
Gül Özyeğin
Başkalarının Kiri
Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri
İLETİŞİM YAYINLARI

GÜL ÖZYEĞİN 1955'te Ankara'da doğdu. 1985 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun oldu. Halen William and Mary College (ABD-Virginia) Sosyoloji Bölümü'nde öğretim görevlisidir. Karşılaştırmalı sosyoloji, toplumsal cinsiyet ve cinsellik, iş ve çalışma sosyolojisi üzerine dersler vermektedir. Şu sıralar Türkiye'de 1980 kuşağı üzerine bir çalışma yürütüyor.

Untidy Gender - Domestic Service in Turkey
© 2001 Temple University Press

İletişim Yayınları 1069 • Araştırma-İnceleme Dizisi 178
ISBN 975-05-0256-6
© 2004 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2005, İstanbul (1000 adet)

EDİTÖR Asena Günal
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Manuel Çıtak
KAPAK FİLMİ 4 Nokta Grafik
UYGULAMA Hasan Deniz
DÜZELTİ Serap Yeğen
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

GÜL ÖZYEĞİN

Başkalarının Kiri

Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri

Untidy Gender
Domestic Service in Turkey

ÇEVİREN *Suğra Öncü*

iletişim

Sırrını ortaya çıkardığım çocukluk arkadaşıma

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR *9*

BİRİNCİ BÖLÜM
ALT KATIN MANZARASI *13*

İKİNCİ BÖLÜM
KOCALAR, HANE HALKLARI VE KADINLARIN İŞLERİNİN DİĞER BELİRLEYENLERİ *81*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
NE HİZMETÇİ NE DE TEMİZLİKÇİ *125*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
GÜÇSÜZLERİN MAHREM SİLAHLARI *159*

BEŞİNCİ BÖLÜM
HİZMETÇİLERİN, ANNELERİN VE ERKEKLERİN EV İŞİ *191*

ALTINCI BÖLÜM
GÜÇ KAZANMAK VE KADINLARIN AYRICALIĞI *223*

ALTINCI BÖLÜM
SONUÇ *263*

EK
ÖRNEKLEME İŞLEMLERİ *283*

KAYNAKÇA *287*

TEŞEKKÜR

Bu kitabı, başlangıçtaki tez aşamasından şimdiki haline getirmek on yıl aldı ve bu yıllar boyunca birçok kişi beni cesaretlendirdi, destek verdi ve birçok kurum mali kaynak sağladı.

Araştırma ve yazma aşamalarının maliyeti Temple Üniversitesi, Margaret McNamara Vakfı, Meawards Nüfus Kurulu ve Türk Araştırmaları Enstitüsü tarafından sağlanan burslarca karşılandı. William and Mary Koleji Sosyoloji Bölümü de bu kitabın tamamlanmasına mali katkıda bulundu. Bütün bu enstitülerin ve kurumların sağladıkları cömert destek için kendilerine müteşekkirim.

Bu projenin ilk biçimlendiği yer olan Temple Üniversitesi'ndeki profesörlerim bu kitapta sunduğum araştırmalara ve incelemelere belirgin katkılarda bulundular. Ampirik temelli çalışmaların kuramı güçlendirip zenginleştireceğini göstererek ampirik araştırmalara duyduğum inancı yerine getiren Julia ve Gene Eriksen'e teşekkür ederim. Araştırmalarımı gerçekleştirmeme de yardımcı oldular. Magali Sarfatti-Larson bu kitapta ele alınan sorulara yönelik yaklaşımım üzerinde derin bir etki bıraktı. Parlak zekâsı ve canlı tarzıyla bana, iyi kotarılmış küçük ölçekli bir işin daha büyük sosyolojik meseleleri aydınlatma gücünü öğretti. İlk baştaki tutkulu desteğinden ve beni da-

ha geniş kapsamlı kuramsal girişimler aramaya itmesinden dolayı Howard Winant'a müteşekkirim. Judy Goode'a, yapılabilecek düzeltmelere ilişkin eleştirilerini ve antropolojik duyarlığını sunduğu için takdirimi bildirmek isterim.

Ömür boyunca öğretmenliğimi yapan Sherri Grasmuck'a yeteneklerime büyük güven duyduğu ve onları geliştirdiği için en derin teşekkürlerimi sunarım. Benim için sonsuz bir ilham ve teşvik kaynağı oldu. Sherri bana, ev işlerinde çalışanlarla ilgili çalışmalarımı sürdürmem için gereken entelektüel meşruiyeti sağladı. Kitabın çeşitli taslaklarını okumaya bol zaman ayırdı ve inanılmaz çözümleyici gücü ile sıkça birbirine karışan düşüncelerimi açık seçik hale koymama yardım etti. Sherri'nin nazik desteği, zihinsel gücü ve sıcak dostluğu olmasaydı, her şey benim için çok daha fazla güçleşirdi. Sherri'ye son derece müteşekkirim.

Türkiye'deki ailem ve arkadaşlarım araştırma sürecini kolaylaştırdılar ve çabalarıma değer hale getirdiler. Sadık dostlarım ve iş arkadaşlarım, Nükhet Sirman'a ve Ayşe Saktanber'e, Ankara'daki araştırmanın önemli kesişme noktalarında sundukları destek ve önerilerinden dolayı özellikle çok şey borçluyum. Ev işlerinde çalışanlarla işverenleri arasındaki zorlu ilişkiler konusundaki duyarlı görüşleri beni, farklı sınıflardan gelen kadınların aralarında kurulan ilişkilerin çelişkili yönlerine dair kuramsal ve temel varsayımları yeniden düşünmeye yöneltti. Ayşe'nin şiirsel duyarlığı ve keskin zekâsı "kötü" bir alan çalışması günü geçirdiğimde ruhumu rahatlatma konusunda hep başarılıydı. Amerika'ya geri dönmemden sonra da desteği ve teşviğini elektronik yoldan sürdürdü. Nejat Özyeğin bu projeye sayılamayacak kadar çok katkıda bulundu. Entelektüel emeğini ve teknik desteğini cömertçe sunduğu için ona teşekkür ederim. Sencer Ayata'ya, Nur Koyuncu'ya ve Seçil Büker'e de kavramsal ve uygulamaya dönük yardımları için teşekkür borçluyum. Anketi yürütmeme yardımcı olan araştırma ekibinin üyeleri, Şermin Elmas'a, Neşe Öztimur'a ve Meltem Sancak'a en içten teşekkürlerimi gönderirim. Böylesine düşük bir ücret karşılığında istekle çalıştıkları ve kusursuz bir iş çıkardıkları için onlara müteşekkirim.

William and Mary'deki Kadın Araştırmaları Programı'nda ve Sosyoloji Bölümü'nde çalışan dostlarımdan ve iş arkadaşlarımdan gördüğüm duygusal ve pratik desteği takdirle karşılıyorum. Özellikle Leisa Meyer'e ve Nancy Gray'e bana verdikleri güçlü güven duygusu için ve Darlene O'Dell'e çizelgelerin sayısını azaltmama yardımcı olduğu için teşekkür etmek isterim. Yaşamımda çeşitli roller üstlenen, dostum, iş arkadaşım, başkanım ve kültür yerlisi / yabancısı yoldaşım Kate Slevin ilerlememem için çok gereken ısrarlı baskıyı ve ilhamı bana sağladı. Kate'in entelektüel arkadaşlığı ve iyi yemekleri bu kitabı yazarken William and Mary'yi yuva edinmeye çalıştığım zor dönemi atlatmama yardımcı oldu. Aynı zaman diliminde benzer araştırma ve yazma süreçlerinden geçen yakın arkadaşım Carla Freeman ile bu projenin zevkli ve hayal kırıklığı yaratan o kadar çok yönünü paylaştım ki. Bütün bu yıllar boyunca, Carla paha biçilmez değerde bir fikir alışverişi sağladı ve dürüst yorumlar getirdi; öğütlerini asla benden esirgemedi. Kendi çalışma örneğinle bana ilham verdiğin için sana çok teşekkür ederim Carla.

Dizinin editörlüğünü yapan Ronnie Steinberg'e, kitabın ilk aşamalarından başlayarak gelişimine yaptığı cesaretlendirici katkılardan dolayı çok şey borçluyum. Ronnie, kitabın ilk biçimini dikkatle ve titizlikle okuyan ve değerli yorumlar yapan düşünceli bir eleştirmendi. Temple Üniversitesi Yayınları'ndan Michael Ames'e geçirdiğim birçok son teslim tarihi konusunda gösterdiği sürekli sabır ve sarsılmaz destek için en içten teşekkürlerimi sunarım. Sosyoloji alanının dışından David Bass'e, düzyazımı sadeleştirmekte ve yoğunlaştırmakta bana yardım ederek bunun daha iyi bir kitap olmasını sağladığı için özel bir teşekkür borçluyum.

Bu araştırma beni yıllar sonra annemin evine geri götürdü ve bir kez daha annemin kızı olmama izin verdi. Annem Suat Bozdemir, kendi küçük dairesinde bana "kendime ait bir oda" verdi, bana baktı ve televizyonun sesini kısık tuttu. Bana verdikleri büyük destek ve çalışmamdan duydukları gurur için anneme, kız kardeşlerim Oya Özdağ ve Yasemin Erbil ile er-

kek kardeşim Murat Bozdemir'e her zaman derinden müteşekkir kalacağım. Yeğenlerim, Paydaş, Mert ve Ender de sevgileriyle bana çok şey verdiler. Kayınbiraderlerim, Celal Erbil'e ve Selahattin Mersin'e, harika birer birader oldukları için yürekten teşekkür ederim. Genç nesil Türk erkeklerine kusursuz birer örnek oluşturdukları için onları selamlıyorum. Bu kitabın ilerideki aşamalarında yaşamıma giren ama özel bir yer kaplayan John Weber'i, maceracı kişiliği ve nazik ruhu ile yaşamımı aydınlattığı için takdir ettiğimi söylemek isterim.

Adları açıklanmadan kalması gereken on sekiz işveren kadına da, odak grup görüşmelerine katıldıkları ve deneyimleri ile bakış açılarını benimle cömertçe paylaştıkları için müteşekkirim.

Bu kitaba konu olan ve ilerideki sayfalarda adları değiştirilmiş bulunan gündelikçi kadınlara diğerlerinden daha fazla şey borçluyum. Onlar beni evlerinde ve çevrelerinde misafir ettiler, iş deneyimlerini ve özel yaşamlarını benimle cömertçe paylaştılar. Bu kitap onlar olmadan yazılamazdı.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALT KATIN MANZARASI

Ankara'da hafta içinde bir gün sabah erkenden her zamanki kent yaşamından sahneler yinelenirken insanlar işe koşuyor. Orta sınıftan meslek sahibi bir kadın Ankara'nın seçkin semtlerinden birinde, beşinci kattaki apartman dairesinde aceleyle dolaşıyor. Çocukları okula hazırlamak ve kendisi de kocasıyla birlikte önlerindeki iş gününe hazır olmak için koşuşturuyor.

Kocasının mavi sarı çizgili kravatını bulmasına yardım ederken bir taraftan da kızının saçını tarayabilmek için kırmızı tırnak cilasının kurumasını bekliyor. Aynı anda, binanın bodrumunda bir başka kadın da güne hazırlanıyor. İşten yıpranmış elleriyle bodrumdaki kadın, nazikçe kızını uyandırıyor ve kocasına, çocuğun saçını taramadan onu okula göndermemesini hatırlatıyor. Bu kadın dışarıdaki serin sabaha göre giyinmiyor çünkü kalabalık otobüs ve taksi duraklarında üst kattaki komşularının arasına karışmayacak. Onun yerine artık kırmızı tırnak cilalı şık giyimli kadının boş bıraktığı beşinci kattaki daireye gitmek üzere merdivenleri çıkıyor. Bodrumdaki kadın gününü üst kattaki kadının ev içi alanında temizlik yaparak ve etrafı toplayarak geçirecektir.

Kentin kenar mahallelerindeki gecekondu muhitlerinden birinde başka bir kadın üst kattaki kadınların evlerinde işe

gitmek için mahallesinin toplumsal-coğrafi sınırlarını geçiyor. Ankara'nın orta sınıf evlerine gitmek için mahallesindeki kadınlarla birlikte durakta otobüs bekliyor. Ankara'nın orta sınıf muhitlerini birçok gecekondu mahallesine bağlayan otobüs duraklarında ev işlerinde çalışan gündelikçiler evlerini temizledikleri kadınlardan ayrılıyorlar. Gecekondu mahallelerinden gelen kadınlar ne tam kentli ne de köylü kılığındadırlar, ama bunun yerine her iki kültürün öğelerini evlerde gündelikçilik yaptıklarını yanılgıya yer bırakmadan belirleyen tarzda birleştirirler. Üzerlerine iyi oturmayan modası geçmiş etekler ve ucuz polyester bluzlar, işe gidip gelen gündelikçi kadınların başkalarından aldığı üniformasıdır. Sert, çatlamış eller, içindeki şalvarın şişirdiği naylon torbaları sımsıkı tutar; bu şalvarlar, evden işe yapılan yolculuğun sonunda gündelikçi kadınlar birbirinden uzakta, Ankara'nın üst kattaki apartman dairelerinde temizliğe başlamak için hazırlanana dek saklı kalır.

Bodrumdaki kadınlar ile gecekondu mahallelerindeki kadınlar bu kitabın konusudur. Kırsal kökenli bu göçmen kadınlar, sanayileşen öbür ülkelerdeki benzerleri gibi, geniş ve hızla büyüyen enformel bir kentsel iş gücü sektörü oluştururlar. Emeklerine ilişkin anlaşma ve çalışma koşullarının ne formel biçimde belirlendiği ne de düzenlendiği özel evlerde çalışırlar. Aslında ne işçinin ne de işverenin yasal gücü vardır. Yine de, her iki kadın topluluğu, 60 milyonu aşkın kalabalık bir nüfusun yaşadığı giderek modernleşip sanayileşen Türkiye'de cinsiyet ve sınıf dinamiklerini biçimlendirmekte önemli rol oynar.

Sosyodemografik benzerliklerine rağmen, gecekondu mahallelerindeki kadınlar ile bodrumdaki kadınlar, Ankara'nın kentsel manzarası içindeki farklı toplumsal ve coğrafi konumlarına uygun olarak modern dünyaya iki değişik giriş tarzını temsil ederler. Bu kadınların yaşadıkları bölge, kırsal kökenli göçmen kadınların yaşam koşulları, deneyimleri ve Türkiye'deki ücretli ev içi hizmetin yapısı ve düzenlenişinin yanı sı-

ra ev içi hizmetin getirdiği içsel değişimlere dair kavrayışımızda merkezî bir rol oynar. Sözü edilen iki topluluk evlerinin iş yerlerine yakınlığı ile birbirlerinden ayrılırlar. Bodrumdaki kadınlar ara sıra apartmanlarından çıkarlar ve civardan ender olarak ayrıldıklarında ise kendilerine kocaları eşlik eder. Oysa gecekondu kadınları kültürel ve coğrafi sınırları aşarak yaptıkları uzun günlük yolculuklara alışkınlardır. Böylece bu iki topluluğun kentsel alan deneyimleri birbirinden çok farklı oluşur. Gecekondu kadınları kent yaşamının çeşitli bağlamları ve canlı hareket hızı konusunda düşünüp taşınırken bodrumdaki kadınlar apartmanlarına sımsıkı bağlı kalırlar. Gerçekte, bu ikinciler Türkiye'de kadının mekânsal hareketliliğine getirilen kısıtlamaları somutlaştırırlar. Çoğu toplumsal-bilimsel anlatımlarda türdeş bir birim gibi ele alınan kırsal kökenli göçmen kadınlar arasındaki farklılıkları kavramlaştırabilmek için bu kadınların yaşadıkları yer bir başlangıç noktası oluşturur. Dahası, yaşanan yer üzerine düşünmek, göçmen kadınların yaşamlarını ve orta sınıf kadınları ile karşılaşmalarını bilgilendiren bir dizi deneyim içindeki önemli farklılaşmaları incelememize olanak tanır. Yaşanan yerin belirlediği toplumsal pratikler, değişik türden olanaklara ve kısıtlamalara yol açarak bu kadınların yaşamlarını, iş, sınıf, cinsiyet, cemaat, ataerkillik ve gündelik toplumsal ilişkiler konusundaki deneyimlerini artırma yoluyla biçimlendirirler.[1]

Bodrumdaki kadınlar ve gecekondu kadınları orta sınıf kadınlarına iş gördükçe ve orta sınıf kadınları bodrumdaki kadınları ve gecekondu kadınlarını, kendi ücretsiz emeklerinin yerine ev işlerinde ücretli olarak çalıştırdıkça bu üç kadın topluluğunun yaşamlarının birbirlerini etkilemelerinin çeşitli yollarını düzenli biçimde özetlemek olanaksızdır. Kırsal kökenli göçmen kadınların orta sınıftan kadınların ev içi dünyalarına katılımını izlemek ve bu kadınları birbirlerine bağlayan ekonomik ve toplumsal pratiklerin haritasını çıkartmak, kalkın-

1 Massachusetts, Worcester'ın değişik semtlerinde yaşayan kadınların iş deneyimleri arasındaki farklılıklara ilişkin mükemmel bir feminist araştırma için bakınız Hanson ve Pratt 1995.

makta olan ülkelerdeki bu gibi enformel işgücünü konu alan araştırmaların çoğunun odağında bulunan özelleştirilmiş emek ilişkilerinin ötesine bakmamızı gerektirir. Aynı zamanda, hem orta sınıf ailelerde hem de işçi sınıfı ailelerinde cinsiyete dayalı iş bölümü ile otorite dağılımını ve kentteki kırsal kökenli göçmen topluluklarının toplumsal ve ekonomik pratiklerini gözden geçirmek gerekir.

Kalkınmakta olan başka ülkelerde yürütülen araştırmalar genellikle işverenin hem ev hizmetinde çalışanların kimliğini hem de ev hizmetinin yapısını tanımladığını varsayarlar. Oysa ben aile ve cemaat ilişkilerinin ev hizmetinin kendi içinde işleyişini nasıl etkilediğini ve bunun karşılığında, ev hizmetinde çalışmanın aile ve cemaat ilişkilerini nasıl biçimlendirdiğini anlamaya çalışmak için işyeri eşiğinden öteye geçmeyi yeğliyorum. Bu kitapta aile içi cinsiyet ilişkileri ile enformel emek pazarının içindeki işleyiş arasında kurulan bağlantıları, ev hizmetinde çalışanların kazançlarını, iş saatlerini, çalıştırılma ve işe alınma düzenlerini ve ataerkil cinsiyet ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesinde bu kimselerden beklenen içsel değişimleri gözden geçirerek inceliyorum. Amacım bu iki dünya arasındaki etkileşimin konumunu belirleyip birindeki deneyimlerin öbüründekileri nasıl değişikliğe uğratıp başkalaştırdığını belirlemektir. Aynı zamanda eril gücün ve geleneksel ataerkil kavrayışların, cinsiyet ve sınıf dinamiklerinin özellikle orta sınıftan kadınlar ile ev hizmetinde çalışanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenişinde temel oluşturmasını inceliyorum. Daha kesin biçimde ise, göçmen kadınların emeğinin ataerkil açıdan denetlenmesinin onların emeğini pahalı ve az bulunur yaptığını gösteriyorum. Bu yüzden geleneksel ataerkil ayrıcalık orta sınıftan kadınların ucuz ve kolay ulaşılabilir ücretli ev emeğinden yararlanmasını kısıtlar. Buradan yola çıkarak her iki kadın topluluğunun da, kadın kimliğinin baskı altında tutulmasından ve ataerkil tarzda biçimlenişinden anladıklarını birbirleriyle ilişkilerinin yönetiminde stratejik olarak nasıl kullandıklarını sergiliyorum. Kırsal kökenli kadınların ve erkeklerin orta sınıftan işverenlerle ilişkilerindeki eyleyiciliklerini (*agency*)

belgeleyerek Türkiye'de ev hizmeti alanında sınıflar arası ilişkilerde yapısal açıdan zayıf olan kimselerin gücünü ortaya koyuyorum.

Bu araştırma, ev hizmetinde çalışanlar topluluğunu -bodrumdaki kadınları- temsil eden bir örneğe dayandığı ve böylece karşılaştırmalı, kültürler arası araştırmalara uygulanabilen genellemelere izin verdiği için üçüncü dünya ülkelerindeki ev hizmetlilerine ilişkin başka araştırmalardan yöntem açısından ayrılır. Ev hizmetinde çalışanları konu alan öbür araştırmaların neredeyse hepsi, bir örnekleme çerçevesinden yoksun oldukları için amaçlı örnekleme yöntemleri kullanırken benim Türkiye'deki çalışmam ev hizmetinde çalışanları temsil eden bir örnek oluşturma konusunda ender rastlanan bir olanak sağladı. Ankara Belediyesi'nin İmar ve İskân İşleri'nin hazırlattığı tam bir bina listesinden alınan bir çerçeve içinde karışık (düzenli ve rasgele) bir örnekleme yolu izleyerek bodrum topluluğundan ev hizmetinde çalışan 103 kişi seçtim. Örnekleme çerçevesinin gerekli kıldığı listedeki yerleşim birimlerinin yarısı Ankara'nın orta sınıfa ait yerleşim bölgelerinden, öbür yarısı ise orta sınıfa ve üst-orta sınıfa ait bölgelerden seçildi. Yerleşim bölgelerini sınıf belirleyici olarak kullandım çünkü Türkiye'de yerleşim alanları göreceli olarak türdeştir ve ayrımları toplumsal sınıf tarafından belirlenir. Buna ek olarak, dört farklı gecekondu mahallesinden 59 ev hizmetlisiyle görüştüm. Bunlardan 57'si bu kitabın kapsamındadır. Ama yeterli bir örnekleme çerçevesinin eksikliği yüzünden bu topluluğu temsil eden bir örnekleme işlemi yapılamadı. Bunun yerine topluluk çığ ya da elverişlilik yöntemiyle seçildi. Benim bu toplulukla bağlantım beni ev hizmetinde çalışan iki kadınla tanıştıran işverenlerin ve yine beni komşularıyla tanıştırarak o çevrede başkalarıyla bağlantı kurmamı sağlayan bu iki kadının sayesinde kolay kuruldu. Ev hizmetinde çalışanların akrabalık ve etnik bağlara dayalı yakınlığı çalışma alanımı genişletti ve bu çevrelere girişimi kolaylaştırdı. Mesela aynı aileden dört ev hizmetlisiyle görüştüm; asıl bilgi kaynağım beni ablasıyla ve sonradan üç görümcesiyle tanıştırdı. Bu çevrelerden ikisi -

Oran ve Nato Yolu- kentin dış çeperlerinde yer alırlar; bu muhitlerden gelen ev hizmetlileri işe gidip gelirken yolda oldukça uzun bir zaman geçirirler. Öbür ikisi -Dikmen ve Zafertepe- Ankara'nın orta sınıfının ve üst-orta sınıfının yaşadığı semtlerin içinde yer alırlar ve böylece fiziksel açıdan kentle bütünleşmişlerdir.

İki araştırma topluluğunu kentsel alana yerleştirmek

İçerideki yabancılar: Bodrumdaki kadınlar

Anadolu'nun bağrında bulunan Ankara, Hitit dönemine dayanan zengin tarihine rağmen kentsel bir merkez olarak yalnızca kısa bir geçmişe sahiptir. Yirmi bin nüfuslu bir taşra kasabasıyken Ankara 1923'te Kemal Atatürk tarafından, Türkiye'nin daha az gelişmiş bölgelerini modernleştirmek ve İstanbul'da yoğunlaşmış ekonomiyi merkezileşmekten çıkarmak umuduyla Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti seçildi. Hükümet, parkları, opera binaları, planlı konutları, geniş caddeleri, kültür merkezleri ve kamu hizmeti binaları ile Türkiye'nin modernleşmesinin simgesi olacak bir başkent yaratmak için ayrıntılı programlar başlattı (Bozdoğan 1997; Tekeli 1984). Ülkenin en planlı kenti diye bilinen Ankara Türkiye'deki öbür büyük kentlerden daha hızlı büyümüştür ve 1997'deki haliyle neredeyse 4 milyon insanı barındırmaktadır. Ankara 1950 ile 1970 yılları arasında Türkiye'nin kırsal alanlarından gelen göçmen akınıyla ülkedeki en yüksek oranda kentsel nüfus çoğalmasını yaşadı. Bundan dolayı, Ankara şimdi Türkiye'deki kentsel merkezlerin hepsinden daha yüksek bir gecekondulaşma oranına sahiptir. Gecekonduda yaşayanların oranı 1995'te kentin toplam nüfusuna oranla yüzde altmıştı (Keleş 2000: 387); 1980'deki yüzde 72,4 oranına göre biraz azalmıştı (Keleş ve Daniels 1985: 165). Keskin sosyoekonomik hiyerarşiler kentin coğrafyasına açıkça yansır; en düşük gelir toplulukları kentin planlı çekirdeğini oluşturan modern Ankara'yı çevreleyen gecekondu bölgeleri kuşağında toplan-

mıştır. Burada, Ankara'nın modern merkezinde, nüfusun daha varlıklı kesimleri, bodrumdaki kadınlar ile aynı binada otururlar.[2]

"Bodrumdaki kadınlar" orta ve üst-orta sınıfın yaşadığı apartmanların kapıcılarının karılarıdır. Kırsal kökenli göçmenlerin çoğunluğuna benzemeksizin kapıcı aileleri, kocaların kapıcı,[3] karılarının ise ev hizmeti işgücüne katılmaları kocalarınca ayarlanan ve yönetilen çalışanlar olarak görevlendirildiği, orta ve üst-orta sınıfın yaşadığı semtlerde otururlar ve çalışırlar. Kapıcı kendisinden hizmet beklenen bodrum katında yaşar. Başlıca görevlerini binanın güvenliğini sağlamak, kaloriferi yakmak, apartman sakinlerinin çöplerini toplamak, günde iki kez taze ekmek[4] alıp dağıtmak, apartman sakinlerinin günlük alışverişlerini yapmak, aylık aidatı toplamak[5] ve kömürlü kalorifer kazanlarının artıklarını çıkarıp atmak gibi genel bakım işlerini yerine getirmek oluşturur. Başka görevleri arasında apartmanda oturanların köpeklerini gezdirmek, bahçeye bakmak ya da apartmandakilerin çocuklarını okula götürmek de sayılabilir. Kapıcı yabancılarla (satıcı ve dilenci gibileriyle) ilgilenir; binayı ve binada oturanları rahatsız ve tehdit edici unsurlardan korur. Kısacası, onun işi kapıda polislik yapıp onun kutsallığını güven altına alarak düzeni sağlamaktır. Kapıcıların karıları, orta sınıftan apartman sakinlerinin, işe alacakları ücretli ev hizmetlilerini bulmalarına yarayan başlıca

---

2 Ankara'nın en yüksek gelir grubunda ortalama aile geliri, gecekondu yerleşimlerinde bulunan en düşük gelir grubundakilerinkinden 6,5 kat fazladır (Türel 1987: 164).

3 Bu işe en yakın terim Kuzey Amerika'da "janitor"ler ya da "super" ya da Fransa'da "concierge" ile karşılanabilir, ama bu sözcüklerin hiçbiri Türkiye'deki kapıcının iş ve meslek kimliğini tümüyle anlatmaya yetmez. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1950'lerde "janitor"ler (binanın emniyetinden ve kapıdan girip çıkandan sorumlu kişi) konusunda yapılmış bir araştırma için bakınız Gold 1952.

4 Ekmek Türkiye'de beslenme düzeninin ana öğesidir.

5 Bu kitapta, apartmanda oturan ve kapıcının hizmet ettiği orta ve üst-orta sınıf kişilerden söz ederken, kat sahibi ya da kiracı olarak gerçek statülerine bakmaksızın, "tenant" (kiracı) terimini kullanıyorum. "Tenant"ın cinsiyeti çifte anlamda kadındır: İlki, kadınlar, kapıcıların "sipariş" aldığı başlıca müşterilerdir; ve ikincisi, kadınlar kapıcı eşlerini ev hizmetinde çalıştıran işverenlerdir. [Türkçe çeviride "kiracı" yerine "apartman sakini" demeyi tercih ettik - e.n.]

havuzu oluştururlar. Bu yönüyle bodrumdaki kadınlar ev hizmeti pazarını nadiren dolaşırlar ama uygulamada ev hizmeti tekelini ellerinde tutarlar.

Kapıcı ailesinin Türkiye'nin kentsel alanında önemli bir unsur durumuna yükselişi 1960'ların başında büyüyen orta sınıf nüfusunu barındıracak apartman binalarının tek aileye ait müstakil evlerin yerini almasını teşvik eden yasanın çıkarılmasıyla oldu.[6] Bu yeni ortak konut daha önce yaşadıkları yerden ayrılmış erkeklerin doldurduğu ve giderek daha çok köylünün kente gelmesiyle beslenip gelişen bir iş alanı yarattı.

Kentli orta sınıfların yayılmasıyla orta sınıf için inşa edilen konutlar, özel ve kamusal alanlar arasındaki sınırların sınıfsal çizgide yeniden inşasına önemli katkıda bulundular. Orta sınıf kültürünün korunması, kırsal kökenli göçmenlerin orta sınıfın ev yaşamının içine girmelerini teşvik ederek kentli ve kırsal kökenli sınıfların paylaştığı güçlü bir fiziksel ve simgesel alan yarattı. Bir yandan bu kırsal kökenli göçmenler orta sınıf yaşamının vazgeçilmez bir parçası haline gelirken öte yandan orta sınıf kendini köylülerin karşıtı olarak tanımlar oldu. Gerçekten, bu topluluklar arasındaki bağlantılar sınırları belirleyici etkinliklerin yoğunlaştırılmış biçimlerini doğurdu. Göçmen erkeklere iş konusunda verilen rolün ortaya çıkması, ev yaşamı alanının sınırları içinde yuva kurma, besleyip bakma ve toplumsallaşma görevlerini yerine getiren orta sınıf kadınlarının ev kadını rolü tanımını sağlamlaştırmaya yardımcı oldu. Bu düzenleme, kadınların kamusal alana ait sokaklarda, dükkânlarda ve büyük mağazalarda tek yönlü ve karşılıklı hareket edebilmelerini üstü kapalı biçimde kısıtlayan cinsiyete göre iş ayrımını yarattı. Görünürde, kadınların mekânsal hareketliliği üzerinde ataerkil bir güç kullanmak için tasarlanmış olmasalar da, bu yeniden biçimlenen yapılar çoğu zaman o gücü sürekli kılmışlardır. Orta sınıftan ev kadınları ile sokağın arasında duran kapıcılar kadınları yalnızca gündelik alışverişi yapmaktan ve gerekli malzemeleri sağlamaktan kurtarmazlar ama aynı za-

6 Bu yasa "Kat Mülkiyeti Kanunu" olarak bilinir (Çulpan 1979; Keleş ve Danielson 1985).

manda onları dış dünyadan ve yabancılarla karşılaşmaktan "korurken" bir yandan da mekânsal cinsiyet sınırlarını sağlamlaştırırlar.

Kapıcılar Türkiye'deki orta ve üst-orta sınıftan ve kentli nüfusun düzenli ve rahat bir yaşam sürdürmesini sağlar. Kapıcılar modern kentin ev içi alanında kırsal kökenli "içerideki yabancılar"[7] olarak yer alırlar ve böylece modern nüfus ile modernleşen nüfus arasındaki bağlantı noktasını oluştururlar. Onların binaların bodrumunda bulunan daireleri ev içi alandaki konumlarının bir simgesidir. Aynı kapıyı, aynı damı ve aynı mahalleyi paylaşmalarına karşın apartman sakinleri ve kapıcı aileleri birbirlerini klasik üsttekiler alttakiler bağlamında anlarlar. Bu karşılaşmaya eşlik eden deneyim katmanları apartmanları, orada oturan her iki türden aile açısından farklı anlamlar içeren benzersiz bağlantı noktalarına dönüştürür. Kapıcılar ve onların aileleri açısından apartman binaları uysallığın, kısıtlanmanın, hapsedilmenin ve acı verici biçimde damgalanmanın yeridir. Ama apartmanlar aynı zamanda onlara, orta sınıf ile girdikleri ilişkiden ve gecekondu semtlerinde oturan öbür kırsal göçmenlerden ayrılmalarından ileri gelen bir itibar ve özerklik duygusu da sunar.

Kapıcı aileleri orta ve üst-orta sınıfın yaşadığı alanlara rastgele dağılmamışlardır. Bu aileler akrabalığı ve coğrafi toplulukları yeni kentsel çevreye taşıyacak biçimde buralara göç etmişlerdir. Bölgesel toplulukların orta ve üst-orta sınıfın yaşadığı kentsel alanlarda yeniden oluşturulması araştırmama açıkça yansımaktadır. Örneğin görüşmeye katılan ev hizmetlilerinin yüzde seksen üçü yakın muhitte kapıcılık yapan erkek akrabalara ya da eski komşulara yakın oturmaktadır. Kapıcılık, kırsal alanlardan göç eden erkeklerin toplandığı bir meslek haline gelince, kapıcı eşleri de aynı semtlerde giderek artan bir oranda ev hizmetinde çalıştırıldılar. Kapıcı karıları, kentsel alanın kenar mahallelerine

7 Bu kavramı, siyah aydınların akademik çevrelerdeki marjinal statüsünü anlatmak için kullanan Patricia Hill Collins'den (1991) ödünç alıyorum. Collins bu "içerideki yabancılar"ın marjinalliklerinden yaratıcı biçimde yararlanarak farklı bilgi ürettiklerini savunuyor.

yerleşen ve tam-zamanlı ev kadını haline gelen kız kardeşlerinden farklı olarak derhal apartmanda oturanların evlerinde çalışmaya başladılar. Böyle bir iş kocalara karılarının ücretli hizmet ve işveren seçimi konularındaki deneyimlerini denetleme olanağı verdi. Bu kadınlar şimdi ev hizmeti endüstrisinde tekel sahibidirler: Görüşülen kapıcı karılarının yalnızca yüzde 14'ü hiç ev hizmetinde çalışmadıklarını bildirdiler. Apartman kapıcılığı ev emeğinin arz ve talep yanını biraraya getirse de, kapıcılık kapıcı karılarının mutlaka iş bulmasını sağlamaz. Kadınların işe alınması işverenler ile kapıcılar arasındaki resmî, yasal yaptırıma sahip bir anlaşmanın doğrudan sonucu değildir. Aslında, araştırmam sırasında, ev hizmetinde çalışanların yüzde 23'ünün bina içinden işvereni yoktu ama hepsi çevredeki semtlerde bina dışından işverenlere çalışıyorlardı.

GELENEĞİN KORUNMASI. Kapıcılığın yapısı geleneğin devamını hem onaylar hem de reddeder. Apartman binası geleneğin sürmesini sağlayan bir mekânsal kuşak oluşturur: Cinsiyet rolleri açısından geleneksel davranışı ve önemli toplumsal dönüşümleri barındırır. Bu kitapta kapıcılık düzenlemesinin modernleşme olasılıkları taşıyan ve bu göçmenler üzerinde sınıf ve cinsiyet köleliğinin geleneksel biçimlerini hâkim kılan karmaşık yollarını araştırıyorum.

Köylü kadınların göçmenliği çoğunlukla "ev kadınına dönüşme" ile sonuçlanır (Ayata ve Ayata 1996; Şenyapılı 1981b). Göçmen topluluklarında kadınların, özellikle de evli kadınların, evin dışında çalışmalarına izin verilmez. Gecekondu mahalleleri çok geniş bir ev emeği havuzu oluşturur gibi görünse de çok az gecekondu kadını ev hizmetinde çalışmak ister.[8]

8 Benim gecekondu yerleşimi örneklemimdeki ev hizmetlilerinin neredeyse yarısı ev hizmetinde iş arıyordu; kocaları ise kapıcılık yapıyordu. Buna ek olarak, İstanbul'un gecekondu semtlerindeki alt mukaveleyle çalışan kadın ev işçileri arasında yürütülen temsil edici bir araştırmanın (Çınar 1991) bulguladığına göre soruları yanıtlayanların çoğunluğu (yüzde 40) ev hizmetini yalnızca en çok istenen değil aynı zamanda en çok geçerli olan (yüzde 45) iş diye bildirmişlerdi. Ama, evin dışında çalışmamanın başlıca nedeni kocanın izin vermemesiydi (yüzde 55).

Ataerkil düzenin kadının ücretli emeğine karşı çıkışı, kadının cinselliğine ve namusuna ve erkeğin şerefine yönelik algılanan tehditlerden doğan derin endişelerden kaynaklanır ve kadınların yapabilecekleri işlerin çeşidini ve çalışabilecekleri ortamları büyük ölçüde sınırlar. Öte yandan kapıcılık kurumu, ev emeğinin arz ve talep yönlerini yer açısından birleştirerek koruyucu baba gözetiminin sürdürülmesini sağlamlaştırır. Bunun sonucunda kadınlar evlerinden ya da kocalarının gözünün önünden ayrılmadan ücretli ev hizmetine girebilirler. Ve ev hizmetlisinin ücreti doğrudan kocaya bile ödenebilir.

Gelenek aynı zamanda, kapıcılık işi deneyiminde bütün ev sakinlerini kesinlikle ilgilendiren belirsiz sınırlar yoluyla korunur. Hizmet görevi olarak resmîleşse de kapıcılık kurumu kapıcının bireysel ücretli işçi olmasına izin vermez. Tam tersine göçmen aileyi, aile reisinin birleşik hizmet işlemlerini yönettiği bir iş birimi haline getirir. Kapıcı karıları önceki ücretsiz aile çalışanı konumlarını kısmen ellerinde tutmakla birlikte gündelikçi olarak para kazanan yeni bir bağımsız kimlik geliştirirler.

Yine de aynı kurum, kocayı eve bağlayarak, cinsiyete dayanan geleneksel iş bölümünü, özellikle çocuk bakımı yönünden değişime uğratır. İkinci bölümde gösterdiğim gibi, küçük çocuklu ev hizmetlilerinin birçoğu kocalarının küçük çocukların taleplerini karşılayabilmek açısından elverişli olmaları nedeniyle tamgün (haftada beş ile yedi gün) çalışabilirler. Ancak, kapıcıların evdeki elverişliliğine ilişkin nesnel koşul ev işleri ile cinsiyet rolü kimliği arasındaki sağlam bağı koparmaya yaramaz. Aslında, bu bağın bu gibi ailelerde daha da sağlamlaştığını çünkü kapıcının mesleğinden gelen rolün (tâbi ve kadınsılaşmış) onda cinsiyet endişesi uyandırabileceğini ileri sürüyorum.

DAMGALANMAK DENEYİMİ. Kapıcı her zaman ailesi ile birarada, çalıştığı apartmanın sefil bodrum katında yaşar; bu, meslek onurunu ve bina sakinleriyle paylaşılan mekân duygusunu tamamen dışlayan bir iş "ayrıcalığı"dır. Dahası, bu konut koşulları damgalanmanın ve nefretin oluşmasında önemli bir öğe

oluşturur. İster yeni olsun ister eski, ziyaret ettiğim apartmanların birçoğu kapıcıları, az ışıklı ve kötü havalandırılan rutubetli yer altı dairelerine hapseder. Bu dairelerin çoğu yetersiz bir mutfak, banyo ve iki odadan oluşur. Yüzde 18'i tek odalıdır ve yalnızca yüzde 11'i iki odalıdır. Ortalama ailenin üye sayısı 4,3 kişidir. Kapıcılar ve eşleri "yerin altına tıkıldık" ve "çocuklar güneş yüzü görmüyor" diye yakınırlar. Dahası, koşullar işverenin konumuna göre nadiren değişir. Benim örnek grubum, Ankara'da orta ve üst-orta sınıfın yaşadığı bölgelerde eşit oranda biraraya getirilmesine rağmen, apartman binasının lüksü ile kapıcı dairesinin genişliği ve durumu arasında hiçbir denklik yoktu. Apartman binasının sınıfından ve bulunduğu yerden bağımsız olarak, standartların altındaki ikamet koşulları hepsinde ortaktı.

Kapıcı dairelerinin planı, aynı gecekondularınki gibi, biraz farklılık gösterse de, hepsi benzer rahatsızlık verici özelliklere sahiptir. Örneğin sıradan bir kapıcı dairesinde oturma odasının içinden koca borular geçer. Bir odadan öbürüne geçmek binanın kalorifer kazanının etrafından dolaşmayı gerektirir; kömür tozu ve artıkları buradan evin içine girer. Pencereler, bütün bodrum pencereleri gibi, çok küçüktür ve ışık almayacak yüksekliğe konmuştur. Bu gibi koşullar bir rahatsızlık, yabancılaşma ve hapsedilmişlik duygusu yaratıp sürekli kılarak orada oturanların çoğunlukla hapishane diye tanımladıkları bir ev ortaya çıkarır.

Kapıcıların yabancılaşma duyguları üst katlarda yaşayanların tiksinen ve damgalayıcı tavırlarında yansır. Damgalanma utancı kapıcının yaşamına siner, işine olduğu gibi ailesine de yayılır. Ben bu damganın kapıcının ve ailesinin hizmet ettiği orta sınıf apartman sakinleri ile günlük yakınlığından kaynaklandığını savunuyorum. Mary Douglas'ı (1989) izleyerek hor görme damgasının kapıcının orta sınıfa ait konutların fiziksel ve kültürel sınırlarını ihlal etmesiyle oluştuğu düşünülen kirliliği simgesel bir biçimde engellemeye yaradığını savunuyorum. Kapıcılar yalnızca alçak bir statüde bulunmakla kalmazlar aynı zamanda orta sınıf konutlarının fiziksel ve kültürel sı-

nırlarında yer alarak Türk kentlerinde görülen sınıf ve statüeşitsizliklerinin yanı sıra kentli-köylü ayrımının gerektirdiklerine de meydan okurlar. Orta sınıf bu tehlikeli biçimde yakın "içerideki yabancıları" hor görerek onları ait oldukları yerde tutuyor. Damga, her iki sınıftan kişiler arasındaki etkileşimi yönlendirmek suretiyle, özellikle çocuklar arasında, fiziksel yakınlık ve samimiyet nedeniyle azaldığı düşünülen sosyal mesafenin varlığını teyit edici bir görev taşıyor.

Kapıcı eşlerinin aşağıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, genellikle kapıcı çocukları, özellikle dışlanarak ve pis olmakla suçlanarak hor görülüyor.

> Esas sorun çocuklarla. Büyüdükçe daha mutsuz oluyorlar, neden kapıcı olduğumuzu sormaya başlıyorlar.
>
> Kapıcı çocuklarını küçümsüyorlar, aşağılıyorlar. Kapıcılara pis diye bakıyorlar, hepsi köylü diye görüyorlar. Bizi hor görüyorlar.
>
> Kapıcıları sevmiyorlar. Çocuklarını uyarıyorlar, "kapıcı çocuklarıyla oynama, sana mikrop bulaştırırlar." Biz de insanız, sadece görünüşümüz onlardan farklı.
>
> Ne kadar iyi giyinirsen giyin, çocuklarına ne kadar bakarsan bak, onlara hâlâ kapıcı çocuğu deniyor. Yine bizim çocuklarımızla oynamıyorlar.

Araştırmada yer alan kapıcı aileleri bu ve bunun benzeri ifadelerle damgalanmak konusundaki güçlü duygularını dile getirdiler. Orta sınıfa göre, gözle görülen yetersiz temizlik koşulları daha derin bir kişilik yapısının simgesidir ve belirtisidir, temelde tiksindirici bir varoluşun işaretidir. Pislik suçlamaları güzel görünmenin ötesine geçer ve hem kapıcının hem de ailesinin ahlâksal kimliğinin üzerinde durur. Bu suçlamalar özellikle, ailenin temizliğinden sorumlu tutulan kapıcı karılarını incitir.

Douglas'ın (1989) işaret ettiği gibi, damga toplumun kenarlarında yaşayan insanlara ve topluluklara vurulur ve böylece

söz konusu kenarlar tanımlanır. Douglas, örnek olarak cadıların, çırakların ve henüz doğmamış çocukların tehdit edici olduklarını çünkü toplumun biçimlenişinde hiçbir resmî yerleri bulunmadığını söylüyor. Kenarda yaşayanlar, konumları belirsiz ya da eksik tanımlanmış olanlar, tehlikelidirler çünkü herhangi bir toplumsal yapının en kırılgan noktası kenarlarıdır. Kenarları denetleyerek merkez kendini güçlendirir. Bu açıdan bakıldığında, kapıcı aileleri kentin kenarlarında yaşarlar çünkü ne apartmanlara (apartman sakinlerinin olduğu gibi) ne de gecekondulara aittirler.[9] Kirliliğin ve düzensizliğin taşıyıcıları olarak görülürler.

Sınıfsal hiyerarşinin en altına indirildiklerinde ve kültürel ve ekonomik anlamda tâbi bir topluluk haline getirildiklerinde bile, kurulacak yakın ilişkinin simgesel tehdidi yüzünden kapıcı ailelerinden yine de korkulur ve kaçınılır. Kentli sınıflar sınıf sınırlarının bulanıklaşmasının sebep olacağı karışıklıktan kaygı duyarlar. Bu kaygı, "kirlilik" korkusuyla birarada, orta sınıfın üyeleri arasında daha sık görülür; bu sınıfın statü ayrımlarına duydukları ilgi, Barbara Ehrenreich'ın (1989) "düşme korkusu" dediği belirli bir sınıfsal güvensizlikten kaynaklanır. Kapıcı aileleriyle araya sosyal mesafe koymak bu anlamda, orta sınıf kimliğinin kendini tanımlayışında tipik bir durumdur.[10] Fakat hangi koşullar altında sınırların tehdit altında

---

9 Sencer Ayata (1989) Ankara'da son zamanlarda gecekondudan apartmana taşınmış kişiler arasında apartmanda yaşamaya yüklenen anlamları inceliyor. Ayata'nın araştırması, bu iki türden konutta yaşama biçiminin, bu "yeni" sakinler tarafından birbirine karşıt anlamda tanımlandıklarını ortaya koyuyor; gecekondu yerleşimi kırsallığa ve gelenekselliğe bağlanan olumsuz değerleri barındırırken apartman modernliği ve modern değerleri temsil ediyor. Benim incelediğim kapıcı ailelerinin bakış açısından, apartmanda oturmak ayrılmaz bir biçimde meslekle bağlantılıdır ve bundan dolayı, "apartman sakini" olmanın anlamı binanın kapıcısından yararlanmak anlamına da geldiği için, epey farklıdır.

10 Burada, orta sınıfın kendi çocukları ile kapıcı çocukları arasındaki temas konusunda, yukarıda sözü edilen nedenlerden dolayı ve üst-orta sınıf çocukların yolları kapıcı çocuklarıyla nadiren kesiştiği için, üst-orta sınıftan çok daha fazla denetim kurduğunu veya kaygılandığını varsayıyorum. Örneğin üst-orta sınıf çocuklar, daha çok özel okullara giderler ve kapıcı çocuklarının gücünün yetmediği altkültürel işaretleyiciler taşırlar. Bu genellemeyi yapmama yaraya-

olduğu düşünülmektedir? Kapıcı dairelerinin apartmanların bodrumundaki yeri ve kapıcıların emirleri yerine getirme rolü orta sınıftan apartman sakinlerinin sınırları belirleme gereksinimlerini karşılıyor gibi görünmüyor. Ben, Ankara'da çocukların sınıflar arası ilişkileri ve kapıcı ailelerinin kentin kaynaklarından ve olanaklarından adil bir pay alma istekleri sonucunda olduğu gibi, toplumsal sınırların geçilebildikleri zaman zayıflatılmış sayıldıklarını ileri sürüyorum.

Kaynaşma tehdidine yerleşik âdetlerle karşı konulur. Kapıcı aileleri ile apartman sakinleri arasındaki toplumsal ilişkiler, değiş tokuş sistemine eşitsiz katılım yoluyla sınıf ve statü farklarının üst üste doğrulanmasını sağlayan katı âdetlere dayanır. Örneğin apartman sakinlerinin karşılıksız hediyeler vermesi kapıcı ailelerini ricacı konumuna getirir. Dinî bayramlarda, akrabalar, arkadaşlar, komşular ve tanıdıklar arasında ziyaretler sıklaşınca, kapıcılar apartman sakinlerini ziyaret etmelerine rağmen bu ziyaretleri karşılıksız kalır. Bu uygulama üst konumdakilerin kabalık etmeden ziyareti karşılıksız bırakmalarına izin veren, eskiye dayalı yerleşik bir kültürel modele bağlıdır.

Oysa çocuklar arasında ya her zaman yinelenen dışlama biçimleri yoktur ya da bunları yerleştirmek daha zordur ve böylece kapıcı çocukları ile semtin orta sınıf çocuklarının düzene konmamış kaynaşmasından doğan tehdit belirir. Çocuklar birlikte okula giderler, sıralarını paylaşırlar, aynı oyun alanında oynarlar, mahallenin aynı köşesinde takılırlar, aynı berberde saçlarını kestirirler, aynı okul servisine binerler ve aynı yollar-

---

cak dağılımsal verilere sahip olmamakla birlikte, kapıcı eşlerinin söylediği şu gibi sözlerden bunu çıkarıyorum: "Bizlere kendilerinden aşağıymışız gibi davrananlar cahil olanlar" ve "Bu tip muameleyi yalnızca yerini bilmeyenlerden görüyoruz". Başka bir yorum da eşit derecede geçerlidir: Belki de kapıcının eşi aynı tür muameleyi üst-orta sınıf sakinlerden de görüyordur ama orta sınıftan sakinlere daha çok kırgınlık ve nefret duyuyordur çünkü aralarındaki gelir-statü farkı daha az belirgindir ve bu yüzden orta sınıftan sakinlerin kendisine ve ailesine onlardan aşağıymış gibi davranmaya daha az hakkı olduğunu düşünür. Yine de, damgalanma deneyimi yaşadıklarını söyleyenlerle yaşamayanlar arasında önemli farklar görülmüyor. Bu gözlem kapıcı ailelerine vurulan damganın kalıcılığını daha da çok akla getiriyor. Aynı zamanda bakınız Ayata ve Ayata (1996: 125), statüsünü yeni elde etmiş orta sınıflar arasında "kaynaşma"ma arzusunun daha güçlü olduğunu iddia ederler.

dan yürüyerek okula giderler.[11] Çocuklar arasında sınıflar arası duygusal ilişkilere bile yol açan bu kaynaşma kapıcılık mesleğinin yapısal koşullarının bir işlevidir. Apartman sakinleri bu sözde "kirliliğe" kapıcı ailelerini ayrı tutmanın çok ayrıntılı simgesel yollarını bularak karşılık verirler.[12] Kötü koku, davranış, görünüş ve pislik, damgalanan topluluğun gerçekten "pis" işler ile uğraşmasının, yaşama koşullarının hijyenik olmayışının ve köylü geçmişlerinin ortaya çıkardığı simgesel uzaklaştırıcı sözcük hazinesinin terimlerini oluşturur.

Kapıcı aileleri kendi aralarında ortak cemaatler kurup onu korumalarına rağmen, gecekondu çevrelerinden fiziksel anlamda soyutlanmışlardır. Ve bu iki topluluk benzer göç biçimlerine ve sınıf kökenlerine sahip olmalarına rağmen, yalnızca kapıcı ailelerinin mesleğe dayanan ortak bir kimliği vardır. Kentin içindeki benzersiz durumları olmasaydı ortak bir göçmen kimliğine sahip olacak bu insanlar durumlarından dolayı ayırt edici yaşam kurallarını üretirler. Göçmenlerin kentsel alanın kenarlarındaki konumlarını tanımlamak için "yabancı" benzetmesini kullanırsak, o zaman kapıcılar, orta ve üst-orta sınıfın yaşama alanının kenarlarındaki konumları yüzünden "içerideki yabancılar" yerine geçiyorlar. Oysa gecekondu göçmenleri yalnızca "yabancı" kalıyorlar çünkü kendi topluluklarına dayalı ortak deneyimleri "içeride" olmaktan çok uzaklaştırılmıştır.

Üçüncü alan: Gecekondu kadınları

Apartman yaşamının toplumsal ve mekânsal yapısı ve kapıcılar ile apartman sakinlerinin bu yapı içindeki hiyerarşik

---

11 Orta sınıf bakış açısından da geleceğe dönük bir "kaynaşma" korkusundan söz edebiliriz. Gecekondularda yaşayan başka göçmen aileleriyle karşılaştırılınca kapıcı ailelerinin çocuklarının kuşaklar arası hareketliliği gerçekleştirme olasılığının daha yüksek olduğunu belirtmeye değer. Kapıcı çocukları eğitimde gecekondu ailelerinin çocuklarından daha yüksek başarı elde ederler ve okul bırakma oranları daha düşüktür.

12 On dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde sınıf ve cinsiyet ayrımlarında ortaya çıkan kirlilik temizlik kavrayışlarının ayrıntılı incelemesi için bakınız Davidoff 1974 ve 1976.

dünyaları gecekondu mahallelerinin yapısından çok farklıdır. Türkiye'deki göçmen aileleri gecekondu bölgelerinde, aile, akrabalık bağları ve geldikleri köy ya da kasabaya bağlı olarak son derece türdeş mahalleler kurarlar (A. Ayata 1989; Ayata ve Ayata 1996; Duben 1982; Heper 1983; Karpat 1976; Kartal 1978, 1983; Şenyapılı 1981a). Çoğu zaman bütün bir gecekondu mahallesi aynı kasabadan gelenlerden oluşur. Benim araştırmam bu örneği doğruluyor: Ev hizmetlilerinin yüzde 74'ünün, aynı kasabadan gelip aynı gecekondu mahallesinde yaşayan ve halen ev hizmetlerinde çalışan kadın akrabaları ve göçmen yoldaşları vardı.

Türkçe'de gecekondu sözcüğü, köylülerin dalgalar halinde kente gelip Devlet Hazinesi'ne ait kamu arsalarında bir gecede ev yaptıkları 1940'larda ortaya çıktı. Türüne ve inşa yöntemine göre farklılaşan gecekondu mahalleleri 1950'lerde Türkiye'nin başlıca kentlerinde çoğalmayı sürdürdü. Kırsal göçmenlerin konut sorununa ve evlerin yasal sayılma isteklerine yerel ve ulusal yönetimlerin bulduğu çözüm çeşitliydi ve çoğunlukla çelişkiliydi; imar affı ve doğrudan yıkım politikaları arasında değişiyordu. Örneğin, daha geniş bir işçi sınıfı yaratılmasını önleme çabasındaki hükümet, pragmatik bir içerme politikası kullanarak gecekonduların hizmetlerin ve kamusal olanakların iyileştirilmesi isteklerini yasadışı inşa edilmiş evler için af çıkararak karşıladı. Gecekondu sakinlerinin tabandan gelen başarılı girişimleri ve oy gücü bu süreçlerde önemli rol oynadı. Gecekonduyu Güzelleştirme Derneği denen semt kuruluşları yoluyla, yeni medenileşenler okul, otobüs seferi, kamu hizmetleri, sokakların iyileştirilmesi ve bireysel konutların yasallaştırılması gibi isteklerde bulundular. Kuruluşlar, gecekondu yaşayanları, siyasi partiler ve yerel ve ulusal hükümetler arasında bağlantı kurarak önemli birer siyasi eylem aracı oldular. Ama kent içindeki kamu hizmetlerinden eşitsiz biçimde yararlanılmaktadır. Kimi oranlamalara göre, gecekondu ailelerinin yarısından çoğu, su, elektrik, düzgün yollar ve girilebilen okullar gibi olanakların bazılarından ya da hepsinden yoksundur (Keleş ve Danielson 1985). Bu istatistik özellikle çarpıcı-

dır çünkü 1995'te Ankara nüfusunun yüzde 60'a yakını gecekondularda yaşıyordu (Keleş 2000: 378).

Bu sorunlara karşın, kent uzmanları Türkiye'deki gecekonduların teneke mahallesi sayılamayacağını (Keleş ve Danielson 1985: 183) ve gecekondulardaki göçmenlerin "evsiz barksız bir kitle olmaktan uzak" sayılacağını kabul ederler (Özbudun 1976: 191). Bu yorumlar, büyük oranda göçmenin kentteki işlerde çalışabilmeleri ve bir bölümünün de kentli işçi sınıfına katılmaları konusundaki gözlemlere dayanır; benim çalışmam da aynı modeli yansıtır. Benim incelediğim gecekondu topluluklarındaki ev hizmetlilerinin kocalarının neredeyse yarısı kamu işçisi: odacılar, bahçıvanlar, kuryeler, gece bekçileri, kalorifer kazanı yakanlar, sokak çöpçüleri, çöpçüler ve hükümet memurları. Kocaların neredeyse yüzde 13'ü işsiz ve yüzde 7,4'ü ise kısmen vasıflı sanayi işçisi. Bir başka yüzde 13'lük bölümü emekli. Yalnızca küçük bir yüzdesi (yüzde 7,4'ü) inşaat işçisi gibi resmî olmayan işçilerden ve daha küçük bir topluluk da küçük esnaflardan oluşuyor. Kısacası, benim incelediğim ev hizmetlerinde çalışan kadınların kocalarının çoğunluğu düşük mevkideki, düşük gelirli ama yüksek güvenceli hükümet işlerine sahipler.[13]

Son zamanlara kadar, gecekondular ve gecekonduda yaşayanlar konusundaki tartışmada iki baskın görüş hâkimdi. Bunlar modernleşme bakış açısıyla Marksist bakış açısıdır. Modernleşme bakış açısı gecekondu binalarını ve bu binalarda yaşayanları, kentin varsayılan düzenini bozan istenmeyen zorlayıcı güçler - kısa sürede modern kentli tarzına dönüşecek geçici yaşama biçimleri gibi görür. Buna karşın Marksistler bu kentsel göçmen alanını devrim için bitek bir toprak diye hayal ederler. Gülsüm Baydar Nalbantoğlu (1997) alternatif bir bakış açısı sunar. Bizi bu alanı, "kent ve köy dilinin çarpıştığı ve kent-kır sınırlarına yayılan bir çeviri alanında başka dillerin ortaya çıktığı" (192) bir yer gibi görmeye yönlendiriyor. Burası gerçekten üçüncü bir alandır ve bozucu bir dildir, çünkü

13 Bu mesleksel profil Ayata ve Ayata'da (1996: 4) anlatılanı andırır.

gecekondu binaları ve mahalleleri "sınırlar ve duvarlar, içerisi ve dışarısı ve kamusal ve özel gibi terimlerin geleneksel anlamlarını kesintiye uğratır" (206).

Gecekondu mahallelerinin kuş bakışı görünümü, aşağıda bulunan ev koşullarının farklılığını kapatıp ev/sokak, içerisi/dışarısı ve kamusal/özel sözcüklerinin anlamını değiştirerek eksiksiz bir yerleşim semti akla getiriyor. Ilık bir günde, insan mahallenin kaldırım taşı döşeli tek yolunun hemen yanındaki küçük bahçelerinde eğilmiş, kocasının yorgun ayaklarını yıkayan bir kadın görebilir; bu bir yabancıya sokakta yapılan mahrem bir hareket gibi gelir. İnsan aynı zamanda karşılıklı yardımlaşma sahneleriyle de karşılaşabilir; bu hizmetler çarşıdan kolaylıkla satın alınamaz ve sosyal bilimcilerin yoksulların ahlâkî ekonomisi dedikleri şeyin parçasıdır. Örneğin, bir ev hizmetlisi kadın avluda komşusunun oğlunun saçını keser; kadınlar kışlık kömürü yerleştirmek gibi yorucu bir işi yaparken sırayla birbirlerine yardım ederler. Yağmurlu günlerde, köstebek yuvası gibi çamurlu yollar hareketi engeller ve iç mekânların temizliğini tehdit eder. Kışın, ev sakinleri dış taraftaki soğuk odaları boş bırakarak orta odalara geçince konutlar küçülür. Genellikle oturma odasına yerleştirilen kömür sobaları, kamusal/özel ve mahrem/mesafeli alan kavramlarını tersine çevirerek günlük yaşamın ritmini saptarlar.

Burası köy yaşamının yeniden yaratıldığı bir yer değildir. Kentsel modernliğin toplumsal ve maddesel biçimlerinin varsayıldığı bir yer de değildir. Gecekondu mahallesi, kimi zaman bağdaşmaz kategorileri biraraya katarak, köylülük ve kentlilik belirtilerinin ve yeni beliren geleneksel uygulamaların yerine yenilerini koyarak yeni roller ve değerler yaratır. Bu karşılıklı etkileşim içindeki görünür bir sosyal topluluktur, hem içerdekilerin hem de dışarıdakilerin ahlâk dersi verici bakışlarına açık görünen bir çevredir (A. Ayata 1989).

Gecekondu mahallelerinde yaşayan toplulukların çarpıcı bir niteliği bu çevredeki kadınların çoğunun, özellikle evli kadınların evin dışında çalışmalarına izin verilmemesidir. Gecekondu mahalleleri ev hizmetlerine bol miktarda hazır emek gücü

sunarlar ama ataerkil düzenin kadının çalışmasına karşı çıkması yüzünden ücretli emeğe en az katkıda bulunan kentli kadın kesimini oluştururlar (Ayata ve Ayata 1996). Bundan sonraki bölümlerde, bu örneğin dışına çıkıp ev hizmetlileri arasına karışan kadınlar, ataerkil baskılardan kurtulma yollarını ve koşullarını anlatıyorlar.

Bu toplulukların içinde var olan akrabalığa ve komşuluğa dayalı toplumsal ilişkiler, ev emeği pazarını ve bu pazarın içindeki toplumsal ilişkileri, özellikle iş kültürünün işçi alma yolları ve gelişimi açısından yapılandırır ve düzenler. Ev hizmetlilerinin oluşturduğu topluluklar simgesel ve maddesel kaynaklar açısından canlı bir taban yerine geçerler. Evlerde çalışan her kadın, üyelerin sıkça ve karşılıklı ilişki içinde olduğu geniş bir ağın ortasında bulunur. Bu ağların dayanabilirliği ve yoğunluğu gecekondu mahallelerindeki düşük hareket kabiliyetinin sonucunda ortaya çıkar. Ev işlerinde çalışanlar işe alma yollarını denetlemek, iş ve ücret ölçütleri geliştirmek, bir iş ahlâkı yaratmak ve işverenlerinin sınıfsal ve cinsiyete bağlı suçluluk duygularıyla oynamak için enformel ağlardan yararlanırlar. Ama bu ağların eşitlikçilik örnekleri olduklarını hayal etmemeliyiz. Bunlar sırasıyla eşitlikçidir, rekabetçidir, tartışmaya açıktır ve her zaman kendi iç hiyerarşilerini yaratmaya yatkındır. Benim incelemem, nesnel bir arz ve talep yasası diye bir şey olmadığına ilişkin kuşkuya pek yer vermiyor. Ankara'da birçok kişinin birden yararlandığı ev emeği havuzu, karmaşık bir kurallar dizgesinin farkında olan ve birbirlerinin davranışları üzerinde güçlü bir denetim uygulayan bilgi sahibi kişilerin yer aldığı kökü derinlere giden bir toplumsal bağlamda genişler.

Karşılaştırmalı kişilik tanımları

Bodrumdaki ve gecekondudaki kadınların ortak yanı ev hizmetinde çalışmalarının yanı sıra aynı sınıftan ve kırsal kökenli oluşlarıdır. Ev işlerinde çalışanların birkaçının dışındakiler daha önce hiç kent deneyimi geçirmeden Ankara'ya gelirler. Konuştuğum ev hizmetlilerinin yalnızca ikisi kentte doğmuştu.

Bununla birlikte araştırmam sırasında, bu göçmen kadınların çoğu uzun zamandır, yani iki topluluğu biraraya koyarsak ortalama kabaca on bir yıldır Ankara'da yaşıyordu. Bu çoğunluğun büyük bölümü gecekondu mahallesinden geliyordu. Aynı zamanda, daha çok gecekondulu ev hizmetlisi (yüzde 28,1) yirmi yılı aşkın süredir (1960'lardaki ilk kırsal göç dalgasıyla Ankara'ya gelmişlerdi) Ankara'da oturuyordu. Başka bir deyişle, gecekondudan gelen ev işçilerinin yüzde 12,3'üne kıyasla, kapıcılıktan gelen ev işçilerinin yüzde 40,6'sı araştırmanın son beş yılında Ankara'ya gelmişti. Özetle, kapıcı topluluğundaki ev işçilerinin yarısına yakını Ankara'ya yeni gelen göçmenlerdir. Ama eski ve yeni göçmenler örneğin toplamında eşit temsil edilirler.

Ev hizmetlilerinin yaşı 18,5 ile 66 arasında değişir; çalışanların ortalama yaşı 33,2'dir. Gecekondu topluluğundaki ev hizmetlileri kapıcı topluluğundakilerden ortalama olarak 6,4 yaş daha büyüktür. Gecekondu topluluğunda en büyük yoğunluk 31 ile 40 yaş arası kategorisindeydi; bu miktar topluluktaki işçilerin toplam sayısının yüzde 52,6'sını temsil ediyordu. Kapıcı topluluğunda, 21 ile 30 yaş arası ve 31 ile 40 yaş arası kategorilerinde aynı yoğunluk görülür; bu miktar sırasıyla toplamın yüzde 42,7'sini ve 39,8'ini temsil eder. Kapıcı topluluğundakilerin ortalama evlilik yaşı 17,6 iken, gecekondu topluluğundakilerin 16,7'dir.

Ev hizmetinde çalışma süresi bir ay ile 37 yıl arasında değişir; ortalama çalışma süresi 7,7 yıldır. Gecekondu topluluğundaki ev hizmetlileri bu alanda kapıcı topluluğundakilerden ortalama 4,7 yıl daha çok iş deneyimine sahipti.

Ev hizmetlilerinin neredeyse yarısının okuma yazması yok ve yalnızca yüzde 3'ü orta okulda eğitim görmüş. Okuma yazması olanların yüzde 38,6'sı yetişkinlere yönelik okuma yazma kurslarından mezun olmuş. İki topluluk ilkokulda okuma yılı ve okuma yazma oranı açısından benzer olsalar da yetişkinlere yönelik okuma yazma kurslarına katılım açısından farklıdır. Gecekondu topluluğundaki işçilerin yalnızca yüzde 12'si bu kurslara katılmışken, kapıcı topluluğundaki oran bunun nere-

deyse iki katıdır. Kocaların ulaştığı eğitim düzeyi de düşüktür ama karılarının eğitim düzeyinden yüksektir. Kocaların büyük çoğunluğu (kapıcıların yüzde 79'u, gecekondudaki kocaların yüzde 71'i) ilkokulu bitirmişti. Kapıcılık yapan kocaların yüzde 9'unun okuma yazması yoktu; gecekondudaki kocalar açısından bu sayı, yüzde 14 ile biraz daha yüksekti. Kapıcılık yapan kocaların yalnızca yüzde 10'u, gecekondudaki erkeklerin ise yüzde 12'si ilkokuldan sonra eğitim görmüştü.

İki topluluğun aile yapıları benzer niteliklere sahipti. Bu araştırmadaki hiçbir hane, aileden olmayan kişileri barındırmıyordu ve ev hizmetlilerinin çoğunluğu çekirdek birimler halinde yaşıyorlardı. Kapıcı evlerinin halkının yüzde 89'u, gecekondulardaki ev halkının ise yüzde 81'i çekirdek aileden oluşuyordu ve geriye kalan evlerde, kocaların ve karıların dul annelerinin ve babalarının ve evlenmemiş kız kardeşlerinin ve erkek kardeşlerinin çeşitli bileşimlerini içeren geniş aileler yaşıyordu. Gecekondu ailelerinin 5,3'lük üye sayısına oranla ortalama 4,3'lük üye sayısına sahip kapıcı aileleri daha küçüktü. Kapıcı ailelerinin ortalama büyüklüğü ulusal ortalamanın aynısıydı ve 3,7 kişilik kentsel ortalamanın biraz üzerindeydi (HIPS 1980). Kapıcı ailelerinde evde yaşayan çocuk sayısı ortalama 2,6 iken bu sayı gecekondu ailelerinde ortalama 3,1'di. Gecekondu ailelerinin üçte biri, kapıcı ailelerinin ise yüzde 10'u üçten fazla çocuk sahibidir; bunların her biri ailenin yaşam döngüsünde kendine özgü aşamaları yansıtır.

Gerçek hayatın bir ironisi

Bu kitabın merkezinde gerçek hayatın bir ironisi yatar. Daha belirli biçimde söylemek gerekirse bu durum bir alandaki geleneksel tâbileştirme biçimleri ile başka bir alandaki özerklik deneyiminin arasında kurulan beklenmedik koşutluğu gösterir. Aile içindeki kadınların ataerkil yollardan tâbileştirilmesi sonucunda kadın emeğinin denetlenmesi, Türkiye'de ev işçilerinin emeğinin pahalı olduğu ve az bulunduğu bir ücretli ev emeği pazarı yaratır. Bu yapı Ankara'da ev hizmetlilerine işyer-

lerinde özerklik ve orta sınıf kadınları karşısında müzakere gücü sağlaması sonucunda ekonomik, cinsel ve ailesel ilişkilerde cinsiyete bağlı tâbileştirmenin aynılığını yansıtan basit anlatımları karmaşıklaştırır. Bodrum ve gecekondu kadınlarının öykülerinin koşut biçimde okunması ev hizmeti işinin güç kazandırıcı yapısı ile göçmen kadınların işe girme konusunda özerklikten yoksun oluşları arasındaki anlaşılması güç bağlantıyı aydınlatır. Kadınların Türkiye'deki emek pazarında edindikleri yer, kadınların çalışma hayatında kendi kaderlerini belirleme hakkına sahip çıkmalarına izin vermeyen ataerkil evlilik ve aile yapılarının barındırdığı eşitliksiz güç ilişkileriyle bağlantılıdır.

Bu ataerkil dinamiği görebilmek ev hizmetlerini ve cinsiyet ile sınıf ilişkilerini biçimlendirişini anlamak açısından çok önemlidir. Türk örneğinde görüldüğü gibi, kadın emeği üzerindeki denetimini gevşetmeyen ataerkil yapı Türkiye'deki ev hizmetlerini modernleştirmiştir, oysa öbür örneklerde ev işçileri geleneksel hizmetçilikten ücretli çalışan konumuna geçebilmek için mücadele vermek zorundadırlar. Orta sınıftan kadınların ucuz ve el altında hazır iş gücüne ulaşabilmelerinin bu ataerkil yapı tarafından sınırlanmış olması da ironiktir. Bundan sonraki bölümlerde, küçük ve büyük ölçekli güçlerin farklı düzeylerde birarada işleyerek bu benzersiz dinamiği nasıl oluşturduğunu gösteriyorum. Bodrum ve gecekondu kadınlarının öykülerini birbirine koşut biçimde okumak birçok benzerliği ortaya çıkarmasına karşın, bu kadınların yaşamlarındaki farklılıkları da sergiler. Örneğin kadın emeğinin üzerindeki denetim, ataerkilliğe daha çok meydan okumanın görüldüğü yerlerde daha sıkıdır. Gecekondulu işçilerle bodrum kadınları arasındaki karşıtlık, ücretli kadın emeğine ve etkilerine ilişkin yorumların iki ayrı toplumsal ve uzamsal mekânda, özellikle de emeğin evde cinsiyete göre ayrımı ile para ve otorite ilişkileri alanlarında sonuca varma yollarını araştırma olanağı da tanıyor. Onların farklı bakış açılarını biraraya getirerek ve kadınların emeklerinin ve kazançlarının üzerindeki denetime direndikleri durumları ortaya koyarak "kadınların

tâbileştirilmesi" gibi kavramların netleşmesine katkıda bulunmayı ve soyut ataerkillik kavramına biraz somut bir nitelik katmayı umuyorum.

"Kız kardeşler" arasındaki sıkıcı karşılaşmalar

Bu araştırmanın önemli bir özelliği kadınların kendilerini tâbileştirme yönünde kullanılsa dahi bir eyleyiciliklerinin olduğunu kabul etmesidir. Ev işçilerinin evdeki, iş yerindeki, yaşadıkları çevredeki ve kentsel alandaki deneyimlerinden kaynaklanan bakış açılarının ve kendini tanıma biçimlerinin üzerinde duruyorum. Kalkınmanın Türk kadınları üzerindeki etkisinin ele alınmasında, göçmen kadınların ataerkil yapılara ve ataerkilliğin yakın işbirlikçisi kapitalizme boyun eğişleri anlatılırken kendi tepkileri ve kendilerini nasıl gördükleri çoğunlukla es geçilir. Bu gibi anlatımlarda ev işçileri, erkeklerin ve yararına çalıştıkları orta sınıftan kadınların egemenliği altında kaldıkları için en çok ezilen Türk kadını topluluğu sayılırlar. Cinsiyet ve sınıf bağlamında -ev işçisinin kendi evinde ve yabancıların evlerinde- iki kez ezildiklerini savunan bu görüş bu kadınların yaşamlarını yanlış temsil eder ve eyleyiciliklerini görmeyi beceremez. Benim verilerim, basitleştirici ve aynılaştırıcı bu anlatımlara karşıt biçimde, sınıfın, cinsiyetin ve ataerkilliğin ev işçilerinin yaşamlarındaki etkileşimlerinin ayrıntılı bir tanımını sunar. Bu kadınların öykülerinde beliren karmaşıklık, baskı altına alma ya da özgürleştirme konularında basitleştirici açıklamalara yer vermez.

Başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de ücretli ev emeği cinsiyet ve sınıf eşitsizliğinin önemli bir kesişme noktasında yer alır. Ücretli ev emeği hem sınıf hem de cinsiyete bağlı geleneksel iş bölümünün yeniden üretilme süreçlerine temel oluşturur. Orta sınıfın kadınlarına ev işlerinden kaçmalarını ve hane içinde cinsiyete bağlı geleneksel iş ayrımını görmezlikten gelmelerini sağlar. Böylece bilim adamları bir sınıfın kadınlarının, sınıfın, ırkın ve etnik eşitsizliklerin en ciddi ölçüde kısıtladığı kadınların emeğini kullanarak cinsiyet katmanlaştırmasının sınırlama-

larından kurtulduklarını savunurlar (Glenn 1986; Rollins 1985; Romero 1992). Öbür kadınların emeğini satın alan kadınlar cinsiyete göre ataerkil emek ayrımıyla mücadele etmeyerek onu kalıcı hale getirdikleri için eleştirilirler (Hartmann 1981a).

Ücretli ev emeği en ağır, en sık yinelenen ev işlerini gören yeni bir sınıf kadın yaratır. *Servicing the Middle Classes* adlı kitapta Nicky Gregson ve Michelle Lowe (1994) bu süreci şöyle anlatırlar. "Orta sınıf ailelerin evlerinde görülen temizlik işleri artık yalnızca cinsiyet ayrımına bağlı bir iş değildir... İşçi sınıfı kadınlarına iş yaratacak biçimde inşa edilmektedir. Bu durumun sonucunda kimi orta sınıf evlerinde temizlik artık orta sınıftan kadınların zamanı ve mekânı uygun değerlendirme biçimi sayılmamaktadır" (110). Bu sürecin önemli yanı ücretli emeğin, orta sınıfa ve işçi sınıfına özgü kutuplaşmış kadınlık biçimlerinin yaratılmasında öncü rol oynamasıdır.

Oysa genellemeler iş yerinde gelişen karşılıklı ilişkilerin yaşanmış gerçekliğini gözden kaçırırlar. Ev işçilerinin proleterleşmeye ve kadınlığın yeni biçimlerine gösterdikleri çeşitli ve çoğunlukla muğlak tepkiler bu kutuplaştırıcı eğilimlerin bir bölümünü gözden uzaklaştırır. Sınıf tabanlı karşıt kadınlık biçimlerinin yapılanmasında ev hizmetlerinin rolü Türkiye'de, kadınlar arasındaki sınıf ilişkilerinin, onların kentli/modern ve kırsal/geleneksel rolleri bağlamında dile getirilmelerinden dolayı daha da karmaşıklaşır. Bu kitapta ev işçileri ile işverenlerinin ilişkisine, ırk kategorisinin bulunmayışı ve eşitsizliğin ana nedeni sayılan dile getirilmeyen bir etnik köken anlayışı bağlamında bakıyorum. Türkiye'deki farklılığın ve eşitsizliğin ana eksenleri sınıflara ve modern kentli kadınlar ile modernleşmekte olan köylü kadınlar arasındaki katı ayrıma dayanır.

Ev işçilerinin istihdam örüntülerine ilişkin verilerim köylü kadınların işçi kadınlara dönüşümünün karmaşıklıktan uzak ya da tamamlanmış olmadığını ortaya koyuyor. Bu araştırmadaki işçilerin yüzde 91'i (160'ından 145'i) birkaç işverene çalışıyorlar; yalnızca az sayıda işçi tek bir işverene bağlı. Ev hizmetinde çalışanlar çalışma günlerine, işveren sayısına ve belirli bir işverene çalışma sıklığına dayanarak, bir ucunda emekle-

rini katı biçimde tanımlanmış işler karşılığında satan "uzmanlar"ın (proleterleşmiş ev temizlikçileri), diğer ucunda da "her işi görenler"in (geleneksel hizmetçiler) bulunduğu bir yelpaze içinde yer alırlar. Ev işçilerinin çoğunluğu uzman tarafına yakındır. Uzmanlık pozisyonları arasında en avantajlısı tek bir işverene haftada birkaç kez gitmektir; bu işler daha kısa iş saatleri, daha çeşitli iş yükü ve daha fazla işveren yardımı olasılıkları sunarlar. Bunun tersine, tam bir uzmanlaşma -her gün farklı bir evde çalışmak- emek süreci üzerinde daha büyük özerklik sağlarken hiç durmadan en pis ve en yorucu bedensel işleri görmeyi gerektirir. Dahası, ev hizmetlerinde bu düzeyde proleterleşme işçiye bilek gücüne bağlı bir kimlik kazandırır ve bu kadınların köylü diye tanımlanmalarını çağrıştıran bedence güçlü ve dayanıklı işçi kadın imgesini destekler. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ev işçilerinin tek bir işverene bağlı kalmaktan kaçındıkları halde bu proleterleşmiş köylü imgesini benimsemediklerini gösteriyorum. Bundan başka, ev işçilerinin farklı istihdam tarzlarını yeğlemeleri orta sınıf kadınlar açısından önemli sonuçlar doğurur. Ev hizmetlileri, iki istenmeyen aşırı uç arasında bir iş kimliği ortaya çıkarırken kendilerini en sık alabilecek işverenleri seçerler. Bu, orta sınıf işverenlerin üst-orta sınıf işverenlere göre daha az istendiği ve tabii rekabet içinde olduğu anlamına gelir.

Ev hizmetleri konusunda yapılan herhangi bir araştırmanın üzerinde durduğu temel teorik mesele işin her iki yanındaki kadınların ilişkisinin nasıl kavramlaştırılacağıdır. Ev hizmetleri, farklı ırkların, sınıfların ve ulusların üyelerini fabrikalarda ya da bürolarda değil de egemen sınıfların ve ırkların özel alanlarında tarihsel olarak biraraya getiren bir meslek alanıdır. Çoğunlukla mesele yaratan bu ilişkiler sınıf ve ırk temelli geleneksel incelemelere meydan okurlar ve bu ilişkilerin içindeki taraflar "evin içindeki düşmanlar" ve "mesafeli ahbaplar" gibi aynı anda yaşanan mesafelilik ve yakınlık deneyimlerini akla getiren deyimlerle tanımlanmışlardır (Fairchilds 1984; Hansen 1989). Bu kitapta ortaya atılan soru şudur: Sözleşmeye giderek daha çok bağlı kalma ve işverenlerin toplumsal konumu bu

mesafeyi ve yakınlığı nasıl etkilemektedir? Ev emeğinin formel ücretli emeğe benzemesine neden olan koşullar kapsamında bu etkileşimleri sınıfsal çatışmalar diye mi incelemeliyiz (Romero 1992) ya da "anaçlık" kavramına yakın yeni benzetmeler mi kullanmalıyız? (Glenn 1988; Katzman 1978a,b; Rollins 1985).

Ev hizmetlilerinin ve işverenlerin sınıfsal eşitsizliği algılama ve onunla başetme ve cinsiyet kimliğinin bu kimselerin gündelik yaşamlarındaki sınıfsal gerilime aracılık etme meselesi bu kitabın üzerinde yoğunlaştığı konudur. Ama ben, genellikle işverenlere baskıcı gücü yakıştıran ve işçileri yalnızca direniş gücüne sahip gören çoğu başka araştırmadan bu konuda ayrılıyorum. İşveren kadın çoğunlukla itaat sağlamakta etkili yolları kullanabilen kişi diye tanımlanırken evinde çalışan işçisi bu tanıma uymaz. Bu güç dengesizliğini inkâr etmiyorum, ama sınıflar arası toplumsal ilişkileri üreten kişiler arası süreçleri anlamaya çalışıyorum. Sosyal bilimler genellikle, kişilerin belirli etkileşimlere verdiği karşılığın anlık karşılaşmanın sınırları ötesindeki toplumsal-yapısal güçleri ifade ettiğini ve yansıttığını varsayarak gücü makro ölçekte inceler. Ben bu ilişkiye, hem ev hizmetlilerinin hem de işverenlerin eşit ölçüde katıldığı bir yapı olarak yaklaşıyorum ve böylece ilişkisel bir güç kavramı ile daha az mekanik ve daha az dramatik bir direniş anlayışı sunuyorum. Güç ilişkileri üstler ile astların yüz yüze karşılaşmalarında ortaya konur. Aşağı düzeydekiler tâbiyete sıradan, resmî olmayan, yaygın ve bireysel yollardan karşılık verebilirler. James Scott (1985) bu gibi taktiklere "güçsüzlerin silahları" der. Scott güçlüler ile güçsüzler arasındaki çatışmaları anlayabilmek için geliştirdiği sözcük hazinesiyle tarımsal toprak sahipleri ile ücretli işçiler arasındaki eşitsizliğin yapısını kavramayı dener ve köylü direnişinin her zaman görüldüğü ve "sınıflar arası ilişkileri sınamaya ve yeniden görüşmeye yarayan sürekli bir işlem" olduğu sonucuna varır. Ben bu "her zaman görülen bir eylem olarak direniş" kavramını kullanıyorum çünkü Ankara'da gözlemlediğim ilişkilerin dinamiğini anlamakta yardımcı oluyor. Ben özellikle, her iki kadın topluluğunun kadınların cinsiyet nedeniyle ikinci sıraya

konmalarına ve kadın kimliğinin ataerkillik açısından yapılandırılmasına ilişkin anlayışlarını gündelik ilişkilerinin yürütülmesine nasıl uyguladıklarıyla ilgileniyorum. Kadınlar arasındaki ilişkileri ve iki kadın topluluğunun (orta sınıf ve köylü) erkeklerle ilişkilerini inceliyorum ve bu ilişkilerin etkileşim içindeki bir güç ilişkisini nasıl oluşturduğunu gösteriyorum.

Ev işçilerinin sınıfsal egemenlik altına alınmaları, aynı anda "kız kardeş" ve karşıt taraf olan iki kadın arasındaki gergin ilişki üzerine kurulur. Her iki kadın topluluğu ilişkilerini yürütürken cinsiyetin sınıfa bağlı ifadelerini oluşturur, sınıfa dayalı eşitsizliklerle etkin biçimde uğraşır. Bu iki kadın topluluğunun yerine getirdiği, benim "sınıfsal" ve "yakın ilişkiye dayalı" diye adlandırdığım işlerin bazı somut örneklerini incelerken farklı sınıflardan kadınlar arasındaki ilişkilerin daha iyi anlaşılmasını sağlamayı hedefliyorum. Bu sorun Türkiye'de ve başka yerlerde feminist hareketleri ilgilendiren çok önemli bir meseledir. Kadınların, erkeklerle ister eşit ister eşit olmadan, iş gücüne giderek daha fazla katılmaları sınıf ayrımlarının kadınlar arasındaki bölünmenin temel kaynağını oluşturması anlamına gelir. Kadınlar arasında, ırktan, sınıftan ve kültürden bağımsız ortak bir kimlik olduğu varsayımına dayalı bir feminist siyaset açıkça savunulamaz. Bu kadınları biraraya getiren ev hizmetleri, sınıfsal eşitsizliklerin ve farklılıkların ne anlama geldiğini gösteren yaşanmış deneyimleri incelememize izin verir.

İkili karşıtlıkların gücü: Geleneğin ve modernliğin yeniden değerlendirilmesi

Üçüncü dünya ülkelerinde sanayileşme ve modernleşme araştırmaları son otuz yılda dikkate değer bir değişime uğramıştır. Bireysel zihniyete verilen önem yapısal gelişimin önündeki iç ve dış engellerin incelenmesine kaymıştır. Modernleşme yaklaşımı[14] geleneksel bağlardan arınmış kendi konumunu belirleyen bireylerin ne ölçüde var olduğuna odaklanırken, Mark-

14 Bakınız Huntington 1968; Inkeles ve Smith 1974; McClelland 1976; Rostow 1960.

sist toplum kuramından beslenen bağımlılık kuramı[15] ekonomiye ve ülkeler içinde ve arasında var olan geniş eşitsizlik yapılarına odaklanır.[16] Bir yandan feminist araştırmacıların bireysel uygulamalar ile deneyim arasındaki etkileşimi anlamak için ortaya sürdükleri cinsiyet, öte yandan ise yapılar ve küreselleşme ile enformel sektör üzerinde çalışan bilim adamlarının kentsel ekonomilere getirdikleri yeni tanımlar üçüncü dünya ülkelerindeki kadınlara ilişkin yaklaşımları önemli ölçüde değiştirmiştir. Üçüncü dünya ülkelerinde kadının üzerinde giderek daha fazla durulması yetmişlerin ortalarından beri toplum kuramının cinsiyet yönünde kuramlaşmasının ve uluslararası sistemin hızla değişmesinin merkezinde yer almıştır.[17] Toplumu örgütleyici önemli bir ilke ve kişisel bir kimlik kaynağı olarak cinsiyete yeni gösterilen dikkat (Connel 1987; Scott 1988) emek, sınıf, ırk temelli katmanlaşma, devlet, kalkınma, emek göçü, iş ve ev yaşamı konularında Marksist ve neo-klasik kuramların yeniden düşünüldüğü ve eleştirilerinin başlatıldığı ana zemini oluşturmuştur.[18]

Yeni bilimsel çalışmalar, sanayileşmekte olan toplumlarda ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin ve özellikle yeni ortaya çıkan yaşam ve kimlik tarzlarının incelenmesi amacıyla "mo-

15 Bakınız Amin 1974, 1977; Cardoso ve Faletto 1979; Frank 1972, 1979.

16 Modernleşme ve bağımlılık konularında mükemmel bir feminist "yeniden okuma" için bakınız Scott 1995. Catherine V. Scott her iki kuramsal yaklaşımın analizlerinde cinsiyet kategorisinin bulunmamasına rağmen bu yaklaşımların fazlasıyla cinsiyete bağlı temellere dayandığını gösteriyor. İkisi de modern olmanın anlamına ilişkin benzer erkekçe kavrayışları paylaşırlar (modernleşme kuramında akılcı ekonomik girişimci erkek ve Marksist bağımlılık kuramında kahraman devrimci erkek kişilikleri) ve "kadınsılaştırılmış gelenek ile erkeksileştirilmiş kamu yaşamı karşıtlığı"na dayanırlar (Scott 1995: 20).

17 Artık "küreselleşme" ve "ulusaşırıcılık" konularında mantar gibi türeyen bir literatür bulunuyor. Bakınız Appadurai 1996; Featherstone; Harvey 1989. Küreselleşmenin feminist bir analizi için bakınız Sassen 1996.

18 Şu yapıtlar, üçüncü dünya ülkelerinde çeşitli kültürel bağlamlarda kadınlara ilişkin bilimsel araştırma girişimlerini ve ampirik araştırmaları, kalkınmanın anlamını sorgulayarak ve cinsiyet anlamları ile eşitsizlik, göçmenlik, ulusçuluk ve yurttaşlık yapıları arasındaki bağlantılara ilişkin sorular sorarak desteklemekte önemli rol oynamıştır: Bhabha vd. 1985; Fernandez-Kelly 1983; Jayawardena 1986; Kandiyoti 1988; Mies 1986; Mohanty 1991a; Nash ve Fernandez-Kelly 1983; Nash ve Safa 1985; Ong 1987; Sassen 1988.

dern" ve "geleneksel" ayrımlarının temel çerçeve yerine kullanılmasından son derece rahatsız olduklarını dile getiriyorlar (Abu-Lughod 1998; Adam 1996; Luke 1996; Ong 1988; Thompson 1996). Bu kutuplaşmanın, farklılığın, karmaşıklığın ve modernliğin çeşitli anlamlarının önemli kaynaklarını gözden kaçırdığı ve modernliğin değişen yüzünü göremediği savunuluyor. Türk modernliği üzerinde çalışanlar da Türkiye'deki modernleşme projesini ciddi biçimde sorgulamaya başlamışlardır ve modern ile geleneksel farkını düzenleyici bir varsayım gibi değil de yoğun araştırma gerektiren bir konu olarak ele alma gereğini duymuşlardır (Bozdoğan ve Kasaba 1997; Kandiyoti 1997). Bu bilimsel araştırmacılar "Türkiye bağlamında 'modern'in kendine özgü yanları" konusunda çalışmaya yöneliyorlar (Kandiyoti 1997: 113): Modernlik çeşitli biçimlerde nasıl anlaşılmıştır ve yaşanmıştır? Seçkinci modernlik kavramları toplumun geleneksel diye adlandırılan kesimlerinde hangi yönleriyle, hangi yaşam alanlarında ve nasıl kabul edilmiştir, yeniden işlenmiştir ya da değiştirilmiştir? Modern ile geleneksel arasındaki gerilim, kadınların bu iki zorlayıcı gücün arasında kaldığı söylenen yaşamlarının ve hal ve gidişlerinin günlük düzeninde nasıl ifade bulur?

Bu sorular sosyal bilimcilerin söylemlerine ve araştırma gündemlerine ancak son zamanlarda etki yapmıştır. Bir yandan toplumsal düzenin ve kültürel değişimin temel niteliği olarak cinsiyet yapılarının üzerinde duran feminist kuramın gelişimi, öte yandan modernleşme ve kalkınma projelerinin ortadan yok olmaları sonucunda bu soruların gündeme yerleşmeleri rastlantı değildir. Bu anlamlı sorular, yasal, siyasi ve kurumsal alanlardaki değişimlere odaklanan ama bu dönüşümlerin kültürel sonuçlarını araştırmayı başaramayan egemen Marksist ve modernleşmeci paradigmalarca geniş ölçüde görmezlikten gelinirler. Marksist ve modernleşmeci bakış açıları aynı zamanda, modernleşmenin eşitsiz ve çelişkili görünen çeşitli biçimlerini ve öznellikleri ile toplumsal yaşamları bu proje tarafından dönüştürülmesi beklenen insanların "yaşam dünyaları"nı (Mardin 1997) göremezler. Örneğin Deniz Kan-

diyoti'ye göre (1997), "toplumun gelenekselden, kırsaldan ve az gelişmişten moderne, kentsele, sanayileşmişe ve gelişmişe ya da feodalden kapitaliste geçişinin durdurulamayacağını varsaymak bu alandaki karmaşıklıkların 'geçiş dönemine özgü biçimler' diye bir yana bırakılması demekti" (129). Sosyal bilimlerin sınıflama dizgesinde bu kırsal göçmenler eşikte bulunma konumuna yerleştirilmişlerdi ve geçiş içindeymiş ya da sabit bir toplumsal yerden bir başkasına hareket etme sürecindeymiş gibi algılanmışlardı ve bu nedenle yaşamın modern, kentli yapılarına ve kurumlarına katılma ve uyum sağlama açısından incelenirler.

Artık giderek artan sayıda bilimsel araştırmacı çoğulcu bir tutumu benimser ve yüzyılın sonunda Türk toplumsal düzenini ele alırken modernlik ve geleneksellik güçlerinin çok katlı bileşimlerini ve parçalanmışlığını kabul ederler. Yeni kimliklerin ve modernite projesinin tehlikeye soktuğu yaşam tarzlarının daha yoğun biçimde incelenmesi gereğini duyarlar. Joel S. Migdal'ın (1997) bu amaca yönelik önerisine göre, "modernite projesinin etkileri... seçkinleri ve onların kurumlarını her şeyi dışarıda bırakacak biçimde inceleyerek ya da yalnızca toplumun yoksul ya da marjinal topluluklarına değil, ama bu iki tabakanın kesiştiği fiziksel ve toplumsal alanlara odaklanarak görülebilir" (253-54). Migdal dikkatimizi etkileşim süreçlerine çekerek bu işin "harekete geçirici" yanının, daha önceleri dışlanan toplulukların "modernite projesi ile karşı karşıya gelme" durumunu ve "bu karşılaşmanın onlarda yaratığı değişimleri ve onların bu projenin kendisini dönüştürmekteki şaşırtıcı yetenekleri"ni aydınlatmak olduğunu öneriyor (259).

Ev hizmetlilerinin ve kapıcıların deneyimleri kültürel değişimin önemli boyutlarını aydınlatır ve Türkiye'deki hızlı toplumsal dönüşümlerin oluşturduğu yeni toplumsal alanlarda yaşayan insanlar hakkında sorular ortaya atar. Apartmanlar ve orta sınıf evleri, kırsal göçmenlerin ev hizmeti ve kapıcılık işleri dolayısıyla orta sınıfla karşılaşmalarında "geleneksel" ile "modern" ve "kırsal" ile "kentsel" arasında toplumsal kesişme ve etkileşme alanları oluşturur. Benim bu kitapta sunduğum "eleştirel öy-

kü"[19] sınıfsal eşitsizlik bilincini ve göçmenlerin -geçmişteki köylü kimlikleriyle- modernliği ve gelenekselliği kafalarında nasıl canlandırıp, anladıklarını ve uyguladıklarını yakından incelemeye yarayan bağlamı sağlar. Onların bu süreçte Türkiye'nin kentsel manzarasında, "modern" ve "geleneksel" ikili kategorilerine tam uymayan yeni kültürel farklılık biçimleri icat ettiklerini savunuyorum. Bununla birlikte, "geleneksel" ile "modern" arasındaki gerilim bu çalışmada yer alan insanların yaşamlarına ve öznelliklerine yayılır. Bu insanlar ikili karşıtlığın biçimini değiştirirken onu yeni baştan yazarlar. Geleneksellik ve modernlik karşıtlığına ilişkin tartışmayı, bu güçlerin yaptıkları sınıf, cinsiyet, deneyim ve bilinç düzenlemeleriyle insanların yaşamında özel bir etkiye sahip olduklarını önererek geliştirmeyi umuyorum. Modernliğin ve gelenekselliğin analiz kategorileri olarak çoğunlukla kültürel değişimin güçlüklerini açıklayamadıklarını savunanlara katılıyorum, ama karşıtlığın, toplumun sınırlarında yaşayanların öznelliklerinin oluşmasında temel rolü oynadığını da göz ardı etmemeliyiz. Öyleyse bu karşıtlığı bir yana kaldırıp aynı zamanda incelememizin içinde nasıl tutarız?

Ben geleneğin çeşitli anlamlarını, geleneksel uygulamaları barındıran, besleyen ve yeniden biçimlendiren koşulları ve geleneğin taşıyıcıları sayılanların ona yüklediği anlamları araştırma zamanının geldiğine de inanıyorum. Bu soruları gelenek ve yöre ilişkisine ayrıntılı biçimde değinerek inceliyorum. Geleneksel uygulamaların geçici olarak tanımlanmakla kalmayıp mekâna bağlı belirlendiklerini ve tanımlandıklarını savunurken John B. Thompson'ın (1996) izinden gidiyorum. Geleneksel uygulamaların cinsiyet ve otorite ilişkilerine göre ifade edilmesinde yerin ve yörenin önemini vurgulamayı hedefliyorum. Kapıcıların ve karılarının yaşantıları, mekânın sırasıyla engelleyici ve olanak tanıyıcı özelliklerini ve geleneğin uygulamada nasıl korunduğunu aydınlatır.

---

19 "Önemli öykü" terimi John Van Maanen tarafından (1988) "daha geniş toplumsal, siyasi, simgesel ya da ekonomik meseleleri aydınlatmak için stratejik olarak yerleştirilmiş" bir tür etnografik analizi tanımlamak için yaratılmıştır (127).

Enformel sektörde işlerin ve kimliklerin birbirine karışması

Kentsel iş gücünün büyük bir bölümünün gelir-getiren çeşitli etkinliklerde bulunmasını sağlayan geniş bir enformel emek pazarı, kalkınmakta olan birçok ülkenin ekonomisinin nitelikleri arasındadır. Bu ekonomilere "pre-kapitalist", "geleneksel", "küçük mal üreten", "mâdun", "gölge" ve "enformel sektör" denmiştir (Arizpe 1975; Bawly 1982; Bromley ve Gerry 1979; Illich 1981) ve bunlar küçük atölyeler, ev hizmetleri, evde görülen sanayi işleri ve küçük ticaret ve hizmetler gibi üretim ve dağıtım etkinliklerinin yayıldığı geniş bir alanı kapsar.

Üçüncü dünyanın sanayileşmesi bağlamında yoksulluk, işsizlik ve proleterleşme konularındaki temel sorunlarla bağlantılı olarak enformel sektörü inceleyen sosyal bilimciler ve kalkınma kurumları kadar enformel sektörün içindeki katılımcıların kendileri de enformel sektörün sınırlarını, etkinliklerini ve bu sektörde çalışanların sınıfsal konumlarını tanımlamakta büyük güçlük çekerler. Enformel etkinliklerin durmadan yayılması ve sanayi sonrası ülkelerde iş alanında merkezileşmenin ortadan kalkması bu güçlüklerin ortaya çıkmasında rol oynarlar (bu yayılmanın karşılaştırmalı değerleri için Castells ve Portes 1989'a bakınız). Alejandro Portes ve Saskia Sassen-Koob (1987) enformel işleri "(1) sermaye ile emek arasındaki kesin ayrımın; (2) her ikisi arasında mukaveleye dayanan bir ilişkinin; ve (3) ücret ödenen ve çalışma ve ödeme koşullarının yasaca düzenlendiği bir iş gücünün *yokluğu*yla nitelendirilen iş durumlarının tümü" diye tanımlarlar (31). Bu biçimde tanımlanan enformel sektör, formel ve devletçe düzenlenen ekonominin dışında gelir getiren bütün üretimi ve ticari etkinlikleri içine alır. Devlet denetiminin rolü özellikle vurgulanır: enformel sektör "benzer etkinlikleri kurallara bağlayan yasal ve sosyal bir ortamda toplum kurumları tarafından kuralsız hale getirilir" (Castells ve Portes 1989: 12). Böylece, enformel sektörün sınırları devletin yaptığı düzenlemelerdeki değişimlere göre yer değiştirir.

Çoğu yer değiştirmiş tarım işçisinin enformel sektöre girip orada kalması gerçeği (süregelen bu eğilimin Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki delilleri için bakınız Portes ve Walton 1981) modernleşme kuramının öngördükleriyle çelişir. Batılı kalkınma deneyimi enformel etkinliklerin yok olmasını öngörür. 20. yüzyılın son yirmi yılında enformel sektör konusunda yazan bilim adamları (Benton 1990; Bromley ve Gerry 1979; Bujra 1978; Gerry ve Birkbeck 1981; Portes ve Benton 1984; Portes ve Schauffler 1993; Portes ve Walton 1981; Portes, Castells ve Benton 1989) şu gözlemleri ve ön belirlemeleri paylaşırlar: Enformel etkinlikler kapitalist ekonominin geri kalan bölümünden temelde ayrı değildir, enformel işçiler üretim ve değişim ilişkilerinin ana ekseni içinde bulunurlar, enformel etkinlikler kapitalist sosyal ve ekonomik ilişkiler içinde soyutlanmış ve çağdışı kalmış değillerdir ve enformel sektördeki işçiler içine kapanık yaşam tarzına sahip, yoksul ve marjinal alt nüfus katmanları oluşturmazlar.

Bu yazarlar, dünya çapında sermaye birikiminin kalkınmakta olan ülkelerde sanayileşmenin koşullarını ve yönünü belirlemede anahtar rol oynadığına işaret ederler. Üçüncü dünya kentlerinde süreklilik kazanan küçük ölçekli üretimi ve enformel sektörün yaygınlığını bu ülkelerin dünya pazarıyla bütünleşmesine bağlarlar. Yapısal eklemlenme bakış açısından yürütülen bu çalışmalar, formel ve enformel sektörlerin birbirlerini tamamlamalarını vurgular ve ikisi arasındaki çeşitli bağlantıları inceler. Bunların sonuçları enformel sektörün yerine getirdiği iki temel işlevi tanımlar. Birincisi, büyük ulusal ya da uluslararası kuruluşların ihtiyaca bağlı, gündelik usûlüyle ya da taşeronlar aracılığıyla tuttuğu güvencesiz ücretli emekçileri ve gizli ücret alan işçileri çalıştıran küçük girişimleri kapsayan geri kapitalist üretime ucuz emek gücü sağlar. İkinci olarak, kentli sınıflara pahalı olmayan mal ve hizmet sunar; böylece, malların ve hizmetlerin üretim maliyetindeki açığı emek gücüyle dışarıdan kapatarak formel sektörün kendi işçilerinin ücretlerini ve yan ödemelerini düşük tutabilmesini ve toplumsal yeniden üretim (örneğin, toplu konut yerine kendi evini

inşa etmek, formel çocuk bakım sistemleri yerine ev hizmetlileri) için gereken devlet ödemelerinin açığını kapatabilmesini sağlar. Bu alandaki literatür, enformel sektörün geçici ve geleneksel niteliğini reddederek bu sektörü anlamamıza önemli kuramsal katkılarda bulunurken onun ulusal ve uluslararası ekonomiler açısından işlevlerinin üzerinde gereğinden fazla durur. Bu gereksiz vurgulama, formel ve enformel sektörler arasında temel ve değişmeyen bir işlevsel bağı varsayma eğilimine yol açar. Oysa bu alanda yeni ortaya çıkan araştırmalar bu sektörler arasındaki bağlantıların ne önceden belirlendiğini ne de sürekli olduğunu göstermektedir.

Enformel sektörün katılımcıları üzerindeki sosyal ve ekonomik etkisini, bunları düzenleyen devlet politikalarının farklılaşma gösteren etki gücünü ve bu sektörün kapitalist sektör ile etkileşim yollarını anlayabilmek için, enformel sektörün içindeki çok çeşitli toplulukların ve etkinlik türlerinin arasında ayrım yapmamız gerekir. Dahası, enformel sektördeki cinsiyet katmanlaşmasının incelenmesi, bu sektörün işleyişini ve değişken sınırlarını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır, ama cinsiyet meselesi bütün dünyada görülen kayıt dışına çıkma sürecine ilişkin çalışmalarda henüz içerilmemektedir. Örneğin ücretli ev işi, "formel" işler ile evdeki "enformel" işlerin arasında iğreti bir yerde durur. Hane ortamında yürütülen birçok başka enformel meslekten farklı olan ücretli ev işi kadınlara, iş etkinliklerini kendi ev işleri ve çocuk bakımı ile birleştirmelerine izin vermez.

Kadınlar enformel emek gücüne ve karşılıklı değişim süreçlerine farklı ve eşitsiz yollardan katılırlar (Arizpe 1975; Beneria ve Roldan 1987; Mies 1982; Moser 1978; Portes, Castells ve Benton 1989; Redclift ve Mingione 1985; Roldan 1985). İş bölümü ve ev ortamında ataerkilliğin devamı ile sonuçlanan, cinsiyet hiyerarşisine dayanan ilişkiler, kadınları enformel sektörün belirli kollarının sınırları içinde tutar. Kadınlar hareketlilik, esneklik ve bağımsızlık gerektiren ve daha yüksek gelir getiren etkinliklerin dışında tutulurlar ama ev içi alandaki rolleriyle uyumlu etkinlikler üzerinde yoğunlaşırlar. Kadınların

bu sektördeki işlerinin düzenlenmesi ve kapitalist sektörün sosyal ve ekonomik süreçleri içinde eklemlenmesi nihayetinde erkekler tarafından idare edilir.

Dahası, enformel etkinlikler yoluyla ücretli bir iş edinmek kişinin umduğu özgürleştirici etkileri doğurmaz. Bu gibi etkinlikler genellikle evde yer alıyor ve bu yüzden, işçileri birbirinden soyutlayarak ataerkil kadınlık kavrayışını destekliyor, doğallaştırıyor ve ayrıntılı hale getiriyor. Enformel etkinlikler genellikle kadınların ev içi rollerini pekiştiriyor ve kadınların para kazanan kişiler olmaktan çok eş ve anne olarak bağımlı konumlarını güçlendiriyor. Günseli Berik'in (1987) Türkiye'nin kırsal alanlarındaki kadın halı dokumacılarına ilişkin çalışmasında, Mine Çınar'ın (1988) ve Jenny White'ın (1994) İstanbul ve Bursa'da alt mukaveleyle evde çalıştırılan işçiler hakkındaki çalışmalarında ve Maria Mies'in (1982) Hindistan'daki kadın dantel örücülerine ilişkin çalışmasında kadınların, kendi üretici emeklerini yalnızca ev içi sorumluluklarının bir uzantısı gibi görmeleri yüzünden ev idaresine yaptıkları vazgeçilmez katkıyı nasıl sıkça azımsadıklarını görüyoruz. Çınar'ın (1988: 22) belirttiği üzere, görüştüğü kadınların neredeyse hepsi kimileri on yılı aşan bir süredir bu tür bir işle uğraştıkları halde alt mukaveleyle yaptıkları işi geçici sayıyor ve örgü örmeyi bir boş zaman uğraşı gibi görüyorlardı.

Geniş bir alana yayılan araştırmalar göstermiştir ki kalkınmakta olan toplumlardaki egemen emek katılımı örüntüsü, kadınları düşük ücretli, uzun saatli atölye işleri, alt mukaveleyle eve verilen işler, ailenin geçimine yönelik ücretsiz üretim ve ev hizmetleri ile enformel sektörde küçük ticari işler gibi başlıca enformel etkinliklerin içine sokar (Beneria ve Sen 1981; Boserup 1970; Deere 1976; Mies 1982; Moser 1981; Safa ve Nash 1976; Sen ve Grown 1987). Özellikle Güney Asya'da ve Karayipler'de egemen olan başka bir örnekte, ihracata yönelik imalatın, emek maliyetinin gelişmiş sanayi ülkelerinden daha düşük olduğu bu ülkelere kaydırılması sonucunda genç, bekâr kadınların kitleler halinde ücretli emek pazarına sokuldukları görülür (Lim 1983; Elson ve Pearson 1981; Ong 1987;

Ward 1984). Kadınların ya güvencesiz, gizli çalıştırılan işçiler ya da ücretli emekçiler olarak iş gücüne katılmaları çoğunlukla üretimin küreselleşmesi ya da uluslararası yeni iş bölümü diye adlandırılan olguyla ilişkilidir (Frobel, Kreye ve Heinrichs 1979). Üretimin küreselleşmesi dünya kapitalist sisteminin içinde yeni bir iş bölümünü olduğu kadar gelişmiş sanayi ülkelerinde kapitalist ekonominin yeniden yapılanmasını da içerir. Bu yeni aşama, üretimin emek-yoğun aşamalarının yüksek kentsel istihdam oranının ve bölgesel sanayi alanlarına kitlesel kadın göçünün bol miktarda ucuz emek yarattığı üçüncü dünya ülkelerine aktarılmasını içerir (Khoo, Smith ve Fawcett 1984; Lim 1983; Sassen-Koob 1981, 1984).

Üretimin küreselleşmesi öncelikle üçüncü dünya kadınlarının istihdamını etkilemiştir. Latin Amerika ülkelerinde yapılan araştırmalar ihracat için çalışan imalatçıların büyük sayıda enformel kadın işçi çalıştırdıklarını göstermiştir. Bu imalatçılar "emek gücünün kadınlar gibi daha kolay zedelenebilen dilimlerinden yararlanarak ve asgari ücret, yan ödemeler ve uygun çalışma koşulları gibi işçileri koruma amaçlı iş yasalarından bir yolunu bulup kurtularak" üretim maliyetini düşürürler (Safa 1986: 135). Beneria ve Sen (1982) kadınların yeniden üretim alanındaki rollerinden dolayı zedelenebilir olduklarını belirtirler.

> Üçüncü dünya kadınlarından oluşan kitleler bu süreçle bütünleşirler, ama çocuk yetiştirme ve ev işi gibi yeniden üretime yönelik görevlerinden kaynaklanan öncelikli sorumlulukları yüzünden üretim ve birikim alanının doğal olarak hiyerarşik ve çelişik yapısının dibinde bulunurlar... Var olan cinsiyet hiyerarşilerinden eşitsizlikleri ortaya çıkaracak ve yoğunlaştıracak yönde yararlanan bir sistemde kadınlar, sınıf ve cinsiyet arasındaki etkileşimin farklı düzeylerinde tâbi konuma yerleştirilirler... Bu savın önemi kadınların kalkınma sürecindeki rolünün ve yerinin yeniden üretim alanındaki rollerince koşullandığını belirtmesidir (161, 162, 167).

Kadınların kalkınma süreciyle bütünleşip bütünleşmediğine ilişkin önceki araştırmalar bütünleşme ilişkileri ve yöntemleri

konusunda incelemelere dönüşmüştür. Marksist-feminist bakış açılarının çözümlemeci çerçevesi (Beneria ve Sen 1981, 1982; Lim 1983; Mies 1986) kadın ve kalkınma alanındaki araştırmaların çoğunu yönlendirmiştir ve bu soruna yaklaşırken göz önünde tutulması gereken parametreleri belirlemiştir (üçüncü dünya kadınları hakkında var olan bakış açısının bir çözümlemesi için Brydon ve Chant'e 1989 bakınız). Yeniden üretim alanı, kadınların evdeki ve evin dışındaki emeğinin üzerinde kurulan denetim ve cinsiyete dayalı iş bölümü ile ilgili kritik önemde bir toplumsal ilişkiler seti olarak, kadınlara ve kalkınmaya ilişkin bilimsel çalışmaların başlıca odak noktası haline gelmiştir. Kadınların, ataerkillik tarafından sistematik olarak yapılandırılan üretim ve yeniden üretim alanlarındaki konumlarının arasında bulunan bağlantıların incelenmesi üretken bir araştırma gündemi oluşturmaktadır. Bu yaklaşım, her ikisi de cinsiyet meselesini hanedeki sosyal ve ekonomik ilişkilerin cinsiyet ve yaşa dayalı hiyerarşileri dışında tanımlayan geleneksel Marksist bakış açısına ve bağımlılık paradigmasına ciddi biçimde meydan okur.

Ama bu geniş Marksist-feminist bakış açısı da yeniden üretim alanının ve ataerkilliğin doğasını verili alır (Jelin 1991). Bu alanın inşasına ve sınırlarının ve etkinliklerinin kültürel ve tarihsel açıdan nasıl değiştiğine ilişkin sorular henüz tam olarak çözümlenmemiştir. Bunun yerine, yeniden üretim alanındaki değişimler, aileyi ilgilendirenler de dahil olmak üzere, küresel kapitalizmin içinde varsayılan işlevsellikleri yoluyla açıklanırlar. Kadınların küresel kapitalist ağın içinde ücretli işçiler ya da enformel işçiler olarak halihazırda yüklendikleri rolü açıklayabilmek için onların yeniden üretim rollerinin ucuz, esnek ve uysal bir iş gücünün yaratılması için gerekli olduğuna ilişkin bir varsayım öne sürülmektedir.

Son zamanlarda yapılan araştırmalar kabul gören bu kuramsal çerçevenin kısıtlılığını gösterir ve bazı ülkelerde belirli eğilimleri gereğinden fazla genelleştirdiğini ortaya koyar. Bir yanda bekâr ve evli kadınlar arasındaki, öbür yanda formel ve enformel sektörlere katılım arasındaki sınırların düşünülen-

den daha geçirgen olduğu ve enformel sektörün büyümesinin küresel kapitalizme her zaman illa içsel bir bağı bulunmadığı açıkça görülür.[20] Bu meseleler kadınların ekonominin belirli sektörlerinde ya da kollarında yoğunlaşmasının, cinsiyet dinamiklerinin ve küresel kapitalizmin çeşitli biçimleri arasındaki etkileşimlerin ayrıntılı araştırması olmaksızın açıklanamayacağını bize gösterir. Kadınların ekonomik durumu ile tâbi kılınmaları arasındaki ilişki, küresel güçlere ve kategorilere değil de ancak içsel dinamiklere ve bunların içinde gömülü oldukları maddi, kültürel ve kurumsal uygulamalara değinerek anlaşılabilir. Çeşitli hane biçimlerini ve tarihsel ve kültürel olarak değişen ataerkillik kavramlarını tanımak kadınlar ile ekonomi arasındaki bağlantıyı, Marksist-feminist çözümleme-

20 Carla Freeman'nın Barbadoslu kadın veri yükleme işçileri konulu çalışması (2000), uluslararası kuruluşların kadınların ucuz işçi yerine geçmediği yüksek ücretli ülkelere gitmemekle kalmayıp aynı zamanda küresel fabrikaların "açık mevkileri"ne genç bekâr kadınları ya da anneleri getirmek konusunda da pek seçici davranmadıklarını ortaya çıkarıyor. Benzer biçimde, Helen Safa (1990), Dominik Cumhuriyeti'nde ve Porto Riko'da kadın işçilerle ilgili daha önceki çalışmasında, işçi kadınların çoğunluğunun bekâr genç kadınlar yerine annelerden oluştuğunu ve böylelikle küresel örüntünün dışına çıkıldığını bildirir. Sylvia Chant (1991) farklı yerel emek talebi yapılarına sahip üç Meksika kentine ilişkin karşılaştırmalı çalışmasında, kadınların iş gücüne katılımlarına aracılık eden aile yapılarının farklılığını ve daha da önemlisi kadınların formel ya da enformel işlere katılımına karşılık olarak hane hacmi ve birleşimi ile cinsiyet ilişkilerinin esnekliğini göz önüne almanın önemini gösterir. Rosario Espinal ve Sherri Grasmuck'un Dominik Cumhuriyeti'nde erkek ve kadın küçük ölçekli girişimcilerle ilgili araştırması (1993) gösteriyor ki genişleyen bu sektör genellikle üretim etkinliğinin türüne göre cinsiyete bağlı olarak bölünmüştür; oysa, her ikisi de tamamen yerel pazara hizmet eder ve bundan dolayı, daha büyük firmalarla bu enformel girişimler arasındaki olağan bağlantılar burada bulunmaz. Maria Patricia Fernandez-Kelly ve Anna M. Garcia'nın Miami'de ve Los Angeles'da giyim sanayiinde evde çalışan Hispanik işçilerle ilgili çalışması (1989) enformel sektörün bu alanındaki içsel çeşitliliği inceler. Yazarlar Kübalı ve Meksikalı kadınların farklı sınıf kökenlerinin ve göçmen statülerinin, enformel sektör ağlarına ayrı örüntüler izleyerek girişlerinden sorumlu olduğunu ve bunun da kazançlarda ve toplumsal sonuçlarda farklılıklara yol açtığını gösterirler. Jean L. Pyle'ın Irlandalılarla ilgili araştırması gösteriyor ki (1990) ihracat öncülüğündeki kalkınma uygulamaları, başka yerlerden kadın işçi tutan çokuluslu kuruluşların Irlanda'ya yoğun biçimde girişine rağmen, kadın iş gücü katılımında artışa yol açmamıştır. Pyle'ın dikkatli analizi, devletin aile ilişkileri konusundaki tutumuyla desteklenen hane düzeyinde ataerkil cinsiyet ilişkilerinin işleyişinin bu sonucu yarattığını ortaya koyar.

ninkinden daha az belirlenimci bir yolla çerçeve içine almaya yardımcı olur.[21]

Ev hizmetlerinin küresel manzarası

Bir meslek alanı olarak ev hizmetleri, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde ev hizmetlileri sayısındaki düşüşü işaret eden evrimci sosyoloji bakış açıları tarafından sanayi toplumlarının manzarasında çoktan ortadan kalkmış sayıldı.[22] Lewis Coser, ev hizmetinin iki nedenden dolayı yok olacağını savunuyordu: Hizmetçi rolü artık gerekli değildi çünkü modern ev teknolojisi ve genişleyen bir pazar geleneksel yuva kuruculara duyulan gereksinimi ortadan kaldırmıştı ve işveren işçi ilişkilerinde kendini duyuran güç dengesizliği demokratik toplumla bağdaşmıyordu. Modernleşme kuramının bu düzçizgisel varsayımı kalkınmakta olan ülkelerdeki ev hizmetlerine de bu toplumlardaki ev hizmetlerinin zamanla silinip gideceği tahminiyle birlikte uygulanmıştır (Chaplin 1978; McBride 1974).

Ev hizmetinin içeriği, yapısı ve örgütlenişi sanayileşme ile kökünden değişmiş ve mukaveleye daha çok dayalı bir biçime bürünmüştür. Ama ev işinin modernleşmesi çok yönlüdür ve evrimci örneğe tam uymaz.[23] Ev hizmeti iş gücündeki düşüş

21 Cinsiyet ilişkileri ile sanayileşme arasındaki bağın ayrıntılı bir analizi için, bakınız Young 1993. "Hanelerin maddi ve ideolojik" yönlerinin farklı biçimlerinin üzerinde durarak (18) kadınların formel işte ya da enformel sektörde çalışmalarını sağlayan ayrı yolları tanımlar.

22 Ev hizmeti Amerika Birleşik Devletleri'nde 1870'ten (yüzde 52,3) 1940'a (yüzde 20,4) kadar kadınlar arasında, özellikle birçok Afrikalı Amerikalı ve göçmen kadın arasında önde gelen meslek olmuştur. 1979'da bu yüzde bütün kadın işçilerin yüzde 3'ünden daha azdı (Grossman 1980). Palmer 1989 der ki "1920'ye gelindiğinde, siyah kadın işçilerin yüzde 46'sı ev hizmetlisi ve çamaşırcı olarak çalışıyordu; buna kıyasla başka ülkede doğmuş beyaz kadın işçilerin yüzde 22'si ve o ülkede doğmuş Hispanikler dahil beyaz kadın işçilerin yüzde sekizi aynı işi yapıyorlardı"(xiii).

23 David Katzman (1978b) 1870 sonrası döneme odaklanarak Amerika Birleşik Devletleri'nde ev hizmetinde meydana gelen, yatılı hizmetçilikten gündüzlü hizmetçiliğe ve gündelikçiliğe geçişin öncü tarihsel anlatımını sağladı. Analizi ev hizmetçilerinin iş ilişkilerinde ırk ve etnik köken farklılıklarından doğan temel ayrılıkları ortaya çıkarır. Faye Dudden (1983) on dokuzuncu yüzyılda ev hizmetlerinde o ülkede doğmuş "yardımcı"dan göçmen "ev hizmetçisi"ne

ve ev hizmetinin doğasında ve toplumsal konumunda meydana gelen öbür değişimler ırksal, etnik ve ekonomik dinamiklerin karmaşık etkileşiminin sonucuydu ve kadınların işle ilişkilerinde görülen değişimleri olduğu kadar değişen ev yaşamı tanımlarını da içeriyordu. Ev işi hizmetlerinin ve çocuk bakımının tamamen bir kapitalist emek arenasına dönüşmesinin ardından ev işinin zorlayıcı olmaktan çıktığını savunan modernleşme kuramı, bu düşüşü kesin biçimde açıklamaz (Cowan 1983 bunu ayrıntılarıyla belgeler). Dahası, Coser'ın (1973) ileri sürdüğü önermeye göre bir iş ve davranış biçimi olarak hizmetçi rolünün demokrasinin dışında kalması da, demokratik koşullarda da canlılığını sürdüren efendi-uşak ilişkilerini belgeleyen birçok örnek olay incelemesi tarafından sorgulanmıştır (Rollins 1985; Romero 1992; Ruiz 1987). Dahası, giderek artan miktarda nitel ve nicel delil ev hizmetinin yok olmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir. Tam tersine, hem sanayi sonrası toplumlarında hem de kalkınmakta olan toplumlarda çoğalmaktadır. Ev hizmeti birçok üçüncü dünya ülkesinde kadınların başlıca işidir ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ve birçok başka ülkede yasal ya da yasa dışı kadın göçmenler ev emeği havuzunun büyük bölümünü oluştururlar.[24]

---

geçişi, yalnızca güneyli olmayan eyaletlere odaklanarak inceledi. Ev hizmetinde çalışmanın, sanayileşmeden doğan ev ve iş ilişkisi değişiklikleri alternatif iş olanakları yaratınca, nasıl "alçaltıcı" hale geldiğini açıklar. Kimi araştırmalar "hizmetçi"den "işçi" rolüne geçişi, ev işçilerinin kilise ve aile desteğinden beslenen kendi direnişlerinin sonucu diye yorumlarken (Dill 1988; Clark-Lewis 1987), başkaları (örneğin, Palmer 1987) ev hizmetinin örgütlenmesinde ve ilişkilerinde meydana gelen değişimlerin orta sınıf kadınlarının evlerde çalışanlar adına yürüttükleri yardım derneği etkinliklerinin sonucunda ortaya çıktığını belirttiler.

24 Birleşmiş Milletler 1999 Dünya Araştırması'na göre, "Kadın göçmen işçi gönderen ana ülkeler Endonezya, Filipinler, Sri Lanka ve Tayland ve işçi alan ana ülkeler ise Brunei, Hong Kong SAR, Japonya, Kuveyt, Suudi Arabistan, Singapur ve Tayvan'dır" (Birleşmiş Milletler 1999: 34-35). Latin Amerika'da ve Karayib Adaları'nda hem ev hizmeti hacmi, hem de bu meslekte çalışan kadın sayısı çoktur. Elsa Chaney ve Mary Garcia Castro bu ülkelerde ev hizmetinde çalışanların "kadın iş gücünün beşte biri ile üçte biri arasında bir oranı" oluşturduğunu tahmin ediyorlar (1989: 3) Ximena Bunster and Elsa Chaney (1985) Latin Amerika'daki ev hizmetlileri oranının Batı Avrupa'da bununla karşılaştırılabilecek dönemlerinkinden çok daha fazla olduğunu ileri sürerler.

Gregson ve Lowe (1994) 1980'lerden itibaren İngiltere'de orta sınıftan meslek sahibi çiftlerin evlerinde ücretli ev emeğinin yeniden dirilişini belgeler. (İngiltere'de savaş sonrası dönemin büyük bölümünde ev hizmetleri orta sınıf kadınlarınca ücretsiz görülmüştü.) Yazarlar, temizlikçilerden ve dadılardan oluşan belirli iki ücretli ev hizmetlisi kategorisine duyulan artan talebin kadınların yönetim iş gücüne daha çok katılmalarından kaynaklandığını savunurlar. Dahası, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki durumun tersine ev hizmeti ile ulusaşırı kadın göçü ve etnisitesi arasında hiçbir yakın bağ yoktur. Yine de, kadınlar arasındaki sınıf ve yaşam döngüsü farklılıkları, kadınlara özgü iki ayrı ücretli emek türünün yaratılmasında önemli bir rol oynar: "Günümüz İngilteresi'nde dadılık en çok, beyaz yakalı, orta halli ailelerden gelen genç, evlenmemiş kadınlarca nitelenen bir meslek kategorisiyken, temizlikçilik daha yaşlı, evli, işçi sınıfı kadınlarının alanıdır" (Gregson ve Lowe 1994: 124). Bundan başka, ücretli ev emeğinin toplumsal ilişkileri, biraraya konduklarında kadınlığın sınıf temelli tanımlarının keskin bir şekilde tanımlandığı İngiltere'de geleneksel ev hizmetini yeniden oluşturan annelik ve bakım ideolojileri ile ve yapay akrabalık ilişkileri tarafından yönetilmeyi sürdürmektedir.

Küresel düzeyde, cinsiyete dayalı iş bölümünde sürüp giden eşitsizlikler ev hizmetlisi çalıştıran sınıfların büyümesini destekler. Ama birinci dünya kadınının ev hizmetiyle ilişkisi üçüncü dünyadaki benzerininkinden farklıdır. Isis Duarte'ye (1989) göre, sanayi sonrası toplumlarda ev hizmetinin aşırı maliyeti bu gibi hizmetleri birçok orta sınıf kadının erişim alanının dışına iterek bu kadınlar için "ikinci vardiya" işi zorunlu kılar. Oysa üçüncü dünyadaki ucuz ev emeğinin oluşturduğu büyük bir havuzdan yararlanan benzerleri "ikinci vardiya" yükünü taşımazlar.

Üçüncü dünya ülkelerinde, ev hizmetlerinin yapısı, kırsal geleneklerin yok olmasıyla biçimlenmeyi ve ev işinin kolay bulunması yüzünden kadınların erkeklerden daha kolay göç ettiklerini gösteren cinsiyete dayalı göç örüntüleri tarafından çerçevelenmeyi sürdürür (Jelin 1977). Bu göç örüntüsü, mukaveleye

daha çok dayalı bir işçi işveren ilişkisinin gelişimini engelleyen birlikte yaşama düzeninde bir ev hizmetini destekler. Oysa Latin Amerika'da yapılan kimi ev hizmeti araştırmaları (örneğin, Chaney ve Castro 1989), "gündelikleştirme" ya da evin dışında yaşama düzeninde bir ev hizmeti yönünde artan bir eğilime işaret eder. Ama yine de, hizmetlinin evin dışında yaşaması ev hizmetinin ezici boyutlarının bazılarını ortadan kaldırsa da, Kuznesof'un (1989) belirttiğine göre, büyük bir emek havuzu varsa çok daha az düzenli ve çoğunlukla daha az güvenceli olabiliyor.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, ev hizmetine giren artan sayıda göçmen kadın ırk, etnik köken ve göçmen statüsüne göre katmanlara ayrılırlar. Bu meslek alanında, ırk, sınıf, cinsiyet ve etnik köken farklılıkları emek sürecini yapılandırmakla kalmaz aynı zamanda hanım ile hizmetçisi arasındaki karşılıklı alıp vermenin doğasını belirler. Bu farklılıklar ev işçilerinin ücretlerine ve istihdam koşullarına yansır. İkili bir ücret dizgesi evlerde çalışanlar arasındaki ırksal ve etnik farklılıkları yansıtır. Kayıtlı olmayan göçmenlere öbür ev işçisi gruplarından çok daha az ücret ödenir (Romero 1992).

Şimdiki göç örüntüleri evde kalma düzenlemelerinin devamını destekler görünür. Pierrette Hondagneu-Sotelo ve Ernestine Avila'nın Los Angeles'taki Latin ev işçileri arasında yaptıkları araştırma (1997) ev hizmetine katılımın bu eski biçiminin yeniden ortaya çıkışını haber verir. Yazarlar evde kalacak biçimde ayarlanan dadılık işinin göçmen nüfusunun en kolay zarar görebilir kesiminin, yani göçmen kâğıdı olmayan yeni gelenlerin ilgisini çektiğini ve çalışan anneler ile çocuklarının zaman ve mekân yönünden ayrılmalarına yol açtığını savunurlar. "Ulusaşırı anneler" Meksika'da ya da Orta Amerika'da bulunan evlerindeki çocuklarına bakmak için Amerika Birleşik Devletleri'nde çalışırlar ve bu ailelerde anneliğin yeni anlamlarını ve uygulamalarını yaratırlar. Böylece ev hizmeti kurumu bugüne gelmiş olmakla kalmaz farklı emek rejimleri altında gelişip değişmeyi sürdürür. Göçmenlerin geldiği üçüncü dünya ülkelerinin içsel yapıları ile göçmenlerin içinde hareket ettikleri uluslararası yapılar arasındaki etkileşim, ev hizmetini

yeniden yapılandıran süreçleri ve çoklu ev hizmetlisi rollerinin ortaya çıkışını anlamak için önemli bir başlangıç noktası oluşturur. Bu yeni ev hizmetlisi kategorileri, El Paso'da her gün ulusal sınırları geçip işe giden Meksikalı göçmen kadınları (Ruiz 1987), New York Kenti'nde Batı Hint Adaları yerlisi yatılı çocuk bakıcılarını (Colen 1986, 1989), Denver'da küçük burjuva rolüne uyan birden çok işverene çalışan Chicana-gündelikçilerini (Romero 1988, 1992), ev temizliği kooperatiflerine üye olan Orta Amerikalı göçmen işçileri (Salzinger 1991), Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan ve "ulusaşırı annelik" yapan yatılı Latin işçileri (Hondagneu-Sotelo ve Avila 1997) ve temizlik kuruluşlarının kadın ve erkek çalışanlarını (Bickham Mendez 1998) kapsar.

Birçok farklı emek süreçlerinin ve iş ilişkilerinin birarada yer aldığı ve içindeki iş sınırlarının değiştiği bir meslek alanıyla karşı karşıya bulunuyoruz. Çok sayıda işçi emeğini, işin tarifinin, ücretlerin ve koşulların konuşarak belirlendiği enformel yollardan satmalarına rağmen, enformellik artık ev hizmetinin belirleyici niteliği sayılamaz. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Peru, Brezilya ve Martinik gibi kimi üçüncü dünya ülkelerinde ev hizmetlileri de sosyal sigorta kapsamına alınmıştır; her ne kadar devletin bu yasa konusunda yaptırımı pek hakkaniyetli olmasa da... (Colen ve Sanjek 1990; de Oliveria ve da Conceicao 1989). Birçok Latin Amerika ülkesinde ev hizmetlileri sendikalar ve dernekler bile kurmuşlardır (Chaney ve Castro 1989).

Ev hizmetleri hem birinci dünyada hem de üçüncü dünyada değişmektedir, ama iş ve meslek üzerine çalışan sosyologlar, henüz bu dönüşümleri ve bunların iş yapıları üzerindeki etkilerini açıklayacak ve anlamlarını konuyla ilgili kişiler için yorumlayacak tutarlı ve bütünleşmiş bir model geliştirememişlerdir. İşçilerin kendileri farklı iş yapılarının ortaya çıkmasını hangi yollardan ve ne dereceye kadar biçimlendirirler? Yapısal değişiklikler farklı ev işçisi grupları tarafından nasıl ifade edilir ve yaşanır? Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde yeni bir dil öğrenmeleri gereken beceri sahibi göçmenler açısından

ev hizmetinde çalışmak bir geçiş aşaması olabilir; başkaları açısından mesleksel bir gettoya dönüşebilir. Sormamız gereken soru, üçüncü dünyanın göçmen kadınlarının iş yaşamlarında geçecekleri yolun, Evelyn Nakano Glenn (1986) tarafından incelenen, onlarca yıldır ev hizmeti saflarında yer almış Afrika kökenli Amerikalı Issei kadınlarınınkine ya da beyaz Avrupalı göçmen kadınlarınkine benzeyip benzemeyeceğidir. Son tarihsel araştırmalar, ırksal ve etnik kökenlerin ev hizmeti mesleğini, yaşam değişikliği, çalışma koşulları ve kültürel nitelikler açısından farklı yollardan etkilediğini gösteriyor. Dahası, yukarıda belirtildiği gibi, günümüz işçi hareketlerinin içerisinde yer aldığı yasal ve kültürel koşullar daha önceki ev hizmetlileri topluluklarınkinden çok farklıdır.

Aynı zamanda, ev işi ile başlıca kuramcılarının (Portes, Castells ve Benton 1989) döngüsel olmaktan çok yapısal ve evrensel olduğunu söylediği enformelleşme yönündeki genel eğilim arasındaki ilişkiyi de incelemeliyiz. Bu olgu bizi, sınai kalkınmanın ve istihdam yapılarının izleyeceği düşünülen yolu yeniden düşünmeye çağırır. Eğer rasyonelleştirilmiş emeğin merkeziliğine dayalı geleneksel istihdam gücünü yitirmekteyse ve "mavi yaka", "beyaz yaka", "ayak işi" ve "el işi" gibi belirleyici toplumsal işaretler yıkılıyorsa, o zaman ev hizmeti, çalışanlarla iş arasında kurulan bu yeni ilişkinin neresinde bulunur? Ev hizmetinde istihdamın, sanayi sonrası toplumlarının şu andaki durumunda, beceri gerektirmeme, ücretlerde düşme ve becerilerin kurumsal değerlendirmesinin, özerkliğin ve iş güvencesinin yokluğu açısından öbür işlere daha çok benzediğini ileri sürmek yerinde olabilir.

Araştırma bağlamı

Türkiye'de sanayileşme ve modernleşme

Bu bölüm, göçün ve göçmen kadınların ekonominin enformel sektöründe çalıştırılmalarının yer aldığı bağlamı açıklamak amacıyla Türkiye'de sanayileşmenin ve modernleşmenin

kısa bir tarihini sunuyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri gerçekleşen ana yapısal dönüşümleri ve bu süreçlerin kadınların toplumsal ve ekonomik statüleri ve aile yapısı üzerindeki başlıca etkilerini özetliyor.

Gelişen büyük bir ulus olarak Türkiye öyle hızlı toplumsal dönüşümlerden geçmektedir ki, "toplumsal başkalaşımın eşiğinde" bulunan bir toplum olarak tanımlanmıştır (Tekeli 1990: 3). Değişimin bir özelliği, bir sosyal bilimcinin "köylülükten kurtulma" diye adlandırdığı süreç yani kırsal nüfusu büyük kentlere çeken süregelen kentleşmedir (Kıray 1991). Bu toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin kadınlar ve cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkisi Türkiye'de tekbiçimli değildir.

İki tarihsel süreç Türkiye'yi üçüncü dünyada benzersiz kılar: Hiç sömürgeleşmemiştir ve laik devlete geçişi gerçekleştiren ilk İslâm ülkesidir. Türkiye sömürgecilik sonrası toplum modeline uymaz. Dıştan gelen bir sömürge iktidarının etkisinin bulunmayışı, modernleşmeye bağlanan hareket ettirici yerli dinamikler ve siyasi-kültürel anlamlara, Türkiye'nin sosyoekonomik yapısının ve cinsiyet ilişkilerinin açıklanması bağlamında ağırlık verilmesi gerektiği anlamına gelir. Türkiye'nin modernleşmesini inceleyenler, Türk deneyiminin özgüllüğünü vurgularken, modernleşmenin 1839'daki Tanzimat dönemi yenilikleriyle ve ardından batı Avrupa kültürüne özgü normların, tarzların ve kurumların uyarlanmasıyla başlayan Batılılaşma ile bir tutulduğunu belirtirler. "Bütün ilhamını Batı'dan almış, elitler tarafından yönlendirilen, konsensüse dayalı ve gerekli toplumsal kurumların inşasına yönelik" gibi nitelikler (Bozdoğan ve Kasaba 1997: 3-4), modernleşme projesinin çoğunluğun Müslüman olduğu bir ülkede yaşayabilme olasılığına delil gösterilmiştir. Laik devlete geçişi gerçekleştirmenin yanı sıra Türkiye, kadınlara yurttaş olarak siyasi haklar tanıyan ilk ülkeler arasındadır. Bu olaylar, Türk kadınlarını öbür İslâm ülkelerinin kadınlarından çok daha fazla Batılılaşmış bir bağlama yerleştirerek geriye dönüşü olmayan süreçler başlatmıştır.

Sanayileşme, 1923'te Cumhuriyet'in kuruluşundan beri, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından modern bir ulus-

devlet inşa etmenin araçlarını sağlamıştır. Türkiye, Latin Amerika'daki benzerleri gibi, sanayileşme projesinde başarıya ulaşmak için iki ana yol izlemiştir (Barkey 1984; Eralp 1990; Keyder 1987). 1960 ile 1970 arasında hükümet bağımsız bir sanayileşmeye ulaşmayı amaçlayan korumacı ekonomik politikalar ile tanımlanan ithal ikameci bir modeli benimsedi. Daha sonra, 1980'de, Türk ekonomisini dünya pazarına sokmak amacıyla ve Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na alınması umuduyla ihracata yönelik imalat başlatılmasına yardımcı olması için kemer sıkma tedbirleri alındı. İhracata dayalı sanayileşme projesi, 1980 askerî darbesinin ardından ekonominin başına geçen ve daha sonra geniş çaplı serbest ekonominin demokratik önderi olan Turgut Özal tarafından yönlendirildi. Özal yalnızca ekonomik darboğazı ve yüksek enflasyonu düzeltmeye değil, aynı zamanda, korumacı devleti serbestlik yanlısı devlete dönüştürerek Türkiye'yi yeni bir ekonomik gelişme dönemine sokmaya söz verdi. Türkiye'deki modernleşmeye ilişkin yorumların çoğu, devletin hem ekonomik ve toplumsal gelişmedeki hem de modernleşme konusunda, özellikle cinsiyet ilişkilerini ve özel yaşamı ilgilendiren düzenleyici tezlerin ve politikaların üretilmesinde devletin oynadığı temel ve etkin rolü vurgular (Kandiyoti 1997).

Cumhuriyet'in ilk yılları ulus inşasına adanmıştı. 1920'ler temelde içe dönük bir ekonominin devlet-merkezli gelişmesine dayanan ekonomik bir yeniden yapılanma dönemi oluşturdu (Keyder 1979). İkinci Dünya Savaşı'na kadar, askerî bürokrasinin seçkinleri tarafından denetlenen bir devletçilik öğretisinin benimsenmesiyle, üretimde ve sınai istihdamda büyük artışlar gerçekleştirildi. Güçlü bir sınai burjuvazinin ortaya çıkmasını engelleyen mutlak devlet niteliği, Osmanlı bürokratik idare geleneğine bağlanır. Devletçiliğin ekonomik uygulaması sanayi üretiminde artışı getirirken köylülerin gerçek ücretleri ve ticaret hadleri geriledi (Boratav 1988; Keyder 1979). Köylülerden elde edilen artı değer bürokratlara ve sınai burjuvaziye gitmekle kalmadı, militan laiklik de Türkiye'nin kasa-

balarındaki köylülerle zanaat ve serbest meslek sahibi orta sınıfı karşı karşıya getirdi.

1946'da bir muhalefet partisinin -Demokrat Parti'nin (DP)- kuruluşu ve 1950 seçimlerinde köylülerin oyuyla başa geçişi Türkiye'de yeni bir dönemin başlangıcını gösteriyor. Çağlar Keyder (1979) bu durumu, seçkinlerin idaresinden tam bir sınıf idaresine ve "kapitalist modernleşmenin bir biçiminden bir başkasına" geçiş olarak görür (20). DP devletin ekonomi üzerindeki denetimini azalttı, kimi ekonomik teşekküllerini özelleştirdi ve kapitalist tarımı yarattı. 1950'lerin başında, tarımın ticarileşmesiyle tarım kesiminde yaşanan patlama ihracat gelirlerini artırdı. Dört yıl içinde, ekilip biçilen alanlar yüzde 50'nin üzerinde arttı (Keyder 1979; 1987). Tarımdaki devasa değişim, yaygın makineleşmenin ve üretim yöntemlerindeki değişikliğin sonucunda ortaya çıktı. Küçük toprak sahibi köylüler geçimlerini çiftçilik ile sağlayamaz oldular. Büyük çoğunluk ücretli tarım işçisi oldu ya da kentsel alanlara göç etti. Geniş ölçekli iç göç kentli nüfusu yüzde 18,5'tan 25'e çıkardı (Keyder 1979). 1960'ların başında görülen tarımsal ihracattaki düşüş ve ardından devletin ithalata getirdiği kısıtlama sonucunda bir durgunluk dönemine girildi. Bu noktada Türkiye'de 1970'lerin sonlarına dek sürecek ithal ikameci dönem başladı. Bu dönemde sanayi üretimi tamamen iç pazara yöneldi ve sanayi kesiminin iyi korunmuş bir ortamda gelişmesine izin verildi. Tarım hızla değişmeyi sürdürdü ve arazide yoğunlaşma eğilimi görülmese de, düzgün kapitalist biçimlerin varlığı ve tarıma sermayenin egemen olması sözkonusuydu. Yerlerinden olan tarım işçileri hizmet ve sanayi kesimine geçmeyi sürdürdü.

Kırsal alanlardan göç, tarımsal üretimin makineleşmesine ve Türkiye'de kentlerin hızla büyümesine neden olan tarımsal işlerdeki azalmaya verilen önemli bir karşılıktır. Kentsel alanlarda yaşayan insanların yüzdesi 1950'de yüzde 18,5'tan 1970'te yüzde 33,2'ye, 1980'de yüzde 45,4'e (Keleş ve Danielson 1985),[25] ve 1997'de yüzde 65'e çıktı (KSSGM 1998). Daha hız-

25 Keleş ve Danielson 1985 kent ve köy doğum oranlarını şöyle karşılaştırırlar: "Doğum oranı kırsal alanda kenttekinden yüzde 40 yüksek olmasına karşın,

la genişleyen kentsel alanlarda (İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Bursa gibi), nüfus artışı bu kentlerin, konut ve iş sağlama gücünü ve başka altyapı öğelerini yetersiz kılarak, göçmenleri kendi evlerini inşa etmeye ve kendi iş olanaklarını yaratmaya zorladı.

Köylüler kente gelince, 1950'de sayıları 100.000 iken 1983'te 1,25 milyona ulaşan gecekondular hızla yayıldı (Keleş ve Danielson 1985: 41). Son on yılda bu yükselme eğiliminde yavaşlama görülse de -1995'te 450.000 gecekondu vardı (Keleş 2000: 387)- Ankara nüfusunun çoğunluğu, yüzde 60'ı, gecekondularda yaşar. Başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de gecekondu yerleşimi hem ekonomik hem de siyasi yönden devlete düşük maliyetli bir çözüm sunar.

Cinsiyetin modernleşmesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında kadınlar, kökten Batıcı programın merkezinde modernleşmenin en can alıcı noktasını temsil ediyordu (bakınız Kandiyoti 1989; Göle 1997). Bu dönemin en önemli toplumsal reformları kadınlarda odaklanıyordu. Kadınların özgürleştirilmesi görüşü ve yurttaş durumuna getirilmeleri (kısıtlı bir cinsel eşitlik de dahil olmak üzere) Kemal Atatürk'ün resmî ideolojisinde öncelikli bir yere sahipti: "Düşmanlarımız Türkiye'nin uygar bir ulus olamayacağını çünkü erkekler ve kadınlar olmak üzere iki ayrı bölümden oluştuğunu iddia ediyorlar. Gözlerimizi bir grubun bir bölümüne kapalı tutabilir miyiz? İlerleme yolunda her iki cinsiyet kol kola yürümeliyiz" (akt. Abadan-Unat 1991). Atatürk'ün önderliğindeki genç Cumhuriyet kadınların toplumdaki ve yasalar karşısındaki yerini ve kadın erkek ilişkilerini yeniden tanımlamaya yönelik yasalar çıkarıp politikalar yürüttü.

Çokeşlilik, cinsiyetlerin toplum içinde birbirinden uzak tutulmaları, geleneksel görücü usûlü evlilikler ve evli kadınların kolayca dışlanmasına yol açan boşanma yasaları kadınların ay-

göç nedeniyle, kent nüfusu son otuz yılda kırsal nüfustan beş kat hızlı büyümüştür" (29).

dınlanmasını ve özgürleşmesini engelleyen başlıca engeller sayıldı (Sirman 1989). Ulusun önderleri Osmanlı kimliğine karşılık bir Türk kimliği yaratmaya çabaladıkça İslâmiyet'in etkisiyle mücadeleye giriştiler. Bu reformlar Osmanlı devletinin yasal temelini oluşturan İslâmiyet'e özgü yaşam tarzını yok etmeye yönelikti (Tekeli 1981: 144). Böylece, 1926'da, İsviçre medeni kanununun değiştirilmiş bir biçimi benimsendi. Evlilik bağının resmî yönden tanınan tek biçiminin tekeşlilik olduğu ilan edildi ve kadınlara boşanma hakkı tanındı. Öte yandan cinsiyet ilişkileri eşitlik yerine birbirini tamamlayıcılık açısından ele alınıyordu. Bu ayrım medeni kanunda açıkça yer alır. Kanuna göre koca ailenin reisidir ve oturulacak yeri seçme hakkına yalnızca o sahiptir. Dahası, feministler sayesinde 1992'de anayasa mahkemesince kaldırılan bir maddeye göre kadın kocasının onayı olmadan işe giremezdi. Zorunlu örgün ilkokul eğitimi -her iki cinsiyet için de- daha önce uygulamaya konmuştu ve 1934'te kadınlara genel seçimlerde oy kullanma ve seçilme hakkı verildi (Abadan-Unat 1990; 1991). Yasal yenilikler ve kadınlara siyasi haklar tanınması, kadınların kendilerinin değil modernleşmeci seçkinlerin çabalarının ürünüydü. Kemalizmin güçlü noktası, modernleşmeyi temsil etmek ve kabul ettirmek için eğitimli, modern, Batılılaşmış kadrolardan yararlanmasıydı. Mevcut devlet aygıtı ve devletin halk yığınlarının otoriter koruyucusu olduğuna ilişkin yaygın kanı da, çelişkilerine ve Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba'nın (1997) ifadesiyle "Türkiye'nin İslâm'dan Batı'ya doğru 'medeniyet değişikliği' projesinin sığlığına" rağmen, modernleşmenin Türk toplumu üzerindeki etkisinin somutluk kazanmasına yardımcı olmuştur. Onlara göre "modernliğin kurumsal, davranışsal, sembolik ve estetik ifadeleri, 1920'lerden beri Türk toplumsal bilincinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır" (5).

Kadınların geleneğin kısıtlamalarından kurtulması, Kemalistlerin düşledikleri modern ulusa geçişin önkoşuluydu. Kadınların durumunda yapılacak ana değişikliklerin peşinde kadınların kendileri bilinçli olarak koşmadıkları için bu yenilikten "devlet feminizmi" diye söz edilir. 1980'lerde dirilen kök-

tenci İslâm'ın bu yenilik hareketleri konusunda başlattığı tartışmada, kadınların ulus inşası sürecinde simgesel piyadeler yerine kullanıldıklarına (Kandiyoti 1989; Sirman 1989)[26] ve -kentli seçkinler hariç- toplumdaki durumlarının iyileştirilmesine yönelik yasal çabalardan yararlanmadıklarına ilişkin genel bir görüş birliğine varıldı. Farklı kesimlerden kadın kitlelerinin deneyimlerinin ortaya çıkardığına göre bu tepeden inme reformlar kadın özgürlüğünü hiçbir şekilde garantilemedi.

Parasız ve zorunlu ilkokul eğitimine karşın okuma yazma oranı cinsiyetler arasında çok geniş bir açığı yansıtır: erkeklerin yüzde 89'una karşılık kadınların yüzde 72'si okur yazardır (KSSGM 1998: 5). Bu açık eğitimin yüksek kademelerinde daha da büyür: erkeklerin yüzde 75'ine karşılık kadınların yüzde 54'ü ortaokul mezunudur ve yükseköğretim görenlerin yalnızca yüzde 42'si kadındır. Ama üniversitelerdeki kız öğrenci oranının yüksek oluşu (1996-97'de yüzde 39, KSSGM 1998: 8) üniversite eğitimli kadınların sayısındaki büyümeye işaret eder. Aynı zamanda, kadınların önemli bir bölümü tıp, mühendislik ve iletişim mesleklerinin eğitimini görmektedir. 1997'de, kadınlar bu bölümlere kayıt yaptıranların sırasıyla yüzde 41'ini, yüzde 23'ünü ve yüzde 56'sını temsil etmekteydiler (KSSGM 1998: 9). Üniversite öğretim üyeliğinde bulunan kadınların oranı da yüksektir (yüzde 33).

Türkiye'de, son otuz yılda hem erkekler hem de kadınlar açısından kırdan kente kayan bir istihdam görülmekle birlikte, kadınların ekonomik üretime katkıları çoğunlukla, "ücretsiz aile emekçileri" olarak çalıştıkları tarım alanındadır. 1955'te kadınların yüzde 96'sı tarımla uğraşıyordu. Bu sayı 1985'te yüzde 79'a, 1997'de yüzde 37'ye düştü. Tarımsal olmayan katkı 1955'te yüzde 5'ten 1985'te yüzde 21'e yükseldi (Özbay 1990).

İstatistiklere göre, kadınların emek gücüne katkıları önemli bir düşüş göstererek ekonomik anlamda etkin kadın oranı

26 Kadınlara yasal haklar tanımak Atatürk'ün kendini ve tek parti yönetimini o dönemin Avrupalı faşist diktatörlerinden ayırmak için uyguladığı bir taktik gibi de görülmüştür (Tekeli 1981).

1955'te yüzde 72,1 iken 1985'te yüzde 32,7 oldu (Özbay 1995). Bu düşüş, tarımsal üretimin Türk ekonomisinde azalan önemi gibi unsurlara bağlanabilir; bunun sonucunda kırsal nüfus 1960'larda ve '70'lerde kitleler halinde kentsel alanlara göç etmiştir. Yine de, kadınların emek gücüne katkısının azaldığı sonucuna varmak dayanaksız olabilir çünkü kadınların enformel iş gücüne yaptıkları kayıtsız katkının ölçüsü ve biçimleri hakkında güvenilir hiçbir bilgi yoktur. Kadınların kentsel mekânlarda yaptıkları enformel işlere ilişkin 1980'lerde yürütülen çalışmalar göçmen kadınların emeğinin giderek daha çok enformel bir niteliğe büründüğünü gösteriyor (Çınar 1991; White 1991). Uluslararası pazarlara yönelik dokuma ve deri giysilerin atölyelerde parça başına üretimi ihracata dayalı ekonomik politikaların geçerli olduğu on yılda patlama yaşadı (White 1991).

Türk kentsel emek gücü belirgin bir cinsiyet ayrımı sergiler. 1994'te anakent alanlarındaki kadın nüfusunun yalnızca yüzde 16,5'u işte çalışıyordu. Kentsel kadın emeği gücünün bu dağılımı bir yandan beceri sahibi olmayan kadın işçilerin yüksek oranına (toplamın yarısına) işaret ederken, öte yandan çok sayıda çok nitelikli meslek sahibi kadın iş gücüne de işaret eder. 1985'te çeşitli mesleklerde çalışanların yüzde 29,4'ü kadındı (UNICEF 1991), ama kadınlar az beceri gerektiren işlerde göreceli olarak daha az yer alıyorlardı. Bir araştırmanın (Öncü 1981) ileri sürdüğüne göre Türkiye'de avukatlık yapan her beş kişinin biri, doktorluk yapan her altı kişinin ise biri kadın. İstanbul Barolar Birliği'nde 1978'de kayıtlı avukatların üçte biri kadındı.

Ayşe Öncü (1981) Türkiye'deki meslek sahibi kadınların birçok Batılı sanayi ülkesinden daha yüksek olan oranının, Kemalist reformların başlattığı işe alma örüntüleriyle ve meslek sahibi sınıfları genişletmeyi ve meslek saflarını etkin biçimde kadınlarla doldurmayı amaçlayan devlet politikalarıyla açıklanabileceğini savunuyor. Bu girişim, seçkin bir geçmişe sahip meslekten kadınların düzenli olarak işe alınmaları yoluyla sürekli kılınmıştır. Öte yandan Kandiyoti (1997) bu ka-

dınların işe alınmasının, basit köylü kökenli erkeklerin işe alınmasını engellemenin ve böylece homojen bir devlet seçkinleri sınıfının sürekliliğini sağlamanın bir yolu olduğunu söyler. Öncü (1981) çeşitli mesleklerde çok sayıda kadının çalışmasını kentlerde göçmen kadın işçilerin oluşturduğu geniş topluluktan yararlanma olanağına bağlıyor. Pahalı olmayan ev hizmetlileri orta ve üst sınıf kadınlarının, aile içinde varolan cinsiyete dayalı iş bölümünü aynı anda hem kariyer yapmalarını hem de ailedeki rollerini yerine getirmelerini sağlar (aynı zamanda bakınız Erkut 1982).

1970'lerin sonunda gecekondu kadınları hakkında yürütülen araştırmaların gösterdiğine göre köylü kadınların göçü çoğunlukla "ev kadınına dönüşme" ile sonuçlanır. Bir yazarın sert sözleriyle, bu kadınlar "(kendini ve) evi süsleyen araçlar" haline gelirler (Şenyapılı 1981b: 214). 1950'lerin başında gelen ilk göç dalgası sırasında, kentsel alanlarda sanayi ve hizmet sektörlerinin yetersiz gelişimi yüzünden erkek emeğine talep azdı. Bu yüzden kimi gecekondu kadınları, sayıları gittikçe artan, yeni işe girmiş orta sınıftan kadınların yanında ev hizmeti görmek zorundaydılar. Bu genellikle, kadınların kocaları güvenilir ve devamlı bir iş bulunca bitecek geçici bir iş gibi görülüyordu. Ankara ve İstanbul gecekondu yerleşimlerinde 1976-77 yıllarında yürütülen iki örnek araştırmanın bulguladığına göre İstanbul gecekondu sakinlerinin işte çalışan seksen bir kadın üyesinin yalnızca dördü ve Ankara gecekondularında ise altmış kadının yalnızca ikisi özel konutlarda ev hizmetinde çalışıyordu (Şenyapılı 1981: 211, tablo IX). Kadınların formel ve enformel sektörlerdeki katılımı düşüktü - İstanbul'da 15 ile 64 yaşları arasındaki kadınların yalnızca yüzde 5,5'u, Ankara'da ise yüzde 6'sı çalışıyordu. Kadınlar arasındaki düşük istihdam düzeyi, çalışan kadınların 25 yaşında ve daha genç yaşlarda yoğunlaşmasıyla açıklanıyor. İş gücüne kadın katılımı, göçmen ailelerin evlendikten sonra işten ayrılan evlenmemiş kızlarıyla sınırlıydı (Kandiyoti 1982). Bu eğilim ayrıca, kadınların işlerinin düşük ücreti ve itibarı ve aldıkları iyi ücretleri başarılı işçi hareketlerine borçlu olan fabrika işçisi

kocaların nispeten tutarlı ve yüksek geliri ile açıklanabilir. Türkiye'de 1970'lerde sendikalı işçiler devlet memurlarından daha yüksek maaş alıyorlardı. Dahası, Türkiye'deki örgütlü sektörde ücretler o dönemde Türkiye ile karşılaştırılabilecek kalkınmakta olan ülkelerin herhangi birinden daha yüksekti (Keyder 1979).

Türkiye'nin tarım kesiminde kadınların durumları 1950'lerde artan makineleşme ve üretimin metalaşması ile daha çeşitlilik kazanmıştır.[27] Tarımsal üretim sistemlerinde kırsal kesim kadınları üzerine yapılan araştırmalar, üretimin düzenlenmesi ve bu sistemlerde kadının üstlendiği rol hakkında benzer tanımlar sunmaktadırlar (Berik 1987; Kandiyoti 1990; Sirman 1988). Bu çalışmaların ortaya koyduğuna göre, kadın emeği

27 Tarımın metalaşmasının kadın emeği ve statüsü üzerindeki etkileri yetiştirilen ürüne, bu ürüne özgü emek sürecine ve toprak mülkiyeti türüne bağlıdır (Kandiyoti, 1990). Birincisi, üretimin metalaşması ve makineleşme, daha önce kadınların yerine getirdiği etkinliklerin makineleşmesi yüzünden tarlalarda daha az kadın emeğine gerek duyulmasına yol açu. İkincisi, kadınların evdeki etkinliklerinin derecesi ve biçimi haneye giren daha büyük nakit gelir ve devletin altyapı yatırımları sayesinde değişikliğe uğradı. Ev yapımı yiyeceklerin azalması ve musluk suyundan ve elektrikten artan ölçüde yararlanılması kadınların iş yükünü azalttı. Üçüncüsü, aile çiftliklerinin özel ve devlet kredileriyle ve pazarlama kuruluşlarıyla çoğalan bağlantılarının kadınları üretim ve dağıtım kararlarının dışında tutucu etkisi olmuştur (Sirman vd. 1989). Tamamen makineleşmiş ürünler (buğday ve arpa gibi) kadınların üretim sürecinden çekilmesine yol açar, oysa yoğun emek süreçleri gerektiren ticari tarım ürünleri (pamuk, tütün, şeker pancarı) kadın emeğinin sürdürülmesini destekler. Üretimin tamamen makineleştiği ve erkekler tarafından yürütüldüğü bölgelerde, kadın emeği toprak ürünlerinden küçük meta üretimine kayar; yoksa, kadınlar tarımsal üretimin dışına itilir. Kırsal bölgedeki kadın halı dokumacılarına odaklanan araştırmaların ortaya çıkardıkları, kırsal bölgelerde kadınların ücretli emeğinin etkilerine ilişkin karşıt sonuçlara işaret eder. Orta Anadolu köylerindeki kadınlara odaklanan bir araştırma, köy hanelerinin ekonomik açıdan ayakta kalması için hayati sayılan, kadınların halı dokuyarak imalata yaptıkları artan katkı, erkeklerin (örneğin, babaların ve kocaların) üretim ve pazarlama süreçleri üzerindeki denetimlerini artırır ve kadınların kazançları ya da artan gücü ya da evde cinsiyete göre daha az katı iş ayrımı üzerinde bir denetime yol açmaz (Berik 1987). Ama Batı Anadolu'da halı dokumacılarına ilişkin başka bir araştırma tam karşıt bir sonuca varır: Üretim sürecinin değişik aşamalarında kadınların ve erkeklerin ise eşit katıldığı halı dokuma atölyelerinde cinsiyete göre emek ayrımı yer almaz. Dahası, kadınların halı üretimine katkısı ev işlerinin dağılımını öyle bir değiştirir ki erkeklerle kadınlar ev işlerini paylaşmaya başlar (Josephine Powell, akt. Quataert 1991).

aileye dayalı köy ekonomisinde üretim sürecinde çok büyük önem taşısa da, bu üretim düzeninin başlıca niteliği kadınların serbest ekonomik faaliyetinin ve bağımsız gelirinin bulunmayışıdır. Kadınların pek çok ekonomik faaliyeti, ister tarımsal üretim ve küçük ölçekli imalat, isterse hayvancılık biçiminde olsun, ataerkil yapıda bir otoritenin idaresinde örgütlenir. Kadınlar, üretimin işleyişini sağlayan akrabalık ve aile ilişkilerinin kurulmasında ve korunmasında baş rolü oynarlar, ama pazara bağımsız giriş hakkına sahip değillerdir ve erkeklerin vekaletine gerek duyarlar. Dahası, kadınlar ücretli işçi olarak ya da halı dokumacılığı gibi küçük ölçekli imalatta çalıştırıldıklarında ücretleri aile reisi ile görüşülür ve ona ödenir ve bunun sonucunda kadınların para akışı üzerinde hiçbir denetimi bulunmaz.

1970'lerin başından beri, modernleşme sorusuyla ve modernleşmenin aile üzerindeki etkisiyle ilgilenen Türk sosyal bilimcileri var olduğu düşünülen geleneksel geniş ailenin yerini, modernleşmenin özeti sayılan çekirdek ailenin almasının üzerinde durmaktadırlar (Kıray 1964; Kongar 1972; Magnarella 1972; Timur 1972). Bu yaklaşım ailenin tanımını birarada yaşayan bireylerin sayısının saptanmasına indirgeyerek aile ve hane halkı kavramlarını birbirine karıştırdı. Dahası, bu birimin içindeki otorite ilişkileri verili kabul edildi. Bu sosyal bilimcilerin esas amacı, Türk ailesi ile sözde Batılı model arasındaki benzerliklerle ölçülen modernleşmenin derecesini saptamaktı. Böylece, özellikle kentsel alanlarda, çekirdek aileden oluşan hane halkının yaygın varlığı aile yapısının modernleşmesinin kesin belirtisi sayılmıştır.

1968'de ulus çapında yapılan ilk araştırmanın sonuçlarına göre, ataerkil geniş aile Türkiye'deki hane halklarının yalnızca beşte birini oluşturuyordu (Timur 1972). Bu ailelere, köylerde (yüzde 25,4) büyük kent alanlarında (yüzde 4,6) olduğundan nispeten daha çok rastlanması kentleşme ve modernleşme ile değişen aile yapısını belirliyordu. Dahası, arazi sahipliğinin kırsal alanlarda iki kuşaktan geniş ataerkil ailelerin oluşmasını destekleyen belirleyici unsur olduğu ileri sürülüyordu. Tarım-

sal alandaki topraksız aileler çoğunlukla (yüzde 79) çekirdek aile olmasına rağmen zengin arazi sahipleri arasında geniş ataerkil ailelere daha çok rastlanıyordu (yüzde 58).

Türkiye'de aile ve hane halkı yapılarının geçmiş biçimlerine ilişkin veriler ancak son zamanlarda düzenli olarak incelenmiştir ve aile yapısında modernleşme ile birlikte ortaya çıktığı düşünülen değişimlerin birçoğu, 1940'larda ve 1950'lerde köyler üzerine yazılmış, her biri ataerkil geniş aile yaşamının Türk köy evi halkına özgü olduğunu bildiren birkaç monografik çalışmadan (Berkes 1942; Boran 1945; Yasa 1953) çıkarılan sonuçlara dayandırılmıştır. Öte yandan, 1880 ile 1940 arasında Osmanlı ve Türk ailelerinin nüfusbilimsel ve yapısal eğilimleri üzerine daha yakın zamanda yapılan tarihsel çalışmalar (Duben ve Behar 1991), aile ve hane halkı yapısının ayrıntılı anlatımını sunar ve ataerkil geniş aile savını çürütür. Bu araştırmalar ortaya çıkarmıştır ki sanayi öncesi Türkiye'de hane halkları daha çok basit bir yapıya sahipti ve aslında, çoğunlukla çekirdek ailelerden oluşuyordu (Duben ve Behar 1991). Ataerkil geniş aileler, hem İstanbul'da hem de Anadolu'da, yüksek sınıftan aileler arasında yaygındı.

1980'lerde ulus çapında yapılan araştırmalar, Türkiye'de çekirdek aile oranının giderek arttığını gösteriyor (Esmer, Fişek ve Kalaycıoğlu 1986; HIPS 1989; Özbay 1989). Günümüzün ataerkil geniş ailelerini geçmişteki örneklerinden ayıran belirleyici unsur, bunların çoğunlukla alt sınıflarda bulunmasıdır; bu durum ataerkil geniş ailelerin toplumsal ve ekonomik temelinin değiştiğine işaret eder.

Ferhunde Özbay'ın, hane halkı ve aile yapısı konusunda 1980'lerde yapılan çalışmaları ayrıntılı biçimde yeniden ele alması (1989) onu, Türkiye'de hane halkının genişliğinin, yapısının ve bileşiminin şimdi, değişen ekonomik koşullara bağlı bulunduğu ve hane halkı sayısındaki artışın hayatta kalmak için izlenen bir yol olduğu sonucuna yöneltti. Özbay bu tür hane halklarının ortaya çıkmasının, ekonomik belirsizliği alt etme gereksiniminden doğduğunu ve özellikle kentsel alanlarda "geleneksel bir yaşam tarzı"nı temsil etmediğini savunur

(16). Hatta çekirdek ailenin Türk ailelerinin çoğunluğunun benimsediği seçim olduğunu gösterir. Ama çekirdek aile yapısının altında karşılıklı yardım ve yoğun akrabalık bağları Türk ailelerinde hâlâ kuvvetlidir (Duben 1982; White 1994).

Bütün bu araştırmaların açıkça gösterdiği gibi aile olmayan hane halkına Türkiye'de çok ender rastlanır. Evlilik ve aile, cinsellik ve üreme ilişkilerinin içinde yer alabileceği tek yasal kurumlardır (Tekeli 1990: 151). Çok yüksek evlilik oranları ve düşük boşanma oranları bu sonucu doğrular. Türk boşanma yasası dünyadakiler arasında en hoşgörülü olanlardan biridir, ama Türkiye'de boşanma oranı yüzde 2'yi hiçbir zaman geçmemiştir (KSSGM 1995: 4) ve hiçbir Akdeniz Müslüman ülkesinde olmadığı kadar düşüktür (Levine 1982: 325). Böylelikle ekonomik temeli ve ataerkil ideolojisi ile aile, kadının eş ve anne olmanın dışında bir kimlik geliştirmesinin önünde büyük bir engel oluşturur.

Buna rağmen, 1980'lerden beri devlet denetimindeki kapitalizmden özelleştirilmiş serbest pazar ekonomisine geçişin başlattığı toplumsal dönüşüm, kadınların eve bağlılıklarını yeniden yapılandırmış ve evcimenlik (*domesticity*) ile aralarındaki geleneksel bağı değiştirmiştir. Orta sınıf kadınları ile ev hizmetlilerinin ilişkisini incelerken bakılması gerekli değişimler, modern kamusal alanın gelişimini, yeni tüketim biçimlerinin ortaya çıkışını ve eğitim sistemindeki değişiklikleri içerir (Özbay 1995). Bu, annelik ve ev kadınlığı gibi eski kimlik kaynaklarının yerlerini kökten yenilerine bırakmaları demek değildir. Bu değişikliklere dikkat etmek, kamusal ve özel ayrımını ve sınıf farklılıkları ile toplumsal hareketliliği dile getirmekte kadınların oynadığı değişken rolleri anlamak için gereklidir.

1980'lerin ortalarına gelindiğinde, serbest pazar ekonomisi, reklamcılığın, kitle iletişiminin, tüketici kredisinin ve ticari boş zaman etkinliklerinin yayılmasıyla, Türkiye'nin kentli sınıflarının tüketim ile ilişkilerinde hem nitel hem de nicel yönden önemli bir değişikliğe neden olmuştur. Tüketimdeki değişiklikler orta sınıftan kadınların emeklerini ve zamanlarını kullanma biçimlerini önemli ölçüde değişime uğrattı. Keyif

eğlence ve alışverişi birleştiren büyük alışveriş merkezleri mega-marketler, çarşılar ve büyük mağazalar gibi yeni tüketim alanlarının ortaya çıkışı, genişleyen küresel pazar ekonomisinin kadınların sosyalleşmesini yeniden tanımlarken onların ev dışı etkinliklerinde nasıl değişiklik yarattığı konusunda önemli bir örnek sunuyor. Türkiye'de piyasada bulunan hazır gıdalardaki büyük artış, örneğin, kadınların mutfakta geçirdikleri sürenin kısalmasına neden olmuş bulunuyor.[28] Kadınların etkinliklerinin giderek artan biçimde ev alanının dışına çıkması, onların kentin kamusal yaşamından, sosyo-mekânsal olarak nispeten dışlanışının sona erdiğini gösteriyor.

Modern Türk toplumunda meydana gelen eşit derecede önemli bir başka değişim de eğitimin tüm seviyelerinde özelleştirmenin artıyor olması; bunun, sınıfsal katmanlaşma ve orta sınıfın toplumsal hareketliliği üzerinde kalıcı etkileri görülmektedir. En iyi okullara girmek için süren korkunç rekabet anne babaların çocukların ders ve ders dışı etkinliklerine yakın ilgi göstermelerini gerektirir. Artık en iyi özel öğretmenleri bulup tutmayı ve en iyi hazırlık kurslarını saptamayı içeren, eğitime yönelik anne baba gözetimi hem ev kadınlarının hem de çalışan annelerin başlıca işi haline gelmiştir.[29] Bütün bu etkinlikler kadınları evin dışına çıkarır, annelik rollerini yerine getirdikleri kamusal alanı genişletir ve akranlarıyla yeni toplumsallaşma ve rekabet ilişkilerine girmelerini sağlar. Bu noktada, bu yeni rollerin, kadının kamusal alanda bağımsız bir aktör olarak kimliğini güçlendirirken iyi ve başarılı bir anne olmanın yeni tanımlarını da beraberinde getirdiğini vurgulamalıyız.

> Kadınların kimliklerini aile aracılığı ile edindiği gerçeği kapitalizmin genişlemesiyle birlikte daha net bir şekilde tamamlan-

28 Kadın akrabaların biraraya gelerek yarım günde hazırladığı mantı artık pişirmeye hazır biçimde satılıyor.

29 Bütün bu gelişmeler orta sınıftan anne babaların çocuklarının okula gönderilmesine ilişkin geleneksel yaklaşımın sonunu belirler. Bu geleneksel yaklaşımı özetleyen "eti senin kemiği benim" deyişi, paternalist Türk devletinin Türkiye Cumhuriyeti için disiplinli ve üretken yurttaşlar şekillendirme ve üretme konusunda temsilciliğini yapan öğretmenlere gösterilen tam güveni ifade eder.

mışur. Kadınlar 1980'lerin Türkiyesi'nde ailenin sosyal statüsüyle bağlantılı ek sorumlulukları omuzladıkça aile temsilcisi olarak hareket etme sıfatını erkeklerden devralıyor gibi görünüyorlar... Kadınlar sosyal statülerini ailelerininki ile özdeşleştirdikleri sürece, ailenin herhangi bir üyesinin statüsündeki yükselme ya da alçalma onlara da yeni bir statü yükleyerek sosyal hareketlilik izlenimi uyandırır. Bunun sonucunda kadınlar etkinliklerini giderek ailenin özellikle de erkek bireylerinin statüsünü yükseltmeye yöneltirler (Özbay 1995: 109-10).

Öte yandan kadınların aileye bağlı sınıfsal kimlikleriyle çelişmeye hazır bir başka eğilim daha vardır: Kadınlar, bedensel sağlıklarına ve güzelliklerine gösterdikleri özenle birlikte çok bireyselleştirilmiş bir kendini yaratma süreci içinde yer alıyorlar. Kadınların tüketiminin yoğunlaştığı alan artık aile ve sınıf ile sınırlı değildir. Kozmetik ve güzellik ürünlerine verilen artan önem, reklamcılık, öğütleyici yazı ve sağlık ve aile dergileri tarafından desteklenerek kadın kimliğinin kültürel kurgusunu giderek daha fazla değişime uğratıyor. Esas olarak kadınlara, özellikle ev kadınlarına hizmet veren zayıflama merkezlerinin ve jimnastik salonlarının çoğalması yoğunlaşan bir beden merkezciliğe işaret eder. Bedeni merkez alan yeni bir kadın benliğinin ortaya çıkışını haber verir. Orta sınıftan kadınların bu alandaki yatırımları, büyük ölçüde, onları bedensel işten kurtaran ev hizmeti çalışanlarının bulunmasıyla gerçekleşir. Dahası, kadınlığa ilişkin bu yeni kültürel uygulamalar "geleneksel kadınlar" (ev hizmetlileri) ve "modern" kadınlar arasındaki görünüş farkının belirgin hale gelmesinde anahtar rolü oynarlar. Bu bireyselleşmiş beden odaklı kültüre katılım olanaklarından yoksun olmalarına karşın ev hizmetlileri bundan etkilenmeden kalmazlar. İleriki sayfalarda örneklemeye çalıştığım gibi orta sınıf kadınlarının modern kadın kimliğine yaptıkları yatırım ev hizmetiyle ilişkilerini güçlü biçimde etkiler. Yeni kadınlık tarzlarının doğuşuna ve ev hizmeti yoluyla yapılan yeni cinsiyet ve sınıf tanımlarına bakarken bu bağlamları akılda tutmalıyız. Bu değişimler Türkiye'nin sosyoekonomik

açıdan hızla yeniden yapılanmasını ve bunun karşılığında bireysel aktörlerin bu değişimlere gösterdikleri muhtelif tepkileri yansıtıyor.

Ampirik temeller

Alan verilerinin dört kaynağı -anket, katılımcı gözlem, derinlemesine görüşmeler ve odak grup araştırması- kitabın temelini oluşturuyor. Türkiye'deki ev hizmetlileri ve ev hizmetinin yapısı konusunda daha önce yapılmış herhangi bir araştırmanın ya da verinin bulunmayışı araştırma yöntemimi önemli yönlerden etkiledi. Ev işçilerine ilişkin, kazanç, iş saatleri, işe alınma yolları, ev düzeni ve dinamiği gibi daha önce çok az bilinen konularda önemli miktarda güvenilir bilgi sağlayacak bir araştırmayı gerektirdi. Amacım, kadınların ev hizmetine ne ölçüde katıldıklarına ve katılım biçimlerine ilişkin kaydı tutulmamış bilgileri toplamak ile sınırlı değildi. Ev işçilerinin modernleşme ve kentleşme ile karşı karşıya gelip orta sınıftan kadınlar için çalışarak ücret almalarına dayanan deneyimlerinden kaynaklanan öznelliklerini ve kendilerini tanımlamalarını anlamak istedim. Aynı zamanda, aile-akrabalık ve komşuluk ağlarının içine gömülü cinsiyete bağlı toplumsal ve ekonomik ilişkilerin ev hizmetinin işleyişini düzenleme yollarını incelemek istedim. Çalışmamın bu iki önemli boyutu, ev hizmetlileri hakkında mahrem açıklamalar toplamamı ve onların günlük yaşamlarına sürekli olarak karışmamı gerektirdi. Yapılandırılmış soruların yer aldığı bir araştırma anketi, insanların yaşamlarının düzenlenmiş ve tasarlanmış yönlerini ortaya koyan ve açıklamaya yarayan yeterli bir araç olmakla birlikte, nitel araştırma yanlılarının (Statham, Miller ve Mauksch 1988) vurguladığı gibi iki önemli yönden kısıtlıdır. Bir anket, süreçlerin açıklamasını kolayca yapamaz ve araştırmanın birey için hiçbir anlamı olmayabilen, hakkında önceden yargıya varılmış kategorileri kabul ettirmeye çalışarak bireyin içinde olduğu durum hakkındaki açıklamasını görmezden gelir. Katılımcı gözlem ve açık görüşmeler kadar odak grup görüşmeleri de bu kısıtlamaların ötesine geçebilmemi sağladı.

Türkiye'de ev işçilerinin çoğunluğunun kapıcı eşleri olması temsili bir örnek çıkarmama izin verdi. Bu gruptaki ev emekçilerini ve işverenleri barındıran apartmanlar bana rastgele örnekleme için bir çerçeve sağladı (örnekleme işlemleri tartışması için Ek'e bakınız).

Çok bilmiş kocalardan kaçınmak: Kapıcı eşleri ile görüşmeler

Kapıcı eşleriyle görüşebilme onayı alma çabaları, bu çalışmanın gizliliğini ve bilimsel niteliğini vurgulayarak araştırmanın amacına ilişkin kısa bir açıklama içeren bir giriş cümlesiyle başlıyordu. Onların özel olarak seçilmeyip rastgele kuradan çıkar gibi ayrıldıklarından emin olmaları için örnekleme işlemini günlük dilde açıkladım.[30] Reddedilme korkum araştırmam boyunca peşimi bırakmamasına rağmen, yanıtlama oranı oldukça yüksekti; kendileriyle bağlantı kurulan ve görüşmeyi kabul eden ev hizmetlilerin oranı bu grupta yüzde 93'tü.[31] Aslında, anket görüşmeleri için kurulan ilk bağlantı daha sonraki ziyaretler için davet edilmeme ve kimi ailelerle ilişkiyi sürdürmeme yol açtı. Bu gruptan altı kadın daha sonra yaptığım derinlemesine görüşmelere katıldı.

Kapıcı eşleri ile görüşürken başlangıçta beni düşündüren konu mahremiyet meselesiydi. Kapıcının işi evde oturmasını gerektirdiği için, özellikle oturdukları bir iki odalık küçük daireler düşünülecek olursa, görüşmeler yürütülürken kapıcılık

30 Kapıcı grubunun anketini yaparken hepsi sosyoloji öğrencisi üç araştırma asistanı benimle birlikte çalıştı. Anketi iyileştirmek amacıyla on ev hizmetlisiyle pilot araştırma yürütüldü. Pilot araştırmanın sonuçlarına göre, kimi soruların sırasındaki bir değişiklik ve birkaç anlatım değişikliğinin dışında anketin büyük değişikliklere gereksinimi yoktu. Pilot araştırma aynı zamanda görüşmecilerin eğitiminin parçasıydı.

31 Reddetme oranı oldukça düşük olmasına rağmen ret nedenlerine bakmamız yararlı olur. Reddeden grup üçe ayrılıyor: (1) Üç kadın ziyaret sırasında kocalarının evde olmadığını ve bunu yapmalarına izin vermeyeceklerini söyledi ("Kocam evde yok; bana izin vermez"); (2) Bir kadının kocası görüşmeye izin vermedi; ve (3) Dört kadın kocalarına değinmeden görüşmeyi kendileri reddetti.

yapan kocadan dışarı çıkmasını istemek uygun değildi. Uygulamada göz önünde tutulan bu noktaların yanı sıra, kimi kocalar otorite ve üstünlük iddiasında bulunarak "ben karımdan daha iyi bilirim," "ben daha iyi, daha doğru, daha güvenilir yanıtlar verebilirim," ya da "karım cahildir, okuma yazması yok," gibi nedenler göstererek görüşülmesi gereken kişilerin kendileri olduğunu öne sürdüler. Kimi başka durumlarda karşılaştığımız kocalar birlik düşüncesine sığınarak kalıp görüşmeleri dinlemek istediler - "Bizim birbirimizden saklımız, gizlimiz yok." Kadınların, kocaların onları susturma girişimlerine gösterdikleri tepkiler de farklıydı. Kimileri yalnızca susmakla kalırken başkaları, kendi yeteneklerinden duydukları kuşkuyu sergileyerek kocalarının düşüncesine katıldıklarını çoğunlukla "ben ne bilirim ki?" sözleriyle belli ettiler. Bu ikinci gruptaki kadınlar görüşmenin sonunda genellikle kendilerinden istenileni yerine getirmekte yeterli olup olmadıklarını sordular. Ama kimileri de idareyi ele alıp kocalarına dışarı çıkmalarını söylediler. Bu gruptaki kadınların verdiği yanıtların gecekondu yerleşimi grubundakilerin yanıtlarının tam karşıtı olduğunu belirtmek önemlidir; gecekondudakilerden yalnızca biri görüşme için kocasından izin istemeye ya da kocasının evde olduğu zamanlarda evlerinde bulunuşumu açıklamaya gerek görmedi.

Kocanın orada bulunması gerektiğini belirten yorumlara karşılık olarak, araştırmanın niteliğini ve kadının kendi anlattıklarını dinlemenin çalışmanın amacı açısından ne kadar önemli olduğunu yeniden vurguladık. Aynı zamanda araştırma asistanlarıma, eğer koca kalmakta diretirse kimi soruların sırasını değiştirmelerini söyledim; örneğin, doğurganlık ve doğum kontrolü konusundaki soruları başta sormalıydılar ki böylece koca rahatsız olup kendiliğinden gitsin. İzlenen bu yol başarıya ulaştı ve hiçbir durumda görüşmenin tümünü kocanın yanında yürütmek zorunda kalmadık. Kapıcı eşleriyle yapılan görüşmeler Kasım 1989'da başladı, Temmuz 1990'da bitti. Birkaç tanesinin dışında bütün görüşmeler soruları yanıtlayan kişinin evinde yapıldı. Görüşmeler ortalama doksan

dakika sürdü ve uzunlukları kırk beş dakikayla üç saat arasında değişti.[32]

Gecekondu yerleşimlerindeki kadınlarla görüşmeler

Gecekondu yerleşimlerindeki kadınlarla görüşmeler Mayıs ile Temmuz 1990 arasında tamamlandı. Başlangıçta gecekondu yerleşimi grubuyla ocaktan başlayarak pazar günleri görüşmeyi tasarlamıştım. Oysa, hava ve gecekondu yaşamının uygulamada getirdiği kimi sınırlamalar bu tasarıyı olanaksız kıldı. Ocak başında gecekondu yerleşim mahallesi Nato Yolu'na yaptığım birçok ziyaretten sonra, gizlilik sağlamanın imkânsız olduğunu fark ettim. Yılın o zamanında, gecekondu mahallelerindeki bütün evler kömür sobalarıyla ısıtıldıkları sırada kemiklere işleyen soğuk yüzünden yalnızca sobanın bulunduğu oturma odasında yaşanılabilir. Bana misafir gibi davrandıkları için, görüşmemizi gizlilik içinde yürütebilmek amacıyla soruları yanıtlayan kişiyi başka bir odaya ya da mutfağa geçmeye ikna etmem olanaksızdı. Eğer başarılı olsaydım bile, bu yer değiştirme, soruları yanıtlayan kişileri çabuk yanıtlar vermeye iten rahatsız bir durum yaratırdı.

Bunun yanı sıra, pazar ziyaretlerinin her zaman uygun olmadığını fark ettim. Çoğu ailede, pazar günleri, yıkanmak için ve kadınların çamaşır yıkaması için termosifonu (eğer varsa) yakmaya ayrılır.

Soğuk kış aylarında, araştırma ilerledikçe ziyaretler ve görüşmeler sürmesine ve arkadaşlıklar kurulup güçlenmesine

---

32 Anket yanıtları elden geldiğince çabuk gözden geçirildi ki herhangi bir tutarsızlık, karışıklık ya da yanıtsız soru bulunmasın. Yalnızca iki örnekte bu gibi sorunların halledilmesi için yanıt veren kişiye ikinci kez gidildi. Görüşmecilerden görüşmeyi bitirir bitirmez yazılı olarak anlatmaları istendi. Gözleme dayanan bu notlar görüşmecinin görüşmenin gidişine ilişkin görüşünün yanı sıra apartman türü, çevredeki sahip olunan eşyalar, kocanın görüşmeye tepkisi, sorulara yanıt veren kişinin kendini nasıl gördüğü, hali tavrı ve görünümü (giysileri, beden dili, ne tür söz ve deyimler kullandığı) ve görüşmede başka kimlerin bulunduğu gibi konuları kapsıyordu. Bu notların uzunluğu her görüşme için yarım sayfa ile dört ya da beş sayfa arasında değişiyordu ve saha notu biçiminde başka bir veri kaynağı oluşturuyordu.

rağmen, bağlantı kurmak özellikle Nato Yolu'nda ve Oran'da özellikle zordu çünkü bu mahallelerin kadınları evden işe uzun zamanda gelip gidiyorlardı. Eve gelince hava kararmış oluyordu ve bu yüzden geç saatlere kaldığım birkaç kez, nazik itirazlarıma karşın ailenin erkek üyeleri otobüs durağına kadar bana eşlik ettiler. Bu angaryayı onlara yüklemekten kaçınmak amacıyla, araştırmayı sürdürmek için günlerin uzayıp ulaşımın kolaylaştığı mayıs başına kadar beklemeye karar verdim.

Bu grupta, toplam altmış bir kişi arasından arkadaşları tarafından yönlendirildiğim yalnızca ikisi görüşmeyi reddetti. Bunlardan biri görüşmenin uzunluğu yüzünden beni geri çevirdi ve öbürü, kente yeni göçmüş bir Kürt kadını, siyasi görüşlerini araştırıyor olmamdan korktu.[33]

Bu grupla görüşmeler ortalama bir saatten biraz fazla sürdü ve yirmi dakika (bitmemiş bir görüşme) ile iki saat arasında değişti. Görüşmelerin çoğunluğu ev işçilerinin evlerinde yapıldı ve çoğu tek bir ziyarette tamamlandı. Bu gruptaki dört kadın ile derinlemesine görüşmeler de yaptım.

Katılımcı gözlem

Alan verilerine başka bir kaynak sağlamak için çay içip sohbet etmek amacıyla ev hizmetlilerinin birçok arkadaş toplantısına katıldım. Sünnet ve düğün törenlerine ve kadınların kabul günlerine davet edildim. Onların evlerinde epeyce uzun zaman geçirerek samimileştim, televizyon seyrettim ve onlarla, onların kocalarıyla ve çocuklarıyla ve komşularıyla yemek yedim. Bazıları da bana ziyarete geldi. Benim bu kadınlarla ilişkilerim, kimi önemli yönleriyle, yakın komşular arasında yürütülen karşılıklı ilişkileri andırıyordu. Onların çevresinde sü-

33 Başka bir seferinde, kocasının haberi olmadan çalışan ve evliliğinden memnun olmayan bir kadın ile görüşmeyi sona erdiremedik. Aynı zamanda kocasının onayıyla dantel de işliyordu. Görüşme sırasında kocası beklenmedik bir anda eve geldi; ben dantel örnekleri görmeye gelen bir alıcı olarak tanıştırıldım. Görüşmeyi tamamlamak için birçok girişimde bulunmama rağmen kadını bir daha göremedim çünkü bana evden ayrıldığı ve boşanmak üzere olduğu söylendi.

rekli bulunmamdan dolayı ben bir "komşu" oldum. Bana verilen bu paye büyük rahatlık sağladı: Buluşmak için belirli bir zaman ayarlamadan ve iş ile boş zaman akışını tamamen bozmadan her günkü düzenlerinin içinde yer alabildim. Örneğin kadınlara çamaşır katlamakta, yemek hazırlamakta yardım ettim ve sokak satıcılarıyla pazarlık yaptım. Birkaç vesileyle onlarla birlikte doktor muayenehanesine ya da mağazalara gittim. Onlar yaşamlarını benimle paylaştıkça ben de onlara kendi yaşamımdan söz ettim. Kadınlar bana çoğu zaman Amerika'daki yaşamım ve evli ama çocuksuz bir kadın olarak doğal sayılmayan durumum hakkında sorular yönelttiler. "Kim bilir Gül, bir gün bir bakmışsın hamilesin," gibi rahatlatıcı sözlerinden anlaşıldığı üzere çocuksuz olmayı seçtiğime onları ikna edememiştim. Bütün bu karşılıklı ilişkiler yalnızca onların yaşam dokusunu anlamama izin vermekle kalmadı, aynı zamanda ev hizmetlileri arasında resmî olmayan toplumsal ağların kurulması ve korunması konusunda değerli bilgiler de sağladı.

Odak grup görüşmeleri

Ev hizmetlileri ile yapılan odak grup görüşmelerini ankette toplanan verileri desteklemekte kullandım. Biri kapıcılar grubu, öbürü gecekondu yerleşimi grubu ile olmak üzere iki odak grup görüşmesi tasarladım ama yalnızca biri başarıya ulaştı. Her iki sefer, kapıcı eşlerinden bir grubu evime çağırdım ama hiç kimse gelmedi. Neden gelmediklerini, gerçekten bir işleri mi çıktı ya da gitmelerine kocaları mı izin vermedi, asla bilemeyeceğim. Öte yandan, daha önce görüştüğüm gecekondu yerleşimi grubundan sekiz ev işçisi ile odak grup görüşmeleri katılımcılardan birinin evinde yapıldı. Benim rolüm, belirli sorular yöneltmek yerine, anket verilerinin ilk çözümlemesinde ortaya çıkan kimi temel meseleleri ortaya atmak ve bu meseleler üzerine tartışma başlatmaktı.

Odak grup görüşmeleri, her biri altı kadından oluşan, üç farklı işveren kadın grubunu temsil eden on sekiz işverenle de gerçekleştirildi. İş verenlerle yapılan odak grup görüşmelerini,

farklı sınıfların kadınları ev hizmeti yoluyla biraraya gelince ortaya çıkan bir dizi meseleyi incelemek için olduğu kadar ev hizmetlisi çalıştırmanın kendi ailesindeki cinsiyet rolü müzakerelerini nasıl etkilediğini araştırmak için çalışmamın yardımcı bir boyutu gibi tasarladım. Sorular, emek ilişkilerinin özelleştirilmiş niteliğine, sosyal güvenlik ödeneklerine ve ücret, patronaj, işe alma ve çifte yük (hem evde hem işte çalışma) meselelerine dairdi.

İş ilişkilerinin ve ev hizmetlisinin kendini işverene göre nasıl tanımladığının, feminist kadınlardan, meslek sahibi kadınlardan ve tamgün çalışan ev kadınlarından oluşan üç ana işveren grubunun her biri için farklı olacağını varsaydım. Kendini feminist olarak tanımlayan altı kadın Türkiye'deki feminist harekette etkin olarak yer almaktadırlar. Bunların üçü üniversitede öğretim görevlisidir, biri ev kadınıdır ve ikisi yönetici olarak çalışmaktadır. Altı meslek sahibi kadın bir mimardan, iki avukattan, bir lise öğretmeninden ve iki yöneticiden oluşuyordu. Hepsi üst-orta sınıftan gelen ev kadınlarından ikisi geçmişte ücretli işte çalışmışlardı ama artık tamgün ev kadınlığı yapıyorlardı.[34]

Mirra Komarovsky (1967) sorulara yanıt veren kişinin açıklığının ve içtenliğinin, "kişinin kendi gözünde nesne olabilme yeteneği" (15) dediği, kişinin başkasının tutumunu kafasında canlandırmasına izin veren bir tür ruhsal olgunluğun bulunmayışını belirlediğini savunur. Bir görüşme sırasında, bu durum yanıt veren kişinin stratejisini açıklar: Bir soruyu yanıtlarken aynı zamanda görüşmecinin rolüne girer, görüşmecinin tutumunu ve tepkisini kafasında canlandırır ve yanıtı buna göre oluşturur. Ben görüştüğüm kişilere böyle bir olgunluktan

34 Bununla bağlantılı iki görüşme daha yaptım. Ankara'daki kapıcılara ve kent çapında bütün apartmanların doğal gazla ısınma sistemine geçmesiyle bağlantılı olarak bu mesleğin geleceğine ilişkin bilgi edinmek için Kapıcılar Derneği başkanıyla görüştüm. Araştırma verileri çok sayıda ev hizmetlisinin son zamanlarda mantar gibi çoğalan özel sigorta şirketlerine sosyal güvenlik primi ödemeye başladığını gösterdiği için, sigorta şirketlerinin politikaları hakkında daha çok bilgi edinmek ve bu kolay zarar görebilir işçi grubunu bilhassa hedefleyip hedeflemediklerini öğrenmek için bunlardan birinin temsilcisiyle görüştüm.

yoksun bulunduklarını yakıştıramam ama yine de görüşmeye katılanların içtenliksiz yanıtlar verme olasılığını, örneklemde yer alan bütün kadınların ilk kez bir bilimsel çalışma deneyimi yaşamaları zayıflatmış görünüyor. Kendilerini bana "uygun şekilde" sunma konusunda önceden edinilmiş hiçbir fikirleri ve neyin istenilen yanıt olduğunu tahmin etmelerine yarayacak, konumum hakkında en ufak bir bilgileri yoktu.

İKİNCİ BÖLÜM

KOCALAR, HANE HALKLARI VE KADINLARIN İŞLERİNİN DİĞER BELİRLEYENLERİ

"Sen çalışacağına biz daha az yeriz olur." Sevim Belgan beş yıl önce ilk kez, ev hizmetlilerinin arasına katılıp kocasına mali açıdan yardımcı olma isteğini dile getirdiğinde kocası memnuniyetsizliğini bu sözlerle aktarmıştı.[1] Sevim'in devlet dairesinde sürücülük yapan kocası sonunda razı gelmiş ama karısının yalnızca hemşehrisi olan belirli bir işverene çalışmasına izin veriyor. Sevim şimdi gecekondu mahallelerinden birindeki evinden orta sınıfın yaşadığı bir semte haftada iki gün gidip geliyor. Meral Kazan'ın postacı kocası, karısının evin dışında çalışmasına asla razı olmayacağını belirtmek için "Kadının çalışması orospulukla aynı şey" cümlesini kullanmış. Meral'in şimdi yoğun bir gizli iş yaşamı var: Karısının mahalledeki müşteriler için dantel yapıp sattığını zanneden kocasının onayı ve bilgisi olmadan haftada beş kez kendi gecekondu mahallesinin sınırlarını geçerek birçok orta sınıf evine gidiyor. Kapıcı eşi ve eski bir ev hizmetlisi olan Fatma Gülseven on dört yıl boyunca bodrum dairesinden üst katlara çıkan merdivene tırmandıktan sonra şimdi, kendisinin ücretli ev hizmetinde çalışmaya başlamasını, kocasıyla birlikte Ankara'nın orta sınıfa ait

1 Bu kitapta soruları yanıtlayan bütün kişilere başka isimler verilmiştir.

apartman binalarından birine yerleşmelerinden sonra ne olacağı belli, doğal bir adım diye anımsıyor. "Kocam köydeyken bana, biz buraya taşınıp o kapıcılık yapınca, apartman sakinlerinin yanında ev işi görür müsün, diye sordu. Ben de evet dedim. Sonra da apartman sakinlerinden biri isteyince, gelip bana bir kez daha sordu."

Bu araştırmadaki gecekondu yerleşimlerinde yaşayan başka kadınlar da Sevim Belgan ve Meral Kazan gibi gerilimli konuşmalar yaptıklarını ve ev hizmetinden para kazanabilmek için kocalarını ikna etmeye çalışırken meydana gelen şiddet olaylarını anlattılar. Gecekondu grubundaki her kadın ev hizmetinde çalışmaya nasıl başladığından söz ederken anlattıklarının en önemli bölümü kocasının onayını almak için çektiği güçlüktü. Bu öyküler güçlü bir biçimde gösteriyor ki yoksulluk ataerkilliğin çözünmesinde büyük bir etken değildir. Pek çok kentli hane halkının karşılaştığı ekonomik güçlükler erkeklerin kadının çalışmasına karşı çıkma tutumunu sarsmıyor. Dahası kocaların karılarının çalışmasına karşı çıkışları gecekondu yerleşimlerinde emek gücü arzını etkili biçimde sınırlıyor. Bu kadınların hizmetine orta sınıf hane halklarının yüksek talebine karşın, çok mantıklı ve geniş bir ev hizmeti havuzu oluşturan gecekondu kadınları (1980'de Ankara nüfusunun yüzde 70'i gecekondu yerleşimlerinde yaşıyordu) hem formel hem de enformel iş gücünün büyük oranda dışında kalıyorlar.

Fatma Gülseven'in ev hizmetine sorunsuz girişi kapıcı eşi olmasına doğrudan bağlıdır. Gecekondu yerleşimlerindeki kocaların tam tersine kapıcılık yapan kocalar karılarının ev hizmetinde işe alınmalarına aracılık ederler. Gerçekten, Fatma'nın ev hizmetine kolayca girmesi bu çalışmanın daha büyük bir sorusuna yanıt verir; kapıcı eşlerinin Türkiye'deki ev hizmeti arzı pazarında neden tekel kurduklarını açıklar. Kocaların kapıcılık işi, evlerinin bulunduğu yerden dolayı ev hizmetinin "arz" ve "talep" yanlarını mekânda biraraya getirir ve kocaların karılarının bu resmî olmayan iş alanındaki katılımları üzerinde koruyucu ve paternalist bir denetim kurmalarını sağlar. Kapıcı ailelerinin kentli sınıflara yakından bağlı oluşu -kentsel alanda

"içerideki yabancı" konumları- kadınların mekânsal hareketliliğine getirilen kısıtlamalara ve ücretli iş konusunda erkeklerin geleneksel karşı çıkışlarına meydan okumaz. Böylece, göçmen kadınlar, mekânsal hareketlilikleri üzerindeki kısıtlama bozulmadığı ve emekleri doğrudan kocaları tarafından düzenlendiği zaman kentsel iş için uygundurlar. Bu nedenle, araştırma sırasında kapıcı eşlerinin yüzde 86'sının (temsil edici bir örnekleme göre seçilmişlerdi) ev işinde çalışmaları şaşırtıcı değildir. Kapıcı eşlerinin ev hizmetine girmeleri ile kentli orta sınıfın yaşadığı semtlerde yerleşmeleri arasındaki güçlü bağlantıyı incelediğim gecekondulardan gelen ev hizmetlilerinin iş geçmişleri de doğrular. Gerçekte yirmi beşinin bir kapıcılık geçmişi vardı: Kocaları kapıcılığa girince çalışmaya başlamışlardı.

Türk kadınlarının iş gücüne düşük düzeyde katılımı geniş ölçüde belgelenmiştir. Benim burada vurgulamak istediğim mesele göçmen evlerinde kocaların karşı çıkan seslerinin çok daha geniş toplumsal süreçlere biçim ve şekil vermesidir. Cinsiyet ve sınıf dinamiklerinin belirli biçimlerde oluşmasının temelinde bulunan erkek iktidarı, ev hizmetinin ve bunun toplumsal ilişkilerinin örgütlenmesinde özellikle belirgindir. Göçmen kadınların emeği üzerindeki ataerkil denetim, onların emeğini pahalı ve az bulunur yapar ve orta sınıftan kadınların ucuz, kolay erişilebilir ücretli ev işçisi tutma olanaklarını etkin biçimde azaltır. Bir anlamda, kocalar eşlerini sınıfsal sömürünün açıkça görülen biçimlerinden "korurlar". Göçmen kadınların cinsiyete dayalı tâbileştirilmeleri, onlara bu "korunma" olanağını sağlar. Öbür üçüncü dünya ülkelerinde, ev hizmetleri öncelikle, tek başına kentsel merkezlere göç eden ve büyük çapta bir ucuz emek arzı oluşturan genç, bekâr kadınlar tarafından görülür (Chaney ve Castro 1989; Duarte 1989; Hondagneu-Sotelo ve Avila 1997; Jelin 1977; Kuznesof 1989). Bu ülkelerde bol bulunan iş gücü yatılı ev hizmetini destekler ve sözleşmeye dayalı işçi-işveren ilişkilerinin gelişimini engeller. Oysa Türkiye'de ataerkillik, kadın emeğini denetleyerek, ev hizmetlerinin modernleşmesine yardımcı olmuştur. Emek arzını sınırlayan, kadının hareketliliğine, ücret kazanmasına ve

bağımsızlığına getirilen yasaklar yatılı ev hizmetini uygulamada olanaksız kılmıştır. Bu nedenle, ev emeği birçok işveren adına gündelik hesabıyla çalışarak kullanılır ve kalkınmakta olan başka ülkelerdeki ev hizmetinden daha büyük ölçüde sözleşmeye göre düzenlenir. Türkiye'de gelenek emek ilişkilerinin modern biçimlerini ortaya çıkarır.

Bu bölümde, ev işçilerinin bireysel özelliklerinin ve hane halklarının özelliklerinin üzerinde duruyorum. Ev işçilerinin iş saatlerini ve geçmişlerini inceleyince gördüm ki ev hizmeti sabit ve sürekli bir iştir: Yalnızca hayatta kalmak için izlenen bir yol ya da başka işe geçiş değildir. Kapıcılık ile göçmen kadınların emek pazarına girişi arasındaki ilişkiyi de ele alıyorum ve kadınların ev hizmetinde ya da herhangi başka bir işte çalışmasını yasaklayan ana etkenin, kadının çocuk bakımı ya da öbür ev sorumluluklarından çok kocanın geleneksel karşı çıkışı olduğunu gösteriyorum. Ev hizmetinin arz ve talep yanlarını biraraya getiren kapıcılık kurumu kapıcı kocaların eşlerinin ev emeği gücüne katılmalarını denetlemelerine izin verir. Böylece, kadınların kentteki işi, geleneksel (kırsal) işten kökten bir ayrılık göstermekten çok onun bir devamı gibi yaşanır.

Ev hizmetlisi olmak

Kapıcı eşlerinin öyküsü

Kırsal göçmen aileler açısından kapıcılık işi, sosyal sigorta kapsamında güvenceli bir geçim kaynağı, bir orta sınıf semtinde kirasız konut ve kapıcı eşlerinin dikkatle tanımlanmış koşullarda ücret almasını sağlayan işlere erişim sağlar.[2] Bu aileler

2 Kapıcılık devlet tarafından düzenlenir. 1970'te çıkan iş yasası ve kat mülkiyeti yasaları kapıcılara resmî işçi statüsü kazandırdı. O zamandan beri dahil oldukları zorunlu sigorta programında, formel sektörün öbür işçileri gibi, devletin iş yasaları kapsamında korunurlar. Bu yasalar onlara emekli maaşı, ücretli tatil ve işten çıkarılma tazminatı haklarını kazandırır ve sağlık ve güvenlik düzenlemelerince korunmayı, maluliyet maaşından ve sağlık sigortasından yararlanmayı ve eşleriyle çocuklarının da doğrudan parasız sağlık sigortasından yararlanmalarını sağlar. Kapıcılara apartmanda oturanlar tarafından aylık resmî asgari ücret ödenir.

kapıcılık işi hakkında tanıdıklardan duydukları haberlerle kentsel alanlara çekilirler. Yeni açılan kapıcılık işleri ne gazetelerde ilan edilir ne de İş ve İşçi Bulma Kurumu'na kayıtlıdır ve bu yüzden bir kapıcılık işi boşalacak gibi olduğunda kapıcılar, böyle bir iş arayan akraba ya da komşu hemşerilerine haber verirler (bakınız Levine 1973a). Böylelikle, kapıcı ailelerinin yerleştiği her orta ya da üst-orta sınıf semti "yöresel" bir kimlik geliştirir. Tek bir köyden, kasabadan ya da yöreden gelen göçmenlerin kentsel alandaki bölgesel yoğunluğu, her bir semtin ya da mahallenin aynı yöreden gelen kırsal göçmenlerden oluştuğu gecekondu yerleşimlerinde gözlemlenen örüntüye benzer (A. Ayata 1989; Duben 1982).[3] Bu ilişki ağları, göçmen erkeklerin işe girmesini kolaylaştırmakla kalmaz aynı zamanda göçmen kadınların ev hizmetinde çalışmalarını destekleyen topluluk ölçütleri sağlar. Daha önceden ev işi gücü saflarına katılmış kız kardeşler, görümceler, teyzeler, halalar, kuzenler ve yakın ya da uzak başka akrabalar yeni gelenlerin ev emeği pazarına girmesine yardım ederler. Deneyimli işçiler, yeni kentsel çevrede kendi iş ve aile yaşamlarını düzenleyen yeni işçilere örnek olurlar. Kapıcıların akrabaların ve hemşehrilerin yakın çevresinde oturmalarına koşut olarak ev hizmetlilerinin büyük bir oranı (yüzde 79) yakında çalışan kadın akrabalara ya da hemşehrilere sahiptir.[4] Kısaca, bu ilişkilerin önceden var olması ve ev hizmetinin kapıcı eşlerine uygun bir iş oluşturması, yeni göçmen ailelerin durumlarını düşünme ve değişen yaşam koşullarına göre yollar izleme yöntemlerinin gelişmesinde önemli yer tutar.

Ev işinde çalışacak işçilere duyulan yoğun talep kapıcı eşlerini ev hizmetine girmeye teşvik etmekte önemli yer tutmasına karşın, göçmen aileler de etkin biçimde bu gibi olanaklar ararlar. Kapıcının işi ile eşinin ev hizmetinde çalışması arasın-

3 Jenny White (1994: 25) aynı yöreden akrabaların ve memleketlilerin aynı bölgede yoğunlaşmasının, yüksek kira ve konutsuzluk nedeniyle İstanbul'da bir ölçüde bozulduğunu gözlemliyor.

4 Bu koşutluğun kökleri, özellikle köylüler arasında, Türk usûlü evlilikte ve akrabalık kalıplarında bulunuyor. Gelin ve damat genellikle akrabadır (genellikle birinci ya da ikinci derece kuzen) veya aynı köydendir.

daki bağlantı tesadüf değildir. Ev hizmetlilerinin yarısı, kocaları kapıcı olunca ev hizmetine girmeyi çoktan tasarladıklarını bildirdiler. Gerçekte, bu özgül koşullarda ev hizmetinin kadınlar için elverişli ücretli bir iş oluşu, her şeyden önce bir ailenin kapıcı ailesi olması için güçlü bir dürtü olabilir. Bu durum onların göç etme kararı için de geçerli olabilir; kimi aileler özel olarak kapıcılık ve ev işi bulmak amacıyla göç etmişlerdir. Bu araştırma göç gibi çok boyutlu ve karmaşık bir meselenin dinamiklerini incelemese de, kimi derinlemesine görüşmelerin gösterdiği gibi kapıcı eşlerinin ev hizmetinde iş bulabilmesi, göç etme ve bir kapıcı ailesi olma kararının alınmasında önemli yer tutmuştur.[5]

Ele aldığım örneklerin üçte ikisinde kocaların kapıcılığa, eşlerinin ise ev hizmetine girmelerinin neredeyse aynı anda oluşu, bu ailelerin kadının ücretli işe girmesini sağlamlaştırmak amacıyla yerleşmeye geldikleri konusundaki iddiaları desteler. Ev işçilerinin yüzde 65'i kocalarının kapıcılığa girmesinden sonraki bir yıl içinde işe girmiş. Yüzde 21'i kocaları kapıcı olduktan sonra bir ile beş yıl arasında işe girmiş. Örneklerin yalnızca yüzde 10'unda kadınların ev emeği gücüne katılmalarından önce altı ya da daha çok yıl geçmiş.[6]

Kapıcı ailelerinde kadının ücretli ev işinde çalışması, kocanın işinin rastlantısal bir uzantısı olmaktan çok izlenmesi tasarlanan yolun bir parçasıdır. Kapıcı tutmak apartmana ev hizmetlisi tutmayı da gerektirmez. İlk olarak, kapıcı eşlerinin ev işinde çalıştırılmaları, işverenler (apartmanın sahibi ya da yöneticisi) ile kapıcılık yapan kocanın kendisi arasında yapılan

5 Kapıcılığın, kocaların çoğunluğu açısından (yüzde 61), Ankara'ya göç ettikten sonra edinilen ilk iş olması bu sonucu güçlendiriyor.

6 Aynı zamanda, az sayıda örnekte (dört), ev hizmetine girmek kapıcılıkla bağlantılı değildi. Kadınların ikisi kente çocukken gelmişti, biri ailesiyle, öbürü ise evlat edinilince. Bu kadınların her ikisi de iş yaşamlarına genç kızlıklarında çocuk bakıcısı olarak başlamışlardı ve evlendikten sonra da çalışmayı sürdürmüşlerdi. Bu gruptaki üçüncü kadın kente ergenlik çağında gelmiş ve babası kapıcı olunca evlere temizliğe gitmeye başlamıştı. Dördüncü örnek, göçmenlerin kentteki hareketliliğine ilişkin alışılmadık bir örüntü içeriyordu. Bu kadın Ankara'ya gelir gelmez çalışmaya başlamıştı; kocasıyla birlikte üç yıl bir gecekondu mahallesinde yaşadıktan sonra kocası kapıcılık işine girmişti.

resmî, yasalarla bağlı bir sözleşmenin doğrudan sonucu değildir. Başka bir deyişle, karısının apartman sakinlerinin yanında ev işinde çalışmaya elverişli ve istekli olması işi garantilemesinin bir ön koşulu değildir.[7] Aynı binada işvereni olmayan ama yakın çevrede başka binalardaki işverenlere çalışan ev hizmetlilerinin görece yüksek oranı (yüzde 23 ya da 103 örnekten 24'ü) enformel baskının ya bulunmadığını ya da buna etkili biçimde karşı gelindiğini gösterir. Ve kimi örneklerde belirli bir zamanda apartmanda ev hizmetlisi isteyen bulunmayabilir.

Kapıcılık, ev hizmeti ve orta sınıftan apartman sakinleri arasındaki etkileşimi anlamak amacıyla bina içinde iş bulunmayan kimi durumlara bakmak yol göstericidir. Aşağıdaki örnekler, ev hizmetlileri ile kocalarının, ev işinde yardıma gereksinimi olan apartman sakinlerinden geleceğini düşündükleri baskıya karşı koyabilmek için ne tür yollar izlediklerini gösterir. Gündelikçilerden biri olası çatışmalardan sakınmak için kendi binasında oturanlara çalışmadığını açıkladı: "Kocam apartmanda oturanlarda çalışmama izin vermiyor. 'Kimileri için çalışıp öbürlerine çalışmazsan darılırlar,' diyor." Apartmanda oturanları ilk başta şöyle uyarmış: "Karım zaten dışarıda çalışıyor; size işe gelemez." Kapıcının arabuluculuğu, kendi işverenlerinden kimileriyle (apartmanda oturanlarla) ilişkisini tehlikeye sokmama arzusunu yansıtıyor. Başka bir ev hizmetlisinin açıklaması, kocanın, karısı apartmanda oturanların yanında çalışırsa iş düzeninin değişikliğe uğraması konusunda kaygı duyduğunu ortaya koyuyor: "Kocam apartman sakinlerinin yanında çalışmamı istemiyor çünkü beni, ne zaman bana gereksinim duysalar (gece ya da gündüz), bulaşık yıkatmak ya da onun gibi işler için her an çağırabileceklerini söylüyor. Beni iş çıktıkça çalıştırabilirlermiş." Bu örneklerin tersine, bir ev hizmetlisi kocasının apartmanda oturanların yanında çalışması için kendisine baskı yaptığından söz etti. "Kocam apartmanda oturanların yanında çalışmadığım için ona baskı yaptıkları-

7 Kocanın işe girmesinin eşinin apartman sakinlerine temizliğe gitmesini anlaşmayla kabul etmesine bağlı olduğu tek bir örnek vardı; ama bu yalnızca sözlü bir anlaşmaydı.

nı söylüyor ve onlar için çalışmam gerektiğini söylüyor, çünkü ekmeğimizi onlardan yiyoruz, diyor." Başka bir ev hizmetlisi apartman sakinleriyle doğrudan karşı karşıya gelişini anlattı: "Onlara çalışmam için bana baskı yapıp duruyorlar. Yeterince işverenim var. Onlara küçük çocuğum olduğunu söyledim; daha fazla iş alamam. Ama öyle acımasız ve benciller ki. Çocuğu eve kilitle, bize de çalış, diyorlar, sanki benim çocuğum da onlarınki gibi bir çocuk değilmiş gibi."

Bütün bu yorumlar, emek arzı ve talebinin iki yanı arasında, kocanın arabuluculuk ettiği karşılaşmanın sürekli gerginlik içinde geçtiğini açıkça ortaya koyuyor.

Gecekondu yerleşimindeki kadınların öyküsü

Gecekondu yerleşimlerindeki kadınların ev hizmetine giriş yollarını incelediğimizde çok farklı bir örüntü ile karşılaşıyoruz. Gecekondularda yaşayan birçok kadın hem modern hem de enformel emek güçlerinin dışında kalır çünkü çalışmak için kocalarından izin alamazlar (gecekondulardaki kadınların Ankara'da emek gücüne katılımı yüzde altıydı, Şenyapılı 1981b: 209).[8] Gecekondu yerleşimlerinde incelediğim elli beş kadından yirmi beşi (yüzde 44) kocaları kapıcılık yaparken ev hizmetine girmişler ve kocaları başka bir işe geçince çalışmayı sürdürmüşler. Gerçekte, bu kadınların birçoğu, kapıcı ailesi olarak oturdukları ve çalıştıkları apartmandaki işverenlerin yanında çalışmayı sürdürüyorlar. Bu gruptakilerin iş geçmişleri, kocaların kapıcılığa başlayışıyla neredeyse aynı zamanda ev hizmetine giren, kapıcı grubundaki ev işçilerinin çoğunluğunun geçmişine benziyordu.

Gecekondu mahallelerinden gelen işçilerin iş geçmişlerinden ortaya iki belirgin profil çıkıyor. Baskın çıkan yaşamöykü-

8 Gecekondu kadınlarına ilişkin başka araştırmalarda dile getirildiğine göre, evli kadınların formel iş gücüne ve ev hizmetine katılmasının önündeki başlıca engel ve kentteki enformel sektörde, en çok akrabalık temelinde düzenlenen parça işi yapmalarının açıklaması, kadınların çocuk bakımı ve ev işi sorumluluklarının kısıtlamalarından çok kocaların karşı çıkışıdır (Çınar 1991; White 1994).

sü özeti on dokuz örneği (yüzde 60) içeriyor: Bu kadınların Ankara'ya gelmesiyle ev hizmetine girmeleri arasında altı ya da daha fazla yıl geçmiş (altı ile yirmi beş yıl arasında, orta sayısı on üç yıl olmak üzere, değişiyor). İkinci profil on bir örneği içeriyor (yüzde 34): bu kadınlar ev hizmetine Ankara'ya gelişlerinin hemen ardından girmişler. Sevim Belgan, Hatice Feryal ve Nazmiye Demiral baskın çıkan profile uyuyor.

Giriş paragrafında tanıtılan Sevim Belgan hâlâ kocasının "Sen çalışacağına biz daha az yeriz olur" demesini dinliyor. Ancak o da, bir ev hizmetlisi olan kuzeni sayesinde bir işveren bulunca, kocası, başka ailelerin yanında çalışmaması koşuluyla rıza göstermiş. Sevim iş günlerini artırmak istemesine rağmen, işverenin ona haftada iki günden fazla gereksinimi yokmuş. Sevim, tekstil atölyesinde terzilik gibi geleneksel olarak kadınların baskın olduğu alanlarda iş bulabilirse sigortalı bir işte tamgün çalışması için kocasını izin vermeye ikna edebileceğini düşünüyor.

Sevim Belgan'ın çalışma kararı, kimin için çalışacağını, nerede çalışacağını ve çalışabileceği saatleri belirleyen özel koşullar tarafından kısıtlanmıştı. Bu olayda kocanın karısının çalışmasına ilişkin onayı bundan sonrası için hep geçerli değildir, koşullara ve müzakereye tâbidir. Gerçekten, ev hizmetinde çalışmak işveren seçme ve değiştirme esnekliği sunar, ama bu esneklik, gerçekte kadının kendi çalışma koşullarını ve çalışma durumlarının öğelerini, kadınların kocalarının uygun iş tanımıyla ters düşecek koşulları eleyecek biçimde seçtiğini varsayar.

Hatice Feryal'in kocası da, Sevim Belgan'nın kocası gibi karısının iş aramasına başta karşı çıkmış. Hatice Feryal Ankara'ya on beş yıl önce göç etmiş ama çalışmaya, çocukları 14, 11 ve 10 yaşına gelince üç yıl önce başlamış. Ev hizmetine girişi, en büyük oğlunun ortaokuldan mezun olduğu ve ailenin kendi evlerini yaptırdıkları için ciddi parasal güçlükler çektikleri bir zamana denk gelmiş. Bir devlet dairesinde gece bekçiliği yapan kocası oğlunun eğitimini sürdürmesini istememiş. Bunun yerine, Hatice'nin kocası oğlunun ailenin geçimine kat-

kıda bulunmak için para kazanması gerektiğine karar vermiş. Hatice Feryal bu kararın bir dönüm noktası oluşturduğunu çünkü oğlunun okumasını çok istediğini söylüyor. Oğlunun yerine kendisinin para kazanması gerektiğine karar vermiş. İlk işini kendi de ev hizmetlisi olan bir komşunun yardımıyla bulmuş. Ama kocasının onayını almak için bir ayı sürekli mücadele içinde geçirmiş.

Sevim Belgan gibi, Hatice Feryal de, çalışıyor ama koşullu olarak. İşe gidip gelişini kocası denetliyor. Sabah Hatice'nin işe zamanında gidip gitmediğini, akşam ise işten kaçta çıkıp eve geleceğini öğrenmek için telefon ediyor.

Koca onayının dinamik ve akışkan niteliğini, çalışma izninin parasal baskılara yanıt olarak verilmediğini ama yaşam döngüsünün yolunda ortaya çıkan değişik etkenlerin biçimlenişinden doğduğunu daha açıkça görmemizi sağlayan Nazmiye Demiral'ın durumu sergiler. Üç çocuklu (11 ve 8 yaşında iki kız, 5 yaşında bir oğlan) genç bir kadın olan (31 yaşında) Nazmiye Demiral bir kaynakçının eşidir. Ankara'ya ilk kez on üç yıl önce evliliğinin hemen ardından gelmiş. Kocası üç yıl kendi mesleğine uygun iş bulamamış ama küçük bir fırında çalışmak zorunda kaldıktan sonra Türkiye'nin en büyük inşaat şirketlerinden birinde işe girince doğudaki küçük bir kasabada sekiz yıl geçirmişler. İki yıl önce iş yüzünden Ankara'ya geri gelmişler. Ankara'daki ilk üç yılda, aile parasal güvenceden yoksunken, Nazmiye Demiral çalışmak istemiş ama kocası ona izin vermemiş. Yeniden Ankara'ya yerleşmelerinin ardından ailesi güçlükle geçinmesine rağmen, çalışmayı yeniden hiç düşünmemiş, ta ki bir yıl sonra kızının beden eğitimi dersinde gereken eşofmanı satan bir eskiciyle karşılaşana dek. Bu karşılaşmanın ücretli iş arama kararını nasıl pekiştirdiğini anlattı: "Kapıdan kapıya dolaşıp elden düşme mallar alıp satan şu eskiciyle pis bir eşofmanı vermesi için pazarlık yapıyordum, (ama) bana satmak istemedi. Öyle utandım ki. O anda eğer çalışsaydım kızıma yepyeni bir eşofman alabileceğim geldi aklıma."

Bu kez kocasının itirazlarıyla karşılaşmadı; o bu değişimi kocasının makul iş arkadaşlarına bağlıyordu. Kocasının onayı-

nı, o sırada zaten ev işinde çalışan kız kardeşlerine ve yengelerine de borçlu olmalıydı. Kocası onun işveren seçimine karışmıyor, ama işten eve geç gelirse onu, onayını geri almakla tehdit ediyor.

Ankara'ya taşındıktan altı ya da daha fazla yıl sonra ev hizmetine giren kadınların arasında ikisi var ki ücretli işe girerken izledikleri yollar herkesinki gibi değil. Kocalarının onların çalışmasına şiddetle karşı çıkmaları yüzünden, bu kadınlar işlerini kocalarından saklıyorlar. İzlenen bu yol kapıcı grubundaki kadınlar için ve gecekondu yerleşimi grubundaki kadınların da çoğu için olanak dışıdır.

Otuz bir yaşındaki Nurten Hanioğlu bu araştırmada yer alan, ortaokul diplomasına sahip tek kadındır. Nurten'in ailesi Ankara'ya o 6 yaşındayken gelmiş. Nurten 20 yaşında evlenmiş. Kocası, maaşını içkiye ve kumara harcayan bir devlet memuru. Kocasının aile bütçesine düzensiz katkısı temel yiyecek masraflarını karşılamaya yetmiyor. Ne zaman çalışmak için kocasından izin istese (çünkü çocukları ekmekten başka şey yemiyor) adam her zamanki sözleri yineliyor, "Eğer ben eve para getirirsem o zaman yersiniz, getirmezsem açlıktan ölürsünüz." Üç kızını (11, 9 ve 6 yaşlarında) doyurmak için haftada iki gün çalışmayı başarsa da, kocası ne zaman çalıştığından kuşkulansa onu dövüyormuş.

Otuz yedi yaşındaki Meral Kazan da, kadının çalışmasını fahişelikle bir tutan kocasının haberi olmadan çalışıyor. Nurten Hanioğlu'nun kocası gibi onun kocası da karısına nadiren ev masrafı parası veriyor ve kazandıklarını metresine harcıyor. Meral halen bir taraftan haftada beş gün çalışırken öbür taraftan da ek iş olarak (kocasının onayıyla) evde dantel işliyor.[9] En büyük oğlu (20 yaşında) bir devlet dairesinde teknisyen. Aynı zamanda üniversiteye girmeye çalışan 19 yaşında bir kızı ve liseye giden 15 yaşında bir oğlu var. Her iki örnek olayda da, kocaların evde bulunmayışı -Nurten Hanioğlu kocasının evlerini yalnızca otel gibi kullandığını söylüyor ve

9 Aslında, görüşmenin tam ortasında koca beklenmedik bir anda eve geldi; dantel örneklerini görmek isteyen bir alıcı olarak tanıştırıldım.

Meral Kazan'ın kocası kimi zaman günlerce ortalıkta görünmüyor- bu kadınların gizli iş yaşamlarını sürdürmelerine olanak tanıyor.

Ankara'ya göç etmelerinden hemen sonra (Ankara'ya geliş ve işe giriş arasında ortalama bir yıldan az zamanda) ev hizmetinde çalışmaya başlayan 11 gecekondu kadınının hepsi, iş pazarının erkekler, özellikle okur yazar olmayan erkekler açısından tıkalı olduğu bir dönem sayılan 1988 ile 1990 arasında çalışmaya başlamış. Bu kadınların yedisi Kürt ve çoğu çok geniş bir hazır emek havuzu oluşturan "geç-dönem" ailelere mensuplar. Ailenin erkek üyeleri için iş olanakları bulunmadığından ev hizmetinde iş bulabildikleri için evi geçindirecek parayı yalnızca kadınlar kazanıyor. Bu evlerde erkeklerin kadınların çalışması karşısındaki tutumlarında gözle görülür bir farklılık yok. Erkekler karılarının çalışmasına yine karşı çıkıyorlar ve bunu yapmalarına sıkıca tanımlanmış koşullarda izin veriyorlar.

Kezban Tur'un durumu, son zamanlarda gelen bu göçmenlerin işe girmelerinin çeşitli boyutlarını aydınlatıyor ve kadın emeğinin dışarıya açılmasının daha az sorun yarattığı durumlarda kocanın karısının çalışmasına karşı çıkışının niteliğini ve ifade ediliş şeklini kavramayı sağlıyor. Aralarında yeni gelininin de bulunduğu henüz genişlemiş ailesiyle on bir ay önce Ankara'ya gelen 43 yaşındaki Kezban Tur acemi bir ev işçisi. Okur yazarlığı olmayan kocası gelişlerinden beri iş bulamamış. 19 yaşındaki evli oğlu da işsiz ama aralıklı olarak inşaatlarda ve bir bakkal dükkânında çalışmış ve askere gitmek üzere. Kezban'ın 18, 16 ve 12 yaşlarında üç kızı var. En büyük kızı bir evde çocuk bakıcılığı yapıyor. Yaşlı bir kadına bakan 16 yaşındaki kızı, işvereniyle birlikte yaz tatili için bir kıyı kentine gitmesine izin vermeyen babası tarafından işten ayrılmaya zorlanmış. Genç kız halen benzer ama babasının beğeneceği bir iş arıyor. Kezban Tur'un yeni gelini de ev hizmetlisi olma sürecinde; son zamanlarda işi öğrenmek ve Kezban'ın işini hafifletmek üzere kayınvalidesiyle işe gitmeye başlamış. Kezban işe girmek için nasıl kararlı davrandığını anlattı.

Ankara'ya ilk kez, kızımın göz ameliyatı için hastaneye geldik. O zaman akrabalarda kaldık ve benim gibi kadınların çalışıp para kazandığını gördük. Ben de çalışabilirim diye düşündüm. Bu yüzden kocam beni istemese de, onun yanında Ankara'ya gitmeye karar verdim. Kocam benim buraya gelip çalışmamdan hâlâ pişman ve durmadan şöyle diyor, "Sen neden geldin, köyde kalmalıydın." Ben de geldim işte, çalışmaya devam edeceğim ve kızlarımı da çalıştıracağım diyorum. Kocama, "Siz erkekler de ekmeğinizi çıkarmak için çalışmalısınız. Herkes kendi için çalışmalı", dedim.

Kapıcı eşleriyle karşılaştırıldığında gecekondu yerleşimi grubundaki kadınların çoğunluğu ev hizmetine girmeyi daha sorunlu buluyor. Parasal gereklilik onları çalışmaya zorlasa da, ücretli işe girmek karı koca çatışmalarına ve cinsiyet ile otorite konusunda karmaşık müzakerelere ve çelişkilere neden oluyor. Ataerkil konumlarının ailesel ve ekonomik otoritesinden emin olmak için mücadele ederken kocalar, karılarının para kazanma etkinlik alanını daraltarak işin anlamını yeniden tanımlamaya çalışıyorlar.

Hiç kuşkusuz, erkeklerin ataerkil denetiminin en önemli göstergelerinden biri karılarının evde çalışmasına izin verme ya da yasak getirme gücüdür. Kadın bir kez ev hizmeti pazarına girince, çok işvereni ve değişen çalışma saatleri ile ev hizmetinin enformel yapısı kocasına sürekli onu denetleme olanağı verir. Kadın ne zaman bir işverenin yerine başkasını koymaya kalkışsa ya da iş günlerini artırıp eksiltse onay meselesi gündeme gelir. Erkeklerin onay verme ya da vermeme yetkisi, farklı biçimde ve ölçüde dile getirilse de, bu araştırmadaki bütün örneklerde görülen iş-cinsiyet müzakerelerinin küçük ölçekli mikro-sosyal dinamiklerinin parçasıdır. Ben böyle bir onayın, kocanın her zaman için verdiği ya da vermediği bir şey yerine bir süreç olarak daha iyi anlaşılabileceğini düşünüyorum. Kadının çalışmasının itirazsız kabul edildiği ve olağan hale getirildiği durumlarda bile, koca kadının çalışma koşulları üzerinde gerçek ve simgesel bir denetim kurar. Evli kadınla-

ra özgü boyun eğme ve baş kaldırma olaylarının yinelenmesi yoluyla egemenliğin ve kural sayılan cinsiyet yapılarının erkeklerce zorla kabul ettirilmesi etkin kılınarak anlaşmayla bağlanır.

Kentsel iş geçmişleri

Kapıcı grubundaki 103 kadından 4'ü ve gecekondu yerleşimi grubundaki 57 kadından 11'i Ankara'ya göç ettikten sonra ev hizmetinin dışında bazı iş deneyimleri edinmişti. İş geçmişlerine göre, bu kadınlar çok benzer deneyimlere sahipti. Onların öyküleri, başka işlerde kısa süre çalışmalarının nedenlerini ayrıntılarıyla açıklayarak kadınları ev hizmetine neyin bağladığını çarpıcı bir açıklıkla gösterir.

Kapıcı grubundaki gündelikçilerden, ev hizmetinin dışında iş deneyimine sahip ikisi, Furüzan Baba ve Bahriye Tek, kocaları kapıcı olmadan önce evle ilgili olmayan işler denemişler. Furüzan Baba, Ankara'ya taşındıktan sonra, dört yıl komşularına elbise dikmiş. Kocasının kapıcılığa girmesinden bir yıl önce, bir giysi fabrikasında blucin dikmeye başlamış; bu arada iki yaşındaki kızına kayınvalidesi bakmış. Bir yıl çalıştıktan sonra, işi bırakmış çünkü dediğine göre, fabrikanın evinden çok uzak oluşu çoğu zaman işe geç kalmasına ve böylece kesintili ücret almasına neden olmuş.

Bahriye Tek Ankara'ya on yıl önce taşınmış ve kocası ve (o zaman 11 ve 10 yaşlarında olan) iki oğlu ile bir gecekondu mahallesine yerleşmiş. Kocası üç yıl bir devlet dairesinde odacı olarak çalışmış. Bahriye'nin o yıllarda iki değişik işi olmuş. Önce kısa bir süre için bir kreşte çalışmış ve daha sonra üç ay bir ithalat-ihracat firmasında temizlikçilik yapmış. Her iki işten de aynı nedenle ayrılmış: Furüzan Baba gibi işe gidip gelmesi saatlerce sürüyormuş. Çocuklarını gecekondu yaşamının "kötü" etkilerinden uzaklaştırmak amacıyla kocası Ankara'ya gelişlerinin dördüncü yılında kapıcılık işine girmiş. Kocası kapıcı olur olmaz Bahriye de ev hizmetinde çalışmaya başlamış.

Gecekondu yerleşimi grubundaki 11 kadının da ev hizmetinin dışında farklı ama bağlantılı iş deneyimleri olmuştu. Kimileri ev hizmetinin dışında ücretli çalışmaya başlamış ve daha sonra ev hizmetine girmiş, öte yandan kimi başkaları ev hizmetinde çalıştıktan sonra değişik işlere girmiş ve daha sonra eski işlerine geri dönmüş. Bu kadınların hepsi çalışma hayatlarının yönünü etkileyen benzer kısıtlayıcı koşullarla karşılaşmışlar ve ataerkil baskılara aracılık etmek zorunda kalmışlar.

Dört çocuğu ve bir de üvey oğlu bulunan 33 yaşındaki Aysel Karadeniz kocasının arzusuna uyarak iki işten ayrılmış. Altı ay çaycılık yaptığı uluslararası bir ihracat şirketinden ve iki yıl aşçılık yaptığı bir sanatçılar birliğinden ona sigorta yapmak istedikleri sırada ayrılmış. Dediğine göre kocası şöyle bir mantık yürütmüş, "Eğer sigortalı olursan, kendini tamamen işe verirsin; işten hiç ayrılmaz, hep orda çalışmak istersin." Aile on yedi yıl önce ilk kez Ankara'ya taşınınca Aysel ev hizmetine girmeden önce, kocasının kapıcılık yaptığı semtte bir yıl bir terzinin yanında çırak olarak çalışmış.

Dokuz ve on bir yaşında iki çocuğu olan Furüzan Doğulu on iki yıl önce yeni evli bir kadınken Ankara'ya taşınmış. Kocası beş yıl süren bir kapıcılık işinde çalışırken o da doğrudan ev hizmetine girmiş. Bir gecekondu semtine yerleştikten sonra, Aysel çalışmayı sürdürmüş ama o arada kocası, karısının yardımıyla sürekli bir çöpçülük işi bulana dek işten işe geçip durmuş. Geçen yıl, kocasının genellikle onu döverek ifade ettiği dehşetli karşı çıkışlarına karşın küçük bir inşaat şirketinde temizlik yaparak ve telefonlara bakarak çalışmış. O işten ayrılmış çünkü söz verdikleri halde ona sigorta yapmamışlar ve yan ödemelerden hiç yararlanamamış. Sosyal sigortası olmayan bir işin bitip tükenmeyen bedensel sömürüye katlanmaya değmeyeceğine karar vermiş. Sigortalı bir iş aramayı sürdürmüş. Kendi dediğine göre mükemmel bir iş bulmuş: Bir devlet hastanesinde laboratuvar temizlemeye başlamış. Yeni işinin ikinci ayında bir sabah, kocasının kendinden habersiz istifasını verdiğini öğrenmiş. Ev hizmetine geri dönmüş.

Kezban Batı'nın da ev hizmetinin dışında kısa süreli bir iş deneyimi olmuş. Yedi yıl önce toplumun üst kesiminin oturduğu bir semtteki tenis kulübünde sekreter ve resepsiyoncu olarak çalışmış. İş sigortalı olmasına ve kocası başlangıçta bu türden bir işe karşı çıkmamasına rağmen, iki ay sonra onu işten ayrılmaya zorlamış. Kezban, onun bir tenis kulübünde yabancı erkeklerin arasında çalışmasını uygun görmeyen kayınpederinin ve görümcesinin baskısına kocasının dayanamadığını anlattı.

Tülin Kentli'nin ailesi Ankara'ya o 6 yaşındayken taşınmış. Ankara'da 19 yaşında evlenmiş ve bir yıl sonra da ilk çocuğu doğmuş. Evliliğinin altıncı yılında, ikinci çocuğu 2 yaşındayken ev hizmetlisi olarak ilk işinde çalışmaya başlamış. Üç yıl önce, bir inşaat şirketinde çaycılık ve hafif temizlik işine girmiş. Bir yıl sonra şirketten ayrılmış ve ev hizmetine geri dönmüş çünkü bu işten sigortalı olmasına karşın çok az ve düzensiz maaş alıyormuş.

Bu grup aynı zamanda, gündelikçiliğe başlamadan önce enformel başka tür işleri de deneyen üç ev hizmetlisini, Peri Kalp'i, Aksu Genç'i ve Zeliye Küçük'ü içerir. Peri Kalp iki ay konfeksiyonda parça işi yapmış. Kazak örüyormuş ama iş çok yorucu gelmiş; anlattığına göre başkalarının evini temizlemekten bile daha yorucuymuş çünkü bütün gün örgü ördükten sonra kolları çok ağrıyormuş. Aksu Genç bir yıl kendi işini yapmayı denemiş. Örgüyle birlikte el işi denemiş ama arkadaşlardan ve komşulardan oluşan esas müşterileri, kendisi gibi yoksulmuş ve fazla sipariş getirmemişler. Zeliye Küçük çocukları küçükken komşularına dantel yapmış, ama bu iş ancak ek gelir sağlamış.

Yukarıda anlatılanlar on beş kadının kentsel iş deneyimlerine ilişkin ortak iki öğeyi ortaya çıkarıyor: Deneyimlerinin hepsi çok dar mesleksel sınırlar arasına sıkışmıştı ve bu işlerde kısa süre çalışılıyordu. Başlıca iş türü büro temizliğiydi. Kadınlardan hiçbirinin ev hizmetinin dışında nitelik taşıyan bir işte deneyimi yoktu. Modern işyerlerinde (bürolarda, hastanelerde, kulüplerde, kreşlerde ve yatakhanelerde) temizlik ve

çaycılık işi, ev hizmetinin dışında, sınırlı eğitime sahip bu kadınlara açık belli başlı iş alanlarıdır.[10] Onların edindikleri işler, sanayi işlerinin pek olmadığı Ankara'da "kalifiye olmayan" kadın işçilere uygun işgücü talebi türünü yansıtır.

Ev hizmetine girmeden önce, bu kadınların birkaçı, örgü örmek, dantel yapmak ve dikiş dikmek gibi cinsiyete özgü becerilerini kullanarak kendi gelir sağlama fırsatlarını da yaratmışlar. Ama bu iş, düşük gelirli komşulardan ve akrabalardan oluşan müşteri kitlesine yöneldiği için kârlı değildir. İhracata dönük sanayilerin gecekondu yerleşimlerinde eve bağlı kadın emeğinden (evlerinde iş çıkaran kadınlardan) yararlandığı İstanbul'dan farklı olarak Ankara, alt mukaveleye bağlı işlerden yoksundur.

Kadınların çoğu, formel ve enformel sektör arasındaki sınırda yer alan, kalifiye olmayan göçmen işçiler tutarak işgücü düzenlemelerinin dışında çalışan firmalarda (neredeyse hepsi inşaat firmaları) çalışmışlar. Bu kadınlar asgari ücret yasasınca korunmamışlar ve sigortadan yararlanamamışlardı. İşin büyük bölümü, özel evlerde görülen hizmete benzemesine karşın bu kadınlar iş yasasıyla korunan ve sigortası olan işler ile devlet yasalarının çerçevesi dışında kalan işler arasında ayrım yaparlar. Sağlık sigortasını ve iş tazminatını içeren sosyal sigortayı ancak formel bir iş sağlar. Üçüncü bölümde gösterdiğim gibi, ev hizmetinde daha çok ücret ödenmesine rağmen böyle güvenceler son derece önemlidir. Bu kadınların çalıştığı firmalardaki koşullar -düzensiz ödemeler, düşük ücretler ve sigorta konusunda yerine getirilmeyen sözler- ev hizmetine kıyasla bu tür işin değerini düşürüyordu ve kadınların işte kısa süre kalmalarının ve ardından ev hizmetinde yeniden işe başlamalarının başlıca belirleyicileriydi.

Geleneksel olarak, evli kadınların ücretli işe giriş çıkışlarının önemli belirleyicileri oldukları düşünülen karşılıksız

10 Ama şunu belirmek gerekir ki kadınların yer aldığı bütün bu işler "ev işi" niteliği taşısalar da, kadınlaştırılmış işler değillerdi; tam tersine, Türk örneğinde, bu işler kadınların toplumsal denkleri yerine geçen adamlarla dolu, çoğunluğu erkeklerin oluşturduğu işlerdir.

emek ve yeniden üretim alanındaki diğer sorumluluklar, bu kadınların ya da benim örneklemimdeki öbür kadınların herhangi birinin iş geçmişlerini biçimlendiren önemli unsurlar olarak ortaya çıkmazlar. Daha kesin söylemek gerekirse, bu işlerde kısa süre kalmaları aile ve iş rolleri arasındaki çatışmadan veya bu rolleri birleştirmek için daha iyi bir strateji tasarlama başarısızlığından kaynaklanmaz. Bunun yerine istihdamın belli özellikleriyle birbirine geçmiş ataerkil baskılar iş yaşamlarının yoluna önemli engeller çıkarır. İş geçmişlerinde uzun süreli, kalıcı işlerin bulunmayışı çoğunlukla, iş konusunda izleyecekleri yolu özerk olarak tanımlama girişimleri sırasında karşılaştıkları erkek direnişine bağlıdır. Kimi örneklerde, kocalar karılarının bu alanlarda çalışmasına doğrudan karşı çıkmasalar bile bu konuda derin bir belirsizlik sergilemişler ve böylece, kadınlar ev hizmetine dönmeye zorlanmışlardır.

Kadınları korumak: Kadının çalışması üzerindeki paternalist baskılar

Kocalarının karşı çıkışlarının üstesinden gelip ev hizmetlisi olan kadınlar akla birçok soru getiriyor. Kadınların çalışması kırsal göçmen ailelerinde neden doğruluğu bu kadar tartışılan bir meseledir? Neden kadınların emek güçlerini nakit ücret karşılığında satmalarına izin verilmez? Neden kadınlar, Marx tarafından (1976: 273) "emek gücünü kendi malıymış gibi kullanma" yeteneğine sahip diye tanımlanan özgür bir ücretli işçinin geleneksel niteliklerini tam olarak benimseyemezler?[11] Neden kadınların yaşlılıkta güvence sağlayan herhangi bir sos-

11 Kuşkusuz bu yeni bir feminist mesele değildir. Elson ve Pearson (1989) küresel fabrikalardaki kadın işçileri tartışırken bu meseleyi yeniden ele almışlardır. Kadınların ailedeki rolünün, onların serbest ücretli işin klasik niteliklerini tümüyle üstlenmelerini olanaksız kılan tâbileştirilmiş bir rol olarak toplumsalda kurulduğunu iddia ederler. "Bir kadın hiçbir zaman bu biçimde 'serbest' değildir", diye yazarlar. "Kadının ev işi yapma zorunluluğu, kendi bedeni üzerinde denetim kurma güçlüğü ve kendi başına toplumun tam bir üyesi olamama durumu vardır" (28).

yal sigorta biçiminden yararlanmaları teşvik edilmez ve hatta engellenir? Neden kadınların çalışması tartışması kadınların cinselliğine odaklanır?

Kadın emeği üzerindeki ataerkil denetim çoğunlukla, bir kadının yaşam boyu süren evcilliğinin ve parasal ve toplumsal yönden kocasına bağımlılığının aileyi geçindiren erkek rolüne dayandığı ekmeği kazanan kişi düzeninin bir sonucu olarak açıklanır. Aileyi geçindiren kişinin üstlendiği görevi yürütmesi ve bu görevden aldığı güç arasındaki ilişkinin önemini inkâr etmeme rağmen, aileyi geçindiren kimse modeli, benim incelediğim ailelere uygulanınca sorunlu hale geliyor. İlk olarak birçok başka araştırmacının belirttiği gibi, aileyi geçindiren erkek/ev kadını dizgesini evrensel aile biçimi sayamayız (Tilly ve Scott 1978; Davis 1988). Bu model, özellikle kentsel merkezlere yerleşen eski kırsal ailelere uymaz. Ailenin geçimini sağlayacak parayı kazanan koca ve tamgün çalışan ev kadını Türkiye'deki kırsal toplumun özellikleri değildir. Türk köylüleri kadınlığın ve anneliğin kadınların ücretli işte çalışmasına karşı olduğunu düşünmezler. Tam tersine, iş ve toplumsallaşma alanlarının cinsiyete göre ayrışması geçerli olmasına rağmen, Türk köylüleri kadının ve erkeğin birbirini tamamlayıcı, üretici görevlerinin üzerinde dururlar. Kırsal Türkiye'nin birçok yanında, köylü kadınlar evdeki etkinliklerinin yanında, tarımsal üretimin başlıca işçileridir ama üretim alanında bağımsız ekonomik aktörler erkeklerdir (Berik 1987; Kandiyoti 1990; Sirman 1988). Kadınların pek çok ekonomik faaliyeti, ister tarımsal üretim ve küçük ölçekli imalat, isterse hayvancılık biçiminde olsun, kadının bağımsız mülkiyete, ekonomik etkinliğe ve kazanca sahip olmayışıyla nitelenen ataerkil bir otorite yapısı altında örgütlenen akrabalığa ve haneye dayalı bir ekonominin üzerine kurulur.[12] Kadınların köyde siyasette ve ekonomik kararların alınmasında

12 Örneğin, kadınlar ücretli işçi (pamuk, zeytin ya da meyve toplayan mevsimlik işçi) olarak ya da halı dokumacılığı gibi küçük ölçekli imalatta çalıştırıldıklarında ücretleri hane reisiyle müzakere edilir ve ona ödenir ve bunun sonucunda kadınlar parayı denetleyemez.

hiçbir formel rolü yoktur. Oysa enformel etkileri çoğunlukla epeyce fazladır çünkü kadınlar, üretim etkinliklerinin, özellikle köylü aileler arasında işte çalışacakları bulma ve karşılıklı işçi değişimi konularında dayandığı akrabalık ve aileler arası ilişkilerin oluşmasını ve sürdürülmesini sağlayan temel aracılardır (Sirman 1995).

İkinci olarak Weber'in izinden gidip otoriteyi meşru güç diye tanımlarsak, kocanın otoritesi aileseldir ve egemen olabilmesi ailenin geçimini sağlayan kişi olmasından kaynaklanmaz. Erkekler kadınlara egemen olma meşru statülerini ataerkil aile içindeki konumlarından alırlar. Böylece, evin reisi erkek (koca) aile geçimini sağlayan kişi olmadığı zaman bile kadınların emeği üzerinde erkek denetiminin sürmesini açıklayabilmek için erkek denetimine ilişkin soruyu önce alışılmış ataerkil cinsiyet düzeni ve cinsiyet kimliği kavramları düzeyinde ortaya atmamız gerekir. Ama aynı zamanda, koca egemenliğinin neden hiçbir çatışma (ya da zor) olmadan işleyebildiğini ve birçok durumda eşler tarafından farkına varılmadan sürdüğünü ya da olumlu anlamda değerlendirildiğini (örneğin, kadın ücretli işinin erkek tarafından yasaklanması, aşk ya da ilgi olarak ifade edilen erkek kıskançlığı bağlamında kavramlaştırıldığı zaman) açıklamak için bu soruyu sormalıyız. Kadınların boyun eğişi nadiren zor kullanma bağlamında gerçekleşir. Bu gibi sistematik "yanlış değerlendirme" durumlarında, meşruiyet temel mesele haline gelir, çünkü meşrulaştırıcı ideolojiler, boyun eğmek ve saygı göstermek için öznel olarak anlamlı nedenlere sahip tâbi bireyler yaratır.

Deniz Kandiyoti'nin "geleneksel ataerkillik" diye adlandırdığı, büyük erkeklerin otoriteyi elinde bulundurduğu ve kadın emeği ile yeniden üretim kapasitesini evlilik yoluyla katıldıkları erkek soyunun üstüne geçirdiği düzenin temelinde paternalizme dayalı cinsiyet sistemi vardır. Erkek otoritesinin sınırları her yana yayılmıştır ve mahremdir: Erkek otoritesi kendini daha belirli bir dizi etkinlikle kısıtlamak yerine tâbi birinin yaşamının bütün yönlerine egemendir. Carol Delaney'nin (1991: 172) kısaca dediği gibi, "Otorite, yaşı ilerlemiş

erkek hariç (bu bile göreceli dir), her zaman kişinin dışındadır." Türk kültürü bağlamında erkek otoritesi, yaşa göre ayrılan farklı kategorilerden kadınları ve erkekleri eylemin gerekçesi olma bakımından ilgilendiren izin kavramında kendini gösterir.[13] "Genç erkekler köylerinden ayrılmak için babalarının iznini almak zorundadır, oysa kızlar ve kadınlar evin dışında herhangi bir yere gitmek için izne gerek duyarlar" (Delaney 1991: 172). Bu dizgede kadınlar erdemli olmak için yasal, ekonomik ve ahlâkî açıdan erkeğe bağımlı olmalıdır.[14] Paternalizm hem koruyuculuk hem de sorumluluk yoluyla kendini sergiler. Bir kocanın erkeklik iddiası, kendine bağımlı olanları, öncelikle eşini ve çocuklarını, bir de yaşlanan annesini koruyup geçindirme yeteneğince desteklenir. Erkekler, baba ve koca olarak, ailelerinin güvenliğinden, şerefinden ve itibarından sorumludur. Ama erkeklerin şerefi kadınların davranışına bağlıdır. Paternalist cinsiyet normları kadınlığa bağımlılık ve boyun eğme niteliklerini yakıştırır ve bu kadınlığı, özerk eylemden ve hareketlilikten uzak korunmuş bir çevreye yerleştirir. Kandiyoti (1988) kadınların bu erkek egemen sistemle ilişkisini "ataerkil pazarlık" diye tanımlar. Kadınlar "boyun eğme ve edepli davranma karşılığında koruma ve güvence" alırlar (280).

Tarımın, kentleşmenin ve göçün metalaşmasıyla "geleneksel ataerkilliğin" maddi temellerinin yıkılması, erkeklerin baba ve koca olarak sorgusuz otoritesinden daha az emin olmayı ve daha az güven duymayı doğuran bir durum ortaya çıkararak "yeni belirsizlik alanları ve cinsiyete ve yaşa bağlı ilişkiler ko-

13 Delaney (1991: 172) izin kavramını "hareket kaynağı ya da nedeni" diye açıklar.

14 Kadının bir erkeğin koruması altında olduğu ve kocasının ona bakması gerektiği düşüncesi yasada yer alır ve yaptırıma tâbidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 1926'da kabul edilen Medeni Kanun erkeklerle kadınlar arasındaki cinsiyet eşitsizliğini onaylayan birçok madde içerir. Örneğin 152. madde şöyle der: "Koca birliğin reisidir. Evin intihabı karı ve çocukların münasip vechile iaşesi, ona aittir." 153. madde şöyle der: "Kadın, evlenmekle kocasının soyadını alır (...) Kadın müşterek saadeti temin hususunda gücü yettiği kadar kocasının muavin ve müşaviridir. Eve kadın bakar." Medeni Kanun'un 1992'de anayasa mahkemesince hükümsüz kılınan 159. maddesi uyarınca kadın kocanın onayı olmadan kazanç sağlamak için çalışma hakkına sahip değildi.

nusunda yeni bir müzakere" yarattı (Kandiyoti 1995: 307).[15] Ancak, hem otoriter hem de koruyucu ataerkilliğin yerinden edilmesi, kadın erkek ilişkilerinin genel olarak dönüşüme uğraması ya da erkek-koca, kadın-karı olmanın anlamının kökünden yeniden biçimlendirilmesi anlamına gelmez. Gerçekten buna kültürler arası ve tarihsel ortak karşılık, yeni toplumsal bağlamlarda bildik geleneksel pratikleri yeniden üretmek ve cinsiyet ilişkilerinin ve kimliklerinin ataerkil düzenlemesinin korunması oldu.

Kadının kentsel alanlarda, kadın hareketliliği ve bireysel ücret ile nitelendirilen çalışması paternalist egemenliğin, koru-

15 Kandiyoti'nin "ataerkil pazarlık" anlayışı, 1988'de *Gender and Society*'de (Cinsiyet ve Toplum) aynı adla çıkan yazısından sonra, ister kolaylaştırıcı ister saptırıcı olsun, erkek egemenliği ve kadınların buna verdiği karşılığın farklı biçimlerinin araştırılmasında feminist bir kavramsal araç olarak geniş çaplı kullanılmıştır. Daha sonraki çalışmalarında (Kandiyoti 1995, 1997), feminist araştırma gündeminin, ev içi ataerkide erkek egemenliğinin mekanizmalarına ilişkin araştırmalara ilaveten, "cinsiyetin yeniden üretiminde yapısal, ilişkisel ve simgesel anlamda yapılandırılmış bütün bir dizi toplumsal kurumu içine alacak" biçimde genişletilmesini önerir (Kandiyoti 1995: 307). Kadının evin ekmeğini kazanma rolünü üstlendiği kentli işçi sınıfı ailelerinde evlilik dinamiklerinin yeniden müzakere edilmesine ilişkin zengin bir araştırma için bakınız Bolak (1995). Hale Bolak (1990) kadınların evin ekmeğini kazanan kişi konumunda bulunmalarının erkek otoritesinin geleneksel temellerini ideolojik yönden sarstığı sonucuna varıyor. Erkek otoritesinin geleneksel olarak doğrulanmasının kadınlar tarafından "mutlaka içselleştirilmesi gerekmeden kültürel bir senaryo" olarak kabüllenildiğini savunuyor (1996). Tahire Erman da (1998) Kandiyoti'nin "ataerkil pazarlık" çerçevesini Ankara'da bir grup gecekondu kadınına ilişkin etnografik çalışmasında kullanıyor. Onun vardığı sonuçlar Bolak'ınkilere benzer: Çoğu kadın "geleneksel ataerkillik" çerçevesinde hareket etmeyi sürdürür ama "cinsiyet rollerinin ve değerlerinin normatif olarak garanti altına alınmış doğası", özellikle "mücadele içindeki genç kadınlar" dediği (çoğu ikinci kuşak göçmenler) kişiler arasında gücünü yitirmiştir. Erman'ın iddiasına göre, bu gruptaki kadınlar "feminizmin ev içinden doğan bir versiyonunu temsil ederek, kırsal göçmen cemaatinde kadın haklarının etkin savunucuları haline geliyorlar" (Erman 1998: 164). Jenny White (1994) Kandiyoti'nin pazarlık kavramını, yalnızca aile içinde kadınlarla erkekler arasında bir pazarlık olarak değil ama birey ile topluluk (daha büyük aile ve cemaat) arasındaki bir pazarlık olarak yeniden biçimlendiriyor. İncelediği kadınların "mütevazı davranışları ve giysileri benimseyerek ve ataerkil sözleşmeye göre rollerinin gereğini yerine getirerek kocalarını ve oğullarını içine alan ama onlarla sınırlı kalmayan öbür üyelerin korumasını ve desteğini" talep ettiklerini savunuyor (White 1994: 61). White'ın araştırmasını bu bölümün sonunda ayrıntılı biçimde tartışıyorum.

manın ve kadının cinsiyet kimliğinin temelini doğrudan sarsan bir deneyim dünyasıdır. Kentsel bağlamda kocaların karılarını denetlemesi (ve koruması), akrabalık, topluluk ve komşuluk bağlarınca düzenlenmeyen mesleksel durumlar, çalışma koşulları ve emek ilişkileri sonucunda aşınır. Tarafsız, akılcı ve merkezi denetime ve önceden saptanmış iş senaryolarına dayalı modern emek pazarında çalışmak kocanın rolünü sınırlar. Kocanın işe karışmasına meydan vermeyen ve kadını evin dışına çıkarıp yakını olmayan yabancı (akraba değil) erkeklerle iş arkadaşı, işveren ya da müşteri olarak, kırsal ortamları nitelendiren toplumsal denetimden yoksun bağlamlarda ilişkide bulunmasını gerektiren türden iş dizgelerinde sınırlı bir esneklik vardır.

Ev hizmetinde çalışmanın, özellikle de çok-işverenli çalışma düzenine uyan işçilerde, kocaların kadının çalışması ve işe ilişkin davranışları üzerinde kurduğu geleneksel denetimi sürdürebilmelerine yarayan koşulları sağladığını ileri sürüyorum. Çok-işverenli ev hizmeti düzenlemesi uygun işveren seçme konusunda daha büyük olanak sağlar. Aynı zamanda, kocanın istemediği bir işvereni yitirmenin etkisi uzun vadede parasal açıdan önemsizdir. Koca karısının emrinde çalışacağı kimseyi kolaylıkla bulabilir ve seçebilir. Bir kadının ev hizmetinde çalışması onu, ailesinin ve yakınlarının dışındaki insanlarla ilişkiye sokmasına karşın, bunu kocanın istediği zaman denetleyebileceği bir bağlamda yapar. Dahası, ev hizmetinde çalışmak kadın işine ilişkin geleneksel yorumlarla uyum içindedir: İşyeri işverenin evidir; işveren kendisi de bir kadındır; işçi işvereni ile bireysel ilişki içindedir; ev işçilerinin işe alınması yakınlığa ve akrabalığa dayalı topluluklarca düzenlenir, işveren ile işçi arasındaki ilişkiler çoğunlukla kişisel bağlantılardan kaynaklanır; ev hizmetlisinin ücreti kocaya bile ödenebilir.

Bu nedenle, kadının işi kocanın çizdiği çemberin içinde kaldığı sürece, çalışmanın sorunlu bir deneyim sayılmadığı ve geleneksel işten kökünden ayrılan bir etkinlik olmak yerine onun bir uzantısı olarak görüldüğü sonucuna varılabilir. Köylü kadınların çalışması ile göçmen kadınların kentte ev hizme-

tinde çalışması arasındaki süreklilik örüntüsü, en iyi kapıcılık kurumuyla bağlantılı ele alınırsa sağlanır. Başka bir deyişle, kapıcılık kurumu, geleneksel ataerkil cinsiyet ilişkilerinin koruma altına alınacağı ve besleneceği toplumsal yapısal koşulları yaratır.

Çalışma saatleri

Ev hizmetlilerinin çalışma saatlerini ne belirler? Çalışma saatleri üç gruba ayrılabilir: Tamgün, "yarı tamgün" ve yarımgün. Örneğin toplamında (kapıcı ve gecekondu grupları birarada), işçilerin yüzde 55,6'sı tamgün ya da haftada beş ya da daha çok gün çalışır ve böylece ev hizmeti iş gücünün en büyük bölümünü oluşturur; yüzde 23,8'i yarı tamgün ya da haftada üç dört gün çalışır ve işçilerin yüzde 20,6'sı haftada bir iki gün olmak üzere gerçekten yarımgün çalışır (bakınız Tablo 1). Kapıcı ve gecekondu yerleşim gruplarının haftalık çalışma saatlerinin karşılaştırması gösteriyor ki beş ya da daha çok gün çalışan işçilerin yüzdesi gecekondu grubunda biraz daha yüksektir (yüzde 51,5'a oranla yüzde 63,2), oysa tamgün çalışanlar ile yarımgün çalışanlar arasında, haftalık üç ya da dört iş günüyle, ortada bir yer dolduran işçilerin yüzdesi kapıcı grubunda büyük ölçüde daha yüksektir (yüzde 17,5'a oranla yüzde 27,2). Yarımgün çalışanlar bakımından iki grup arasında belirgin bir fark yoktur.

TABLO 1
Haftalık Çalışma Programları

	Kapıcı		*Gecekondu*		*Örneklem toplamı*	
	%	S	%	S	%	S
1-2 gün	21,4		19,3		20,6	
3-4 gün	27,2		17,5		23,8	
5-7 gün	51,5		63,2		55,6	
Toplam	100,1	103	100,0	57	100,0	160

Not: Yüzdelerin toplamı yuvarlama nedeniyle 100 olmayabilir.

Haftalık çalışma saatlerinin karşılaştırması ortaya bir sürü soru çıkarır. Bu "yarımgün" çalışan işçiler, "tamgün" ya da "yarı tamgün" çalışanlardan, bedensel konumları gibi bireysel özellikleri açısından farklı mıdır; yani, çocuk doğurma ya da emzirme aşamalarında oluşlarına göre getirilen kısıtlamalar açısından farklı mıdırlar ya da aile yapısıyla ve aile özellikleriyle yakından bağlantılı türden kısıtlamalar içinde midirler? Ev halkının cinsiyet ve yaş bileşimi bakımından farklı mıdırlar ve çocuk bakımı ile ev işlerini başkalarına bırakabilirler mi? Ya da birlikte yaşadıkları ailelerinin maddi özelliklerinden dolayı akrabalarının ve çocuklarının kazancına güvenip daha az çalışarak daha az kazanmayı kaldırabilirler mi?. Yarımgün çalışmaları, evdeki cinsiyet ilişkilerine ve kocalarının tamgün çalışma izni vermekte isteksiz davranmalarına mı bağlıdır? Ya da "arz" ile ilgili bütün bu unsurlar, kadınların iş ve aile yaşamlarında çeşitli çıkarların ve önceliklerin uzlaşmasını temsil edercesine, düzensiz ve karmaşık bir tarzda mücadeleyi mi sürdürürler? Ya da onun yerine, iş gücüne yarımgünlük çalışma ile katılmaları "talep" ile ilgili unsurlara mı bağlıdır? Daha basit bir dille, bu kadınlar yalnızca daha çok iş bulamadıkları için mi tamgün süresinden daha az çalışırlar?

Gecekondu yerleşimlerindeki kadınların ve kapıcı eşlerinin farklı yapılardaki iş koşullarının incelenmesi, ev hizmetine katılım düzeylerini ve iş-aile etkileşiminin türlü biçimlerini belirlemek açısından çeşitli unsurların taşıdığı görece önemi kavramamızı sağlar. Burada özellikle üç yapısal koşul geçerlidir: Kapıcılık işinin eve bağlı niteliği ve bunun çocuk bakımına katılım açısından ifade ettikleri, aile yapısı ve bileşimi (ve bunların hem çocuk bakımıyla ilgili, cinsiyete bağlı içsel iş bölümü, hem de ailenin parasal durumu açısından ifade ettikleri) ve işverene erişebilirlik.

Çalışma saatlerinin belirleyicileri

KÜÇÜK ÇOCUKLARIN TALEPLERİ. Küçük çocukları (beş yaşında ya da daha küçük diye tanımlanan çocuklar)[16] olan ev hizmetlilerinin yarımgün çalışma olasılığı küçük çocuğu olmayan ev hizmetlilerinden daha mı fazladır? Kocaları çocuk bakımını üstlenen ev hizmetlilerinin tamgün çalışma olasılığı daha mı fazladır?

Kapıcı grubundaki ev hizmetlileri arasında, bakıma muhtaç çocuğu olan ev hizmetlilerine (yüzde 40) kıyasla bakıma muhtaç çocuğu olmayan kadınların daha büyük bir bölümü (yüzde 60) tamgün çalışıyor. Ama küçük çocuk sahibi olmak en az saat çalışmak demek değildir. Gerçekten, bakıma muhtaç çocuğu olmayan kadınlara (yüzde 18) kıyasla bakıma muhtaç çocuğu olan kadınların daha büyük bir bölümü (yüzde 40) yarı tamgün işte çalışıyorlar. Gecekondu yerleşimi grubunun alt örneklem ebatı anlamlı bir bağlantı kurmak için fazla küçük olmasına rağmen, aynı düzen bu işçiler arasında da gözlemlenir.

Küçük çocukların olması, bir ev hizmetlisinin yarımgün çalışıp çalışmayacağını tek başına belirlemez. Bu kadınların yerine geçecek bir bakıcının varlığı ya da yokluğu, küçük çocuklu kadınların iş saatleriyle daha yakından ilişkilidir. Böylece, aile yapısı -ailenin yaşam döngüsünde "erken" ya da "geç" bir döneminde bulunup bulunmadığı- hane içi iş bölümü ve çocukların yaşı ile cinsiyeti her biri sonuca etki eder.

Kapıcılık işinin "eve bağlı" niteliğinin, kadının yoğun çalışma programını engelleyen çocuk bakımı idaresinin önemini

16 "Bakıma muhtaç" çocuk tanımını yapmak kaçınılmaz olarak sorunludur. Daha sık olarak, yedi yaşından küçük ya da okul yaşındaki çocuklar için kullanılan "bakıma muhtaç" çocuk tanımı buraya uymaz. Bu çalışma boyunca, okul öncesi çocukların, özellikle evin sokağa uzandığı gecekondu yerleşimlerinde kendilerini koruyacak denli büyümüş sayıldıkları gözlemleniyor. Bu bölgelerde çocukları kendi başlarına evin önüne çıkarmak geçerli bir çocuk bakımı stratejisi oluşturuyor çünkü belirli bir kişi çocukların gözetimiyle ilgilenmese bile onlara yakın çevredeki yetişkinlerin ve büyük çocukların göz kulak olduğuna inanılıyor.

azaltıcı nesnel bir koşul yaratacağı beklenir. Kapıcının eve bağlı işi, kapıcı eşi olan ev hizmetlilerinin aile ve iş ilişkilerini düzenleyici, önemli bir yapısal unsur olmalıdır; bu unsur gecekondu yerleşimlerindeki işçilerin durumunda görülmez.

Kapıcı ailelerinde ev işçisi olarak çalışan üyelerin çocuk bakımına iki ayrı yoldan sağlanan yardımın -kocanın ve kocanın dışındaki bir kişinin sağladığı yardım- çalışma düzeni üzerindeki etkileri incelendiğinde, beş ile yedi gün çalışmanın koca tarafından sağlanan çocuk bakımına büyük ölçüde bağlı olduğunu gözlemliyoruz (yüzde 45). Çocuk bakımına yardım kaynakları "kocadan başkası" olanlar üç ile dört günlük çalışma düzeninde yoğunlaşıyor (yüzde 58). Başka bir deyişle, "kocadan başkası" tarafından sağlanan çocuk bakımı yardımı yalnızca "yarı" tamgün çalışma düzenine izin veriyor ve koca çocuk bakımına yardım ettiği zaman çalışma günleri artıyor.[17]

Kapıcı grubunda, kocaların çocuk bakımına elverişli durumu, bakıma muhtaç çocukları olanların tamgün çalışma düzenine uymazlığını azaltıyor ve böyle çocukları olan kadınların tamgün ya da yarı tamgün çalışabilmelerini sağlıyor. Öte yandan, gecekondu grubu hakkında aynı kesin sonuçlara varmak güç çünkü alt örneklem istatistik açıdan anlamlı bir karşılaştırma yapabilmek için fazla küçük.

AILENIN PARASAL DURUMU. Ailenin parasal durumu ev hizmetlilerinin çalışma düzenlerini nasıl etkiliyor? Ailenin parasal durumu bu bağlamda iki değişken bakımından tartışılıyor: Ev hizmetlisinin kazancının evin geçiminde görece önemi ("Onun geliri olmadan ev geçindirilebilir mi?": Onsuz olur / onsuz olur ama güç olur / onsuz olmaz); ve bir evde oturan aile bireylerinden kazancı olmayanların (bağımlıların) kazancı olanlara oranı ("bağımlılık orantısı"). Bağımlılık orantısı bir

17 "Kocadan başkası" tarafından sağlanan çocuk bakımı kategorisi farklı stratejileri ve çocuk bakımını yerine getiren farklı kişileri biraraya yığıyor. Kocanın büyük kardeşlerle ortaklaşa yerine getirdiği (üç örnek) çocuk bakımını içeriyor; hanenin içinde ve dışında akrabaların (üç örnek) ve büyük kardeşlerin sağladığı bakımı içeriyor (iki örnek); kendi başlarına kalan çocukları (üç örnek) ve işe götürülen çocukları (bir örnek) içeriyor.

ailedeki kazanç sahiplerinin sayısını kazanç sahibi olmayanların sayısına bölerek elde edilir.

Her iki işçi grubu açısından, ev idaresinin ev hizmetlisinin kazancına bağımlılığı ve kadının çalışma düzeni arasında güçlü bir olumlu ilişki vardır. Ev hizmetlisinin gelirine büyük önem veren ailelerde, en büyük yüzdeyi tamgün çalışanlar oluşturur (yüzde 66). Oysa ev hizmetlisinin geliri olmadan geçimi sağlanan ailelerde en büyük yüzdeyi yarımgün çalışanlar oluşturur (yüzde 60). Bundan dolayı, hane halkından bir ev hizmetlisinin tam ya da yarımgün çalışıp çalışmayacağını belirlemek bakımından hane halkının parasal durumu önemlidir.

Gecekondu mahallesi grubundaki ev işçilerinin hane halkı (ortalama 5,3 kişi) kapıcılarınkinden (ortalama 4,3 kişi) daha kalabalıktır. Hem kapıcı hem de gecekondu gruplarındaki üç farklı çalışma programı grubunun her birinin hane halkı sayısının ortalama değer (*mean*) farkı marjinal olduğu için, hane halkı sayısı ile çalışma programı arasında tanımlanacak bir ilişki örüntüsü yoktur. Belki de, ev hizmetlilerinin çalışma programları ile hane halkı sayısı arasındaki etkileşimi ele alırken, bağımlılık orantısı konuyla, hane halkı sayısından daha ilgilidir çünkü kazanca sahip hane halkı üyelerinin varlığını bağımlıların sayısına göre değerlendirir. Ev hizmetlilerinin hane halkları arasında bağımlılık orantısındaki farkların çalışma programlarında farklar yaratacağını bekliyoruz. Genel olarak, kapıcı hane halkları gecekondu hane halklarından epeyce düşük bağımlılık orantılarına sahiptir (1,31'e kıyasla 0,96); bu durum, gecekondu hane halkından kazancı olanların kapıcı hane halkındakilerden daha büyük sayıda bağımlıya baktıkları gerçeğini yansıtır. Bekleneceği gibi kapıcı grubunda, daha yüksek bağımlı orantısına sahip ev hizmetlileri arasında yarı tamgün (1,08) ve tamgün (0,96) çalışma eğilimi, daha düşük bağımlı orantısı olanlardan çoktur (0,83). Ancak, gecekondu grubunda bu iki değişken arasında karşıt bir ilişki vardır. Başka bir deyişle, göreceli bir yüksek bağımlılık orantısı (1,41) olan hane halkına mensup ev hizmetlileri, beklenenin tersine, yarımgün çalışıyor. Bu karşıt ilişki, çalışma programlarını be-

lirleyen, çocuk bakımı seçeneğinin ve kocanın itirazının bulunmaması gibi, çalışma programlarının öbür belirleyicilerinin öne çıktığını gösteriyor; ilerideki sayfalarda bu noktayı derinlemesine ele alıyorum.

İŞGÜCÜ TALEBİ. İşgücü talebi konusunda herhangi bir sistematik verinin bulunmayışı yüzünden "ev hizmeti deneyimiyle geçen yılları", bu unsurun çalışma programını belirlemekte oynadığı rolü değerlendirecek değişken olarak kullanıyorum. Bu araştırmanın temel savlarından birine göre, kapıcı grubundaki işçiler açısından "ev hizmetinde geçirilen süre", orta ve üst-orta sınıfın yaşadığı semtlerde gerçekleşen bu iş düzenlemelerinin arz ve talep yanlarının mekânda yakınlaşması yüzünden, ev emeği gücüne katılımın yoğunluğu üzerinde hiçbir etki uyandırmaz. Bu yakınlaşma, işe yeni girenlerle eskiler arasında talep havuzuna girebilme açısından beklenen farklılaşmanın ortaya çıkmasını engeller. Zaten, yenilerin eskilerden daha az gün çalışma eğilimi göstermelerini beklemiyoruz. Gerçekten, bu bağlamda çalışma programlarındaki farklılıklar ihmal edilebilir: Yarımgün çalışanlar, ortalama 6,06 yıllık deneyime, tamgün çalışanlar ise 6,13 yıllık deneyime sahiptir; bu demektir ki çalışma programları deneyim yıllarından etkilenmez.

Gecekondu grubunda (talep havuzuna doğrudan giremeyenler), acemi ve kıdemli işçiler arasında çalışma programı açısından önemli farklar vardır. Tamgün programı olan işçilerin deneyim yılları (11,70 yıl) ortalama olarak yarı tamgün ve yarımgün çalışanlardan (sırasıyla 8,41 ve 6,39 yıl) çok daha fazladır. Bu çok büyük farklılaşmaların anlamlı bir açıklaması örneklemin niteliği yüzünden karmaşıklaşır. Bu örnekleme dayanarak yapılacak herhangi bir genelleme, kaçınılmaz biçimde anlamsız olacaktır. Oysa, işçi bulma kurumları gibi iş gören, gecekondu mahallelerindeki, akrabalığa ve komşuluğa dayalı toplulukların yeni gelenleri kolayca ve çabukça içlerine almadıkları hâlâ ileri sürülebilir.

Yarı tamgün ve yarımgün çalışanlar iş gücüne tamgünün altındaki katılımlarını nasıl açıklarlar? Hem yarı tamgün hem de

yarımgün çalışanlara özgü ortak bir tanımlanabilir örüntü var mıdır?

İlk olarak, bu alt örneklemdeki bütün işçilerin tamgünün altında bir durumda olmalarını açıklayan tek bir baskın etken yoktur. Bunun yerine, kadınların iş konusunda izledikleri yolları etkileyen birçok değişik etken vardır. "Talep olmaması," "bozuk sağlık," "küçük çocuklar," "aşırı yorgunluk," "evde çok fazla sorumluluk," "hamilelik," "maddi gereksinim olmaması," ve "kocanın izin vermemesi" tamgünün altında çalışma nedenleri olarak ileri sürülmüştü. İkinci olarak, çalışma programlarının bu belirleyicileri, kapıcı ve gecekondu gruplarında belirgin farklılık göstermezler. Üçüncü olarak, yarı tamgün çalışanlar ile yarımgün çalışanlar arasında kesin bir ayrım örüntüsü yoktur.

Kapıcı grubundaki işçiler arasında haftada beş günden az çalışmaya en sık gösterilen neden talep yokluğudur. Bu unsur da, daha az dile getirilmesine rağmen, gecekondu grubundaki işçiler (on beşe kıyasla beş) açısından da önemli bir etken oluşturur. Ama talep yokluğunun anlamı, kapıcı grubundaki ev hizmetlileri açısından epeyce farklıdır. Bu aslında bir arz unsurudur çünkü kocanın izin vermemesiyle bağlantılıdır. Başka bir deyişle, bu örneklerde "talep yokluğu", kocaların gerekli gördüğü türden işveren olarak tanımlanan "evin içinden" talep gelmemesi demekti. Talep unsuru böylece, ayrıcalıklı ve rağbet görmeyen talep havuzlarıyla daha doğrudan ilintilidir. Gecekondu yerleşimindeki işçiler açısından talep unsuru, "yeni göçmen" ve işe "acemi" ikili statülerine bağlıdır; bu işçilerin hepsi, ait oldukları topluluğun iş bulma yolları sayesinde ev emeği pazarına aşina oldukça iş günlerinin sayısını artırmayı ummuşlardı.

Verilerin toplam analiziyle fark edilmeyen bir unsur sayılan bozuk sağlık, her iki grupta da "daha az iş" durumunun önemli bir belirleyicisidir. Sağlığı bozuk diye tanımlanan işçilerin, yüksek tansiyon, astım ve fıtık gibi bazı işlerin yerine getirilmesini önleyen türden kronik sağlık, sorunları var. Bu nedenle, bu işçiler için bozuk sağlık kısaltılmış bir çalışma

programının başlıca nedenidir (kapıcı grubundan sekiz örnek, gecekondu grubundan da altı).

Küçük çocuk sahibi olmanın kapıcı grubunun çalışma programı üzerindeki etkisine ilişkin veriler, küçük çocukların taleplerinin ev hizmetlilerinin çalışmasındaki yoğunluğu azaltmadığını çünkü "gündüz" çocuk bakımını kocaların üstlendiğini gösteriyor. Kapıcı grubunda, daha az işe tek neden olarak küçük çocuk sahibi olmayı gösteren sekiz örnek, kocaları çocuk bakımı sorumluluğunu üstlenmediği için genel örneğin dışındaki kadınları temsil ediyor (kapıcı grubunda sekiz işçi ve gecekondu grubunda dört işçi).

Çalışma programlarındaki değişiklikler

Şu andaki çalışma programlarını ve ev işçilerinin programlarını etkileyen çeşitli bireysel ve hane halkına özgü unsurları inceledikten sonra, süreklilik meselesine bakabiliriz. Bu programlar ne dereceye kadar sabit kalabilirler? Ev işçilerinin programlarını değiştirmelerinin nedeni nedir? Bu soruları, geçen yılın çalışma programlarındaki değişikliklerin üzerinde durarak araştırıyorum.

Örneğin toplamın yüzde 52,5'u şu anda bir önceki yılın aynı iş programına yüzde 36,2'si de geçen yıldan farklı programlara sahip olduklarını bildirdiler; bunların yüzde 20,6'sı iş günlerini azaltırken yüzde 15,6'sı artırmıştı (bakınız Tablo 2). Örneğin düşük bir yüzdesi (yüzde 11,3) geçen yıl hiç çalışmamıştı. Bu kadınların hangi koşullar altında program değişikliği yaptıklarını tartışmadan önce, çalışma programlarındaki değişikliklerin çok önemli olmadığını ve hane halkının refahını büyük ölçüde etkilemediğini belirtmemiz gerekir. Örneğin iş günlerini azaltan işçilerin yarısından çoğu (yüzde 63) bir ya da iki gün eksiltmişti. Benzer biçimde, iş günlerini artıranların yüzde 62'si yalnızca bir ya da iki gün eklemişti. Bir iki gün artıranların karşısına düşen sayı da aynıdır (yüzde 62). Yalnızca az sayıda örnekte, beş ve yedi günden bir ya da iki güne düşerek ya da tersi gerçekleşerek yapılan büyük değişiklikler görüldü.

TABLO 2
Geçen Yıla göre Çalışma Programında Yapılan Değişiklikler

	Kapıcı		*Gecekondu*		*Örneklem toplamı*	
	%	S	%	S	%	S
Değişme yok	49,5	51	57,9	33	52,5	84
Azalma	18,4	19	24,6	14	20,6	33
Artma	18,4	19	10,5	6	15,6	25
Geçen yıl Çalışmayanlar	13,6	14	7,0	4	11,3	18
Toplam	99,9	103	100,0	57	100,0	160

İş günlerini artırma ya da azaltma kararını etkilediği ileri sürülen geniş bir yelpazedeki etkenler bireysel ya da hane halkına ilişkin koşullardaki değişimleri yansıtıyordu. Program değişikliğine ilişkin en sık ileri sürülen neden, hane halkının değişen maddi gereksinimleriydi. En sık rastlanan ikinci ve üçüncü nedenler, sağlık bozukluğu ile küçük çocukların gereksinimleriydi. İşçi talebinin bulunmayışı da (koca tarafından uygun görülüyordu) önemli bir etkendi. Bu alt örneklemde yer alan az sayıda örnekte, çalışma programını azaltmak ya da artırmak, ikinci bir iş (kadın kapıcı olmak) ya da aşırı yorgunluk gibi başka bir nedene bağlıdır.

Bu alt örneklemde yer alan çok daha fazla sayıda kadın hane halkının değişen maddi gereksinimlerine karşılık vererek çalışma programlarını genişletmiş ya da daraltmışlardı. Artan ya da azalan maddi gereksinim tanımı aileye göre değişse de, çoğu örnekte iş hacmindeki büyüme ve küçülme, hane halkının iç ekonomisindeki, yapısal değişimlerin doğrudan sonucudur; ki bu değişimler ailenin yaşam döngülerindeki geçiş dönemlerinde ve bunlara karşılık olarak ortaya çıkar. Bu gibi değişiklikler çoğunlukla hane halkına yeni kazanç sahiplerinin katılmasını ya da bir kızın ya da oğlanın evlenmesini içerir ama bunlarla sınırlı değildir. Başka örneklerde ise maddi gereksinim (ev aletleri, mutfak araçları, televizyonlar, videolar, küçük elektronik eşyalar ya da bir telefon bağlantısı gibi) taksitli ev eşyalarının satın alınmasından ya da ev ya da arsa yatırımından doğar.

Bir örnekte ek gelire duyulan artan gereksinim yetişkin bir çocuğun yeni, bağımsız bir ev kurmasından kaynaklanıyordu.

> Otuz sekiz yaşında bir kadın olan Yeşim Tez'in biri ciddi biçimde engelli dört yetişkin oğlu (yaşları 23, 22, 21 ve 18) ve bir de kızı var (yaşı 17). Kırk beş yaşındaki kocası dört yıl önce emekli olmuş ve halen çalışmıyor. Yeni evli oğlu özel bir şirkette şoför ve en küçük oğlu bir pastanede komilik yapıyor. Öbür çocukları çalışmıyor. Geçen yıl oğlunun evlenmesiyle hane halkında gerçekleşen "kısmi genişleme" yüzünden Yeşim Tez cumartesi pazarları da çalışmaya başlamış. Yeni evli oğlu ile hamile gelini, aslında esas evin bir uzantısı olan ayrı bir evde oturmalarına rağmen aileyle birlikte yemek yemeyi sürdürüyorlar çünkü oğlunun bütün maaşı mobilya, buzdolabı ve öbür ev eşyalarının taksitlerini ödemeye gidiyor.

Bunun tersine, ev işçisinin kazancına duyulan gereksinimin azalması, çoğunlukla hane halkı arasında para kazananların sayısının artmasıyla bağlantılıdır. Oğullardan çok kızların sağladığı kazanç hane halkının gelirine eklenir. Gülgün Zer böyle bir örnek.

> Altı çocuk annesi (20, 19, 17, 16, 13 ve 12 yaşlarında üç kız ve üç erkek) Gülgün Zer, yirmi yıl ev işçisi saflarında bulunduktan sonra geçen yılki haftada beş çalışma gününü bu yıl ikiye düşürebilmiş. Bu azaltma iki büyük kızının özel çocuk bakıcısı olarak iş bulmasıyla gerçekleşebilmiş. Ev ekonomisine yapılan yeni katkılar iş gücünden tamamen ayrılmasına izin vermemekle birlikte kızlarının onu kazanç sağlayan başlıca kişi olmaktan kurtarmaları açısından önemli bir değişimi temsil eder. Yeni iş programının kalıcılığı ev halkının yapısında ileride meydana gelebilecek değişimlere (kızlarının evlenmesi gibi) bağlıdır ve yaşam döngüsünün "geç" aşamasına ulaşmış birçok hane halkının paylaştığı değişken bir durumu temsil eder.

Maddi gereksinim azalmasının ikinci bir örneğini Tülin Yat'ın durumu oluşturur.

Tülin Yat bu araştırmadaki yaşı ilerlemiş kadınlardan biri ve on dört yıllık deneyime sahip kıdemli bir ev hizmetlisi. Tülin, birçok kazanç sahibi bulunan ve bu araştırma sırasında yeni gelinin katılımıyla genişleyen bir aile olarak yeniden yapılanmanın eşiğinde olan, geç aşamadaki bir hane halkının üyesi. Evde birlikte yaşadığı, düzenli iş sahibi (21 ve 18 yaşlarında) iki yetişkin oğlu ve evden ayrılmış bir kızı var. Tülin Yat'ın 52 yaşındaki kocası devlette devamlı bir işe sahip. Tülin'in hane halkına, dul kalmış yaşlı kayınpederi de dahil. Yıllardır haftada dört gün çalışmasına rağmen, geçen yıl haftada altı gün çalışmış. Onun ağırlaşan çalışma programı, en büyük oğlunun evlilik masraflarını karşılamak içinmiş. İçinde bulunduğumuz yılda, iki günü kaldırarak asıl çalışma düzenine dönebilmiş, çünkü oğlunun dairesinin ve düğününün bütün masrafları ödenmiş.

Maddi gereksinim kimi zaman hane halkında meydana gelen değişimlerden ya da ailenin yaşam döngüsündeki geçişlerden doğar ama soyut anlamda tanımlanır. Bu durumlarda, yüksek enflasyonun etkisini azaltacak ve ücretlerin satın alma gücündeki düşüş karşısında eskisiyle karşılaştırılabilir bir yaşam düzeyini koruyacak ek gelire gereksinim duyulur. Öte yandan, kötüleşen ekonomik koşullara her zaman ve düzenli biçimde, iş günlerini artırarak karşılık verildiğini varsayamayız. Hane halkları artan ekonomik güçlüklere farklı yollardan, daha çok üyesini iş gücüne katarak, daha az yiyerek ve kimi malların tüketimini düşürerek uyum sağlarlar. Örneğin, özellikle küçük çocukların bulunduğu ve bakımlarının başkasına devredilemediği durumlarda iş günlerinin çoğaltılması sağlanamaz. Oya Taşan'ın durumu, çalışma programlarının iki önemli belirleyicisinin nasıl birbiriyle ilişkili ve etkileşim içinde olduğunu sergiliyor.

Gecekondu yerleşimi grubundan 31 yaşındaki, (13, 12 ve 5 yaşlarında) üç çocuk annesi Oya Taşan on yıldır çalışıyor. Çocuk bakımını en küçük oğlunu birlikte işe götürerek gerçekleştiren bu araştırmadaki birkaç kadından biri. İçinde bulunduğumuz yılda ailesinin daha çok gelire gereksinimi olduğu

için iş günlerini üçten beşe çıkarttığını açıklamasına rağmen, oğlunun, işyerinde daha kolay idare edilebilir bir yaşa gelmesi programını genişletme kararını etkilemiştir.

Evde küçük çocukların bulunması ve bozulan sağlık da (sırasıyla yüzde 21 ve yüzde 20) iş programını değiştirmek açısından eşit derecede önemli nedenler olarak ortaya çıkıyor. Kimi örneklerde, hamilelik ve doğum, geçen yıl daha az çalışmaya ya da içinde bulunulan yılda daha az çalışmaya neden olarak gösteriliyor.

Kapıcı grubunda geçen yıllara göre saatlerini artıranlardan üçü ilerleyen hamilelik ve bebek bakımının gerektirdikleri yüzünden iş günlerini geçici bir süre için azaltmışlardı. Ama babalar çocuk bakımını üstlenince onlar da tamgün işe geri döndüler.

> Aysel Zetten 18 aylık bir çocuk sahibi bir kapıcı eşi. Geçen yıl, oğlunun doğumundan sonra yalnızca haftada iki gün çalışmış. Ama şimdi haftada beş gün çalışıyor. Gün boyunca o işteyken, çocuğa kocası bakıyor. Otuz iki yaşındaki Taze Kaslı'nın durumu da Aysel Zetten'inkine çok benziyor. Otuz aylık bir oğlu var. Oğlu bebekken Taze yalnızca iki gün çalışmış; bu yıl çalışma programına dört gün daha eklemiş. İlk kez anne olanlardan Sevtap Candan, hamileliğinin son iki ayı ve hemen doğum sonrası dışında geçen yıl haftada iki gün çalışmış. Sevtap'ın 1 yaşında bir oğlu var ve haftada yedi günlük ağır bir iş programını sürdürüyor.

Önemli bir nokta, bu örneklerde çiftlerin, yanlarında akrabalarının bulunmadığı, ilk çocuklarına sahip olan "erken-aşama" içindeki çekirdek aileler olmalarıdır. Yukarıda belgelendiği gibi, kapıcılar arasında geniş aileye pek rastlanmıyor ve bu yüzden çoğu ailenin çocuk bakımı sorumluluklarını üstlenecek büyük bir çocukları ya da kadın akrabaları yok. Bu örnekler, çocuk bakımının bir ya da daha çok çocuk (neredeyse değişmez biçimde kız çocuklar) ya da hem kızlar hem de baba tarafından üstlenildiği "geç-aşama" içindeki çekirdek aileler-

den farklıdır. Türkiye'deki ilk ve orta okulların çoğunluğu yarım günlük çifte öğretim uygular. Bu düzenleme baba ile kızlar arasında bir iş bölümü yapılabilmesini sağlar; eğer kızlardan biri sabah okula giderse, küçük çocuğa baba bakar ve kız öğleden sonra okuldan gelince işi devralır.

Çocukların sayısı ve yaşı kapıcı bir kocanın çocuk bakımına ne dereceye kadar yardım edebileceğini saptar. Kocanın ücretli işi birçok küçük çocuğun bakımıyla çelişebilir.

> Otuz dokuz yaşında, (8, 6 ve 4 yaşında) iki kız ve bir oğlan annesi Fedaye Hüseyinoğlu'nun iş programındaki değişiklik bu noktada örnek oluşturur. Bir önceki yıl, kocası çocuklara bakmasına rağmen, Fedaye yalnızca haftada üç gün çalışmış. Bu yıl iki gün daha eklemiş çünkü iki kızı daha az sürekli ilgiye gereksinim duydukları bir yaşa gelmişler. Buna ek olarak, büyük kızı okuldan dönünce küçük kardeşlerinin bakımında babasına yardım edebiliyor. Böylece, Fedaye'nin ağırlaşan iş programı, ailenin gelişim döngüsünde kızların çocuk bakımının kimi sorumluluklarını üstlenebilecek bir aşamaya gelmelerine bağlıdır.

Bütün bu örnekler, kocanın kapıcılık işinin niteliği ile küçük bir çocuk olduğunda bile kadının çalışabilmesi arasındaki bağlantıyı açığa çıkarıyor. Hane halkı yapılarına bakacak olursak, bu kadınlar, kocaları "gündüz" çocuk bakıcılığını üstlenen başlıca kişiler olmasalardı tamgünlük bir iş programını uygulayamazlardı. "İş yeri" uzaklıklarının da yeni bebek sahibi kimi ev işçilerinin durumunda etkili bir unsur olduğunu vurgulamak gerekir; eğer anne "apartman içinde" bir işverene çalışıyorsa, iş günü boyunca bebeğini emzirmek için birkaç kez eve gelebilir. Oysa gecekondu yerleşimi grubundaki ev işçileri böyle bir yol izleyemez. Genelde, kapıcı grubundaki ev işçileri, küçük çocuk sahibi olmanın işleri üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak bakımından daha iyi bir konumdadırlar.

Kocanın kapıcılık işinin niteliğinin önemi, gecekondu grubundaki ev işçilerinin iş programlarındaki değişiklikleri incelediğimizde, küçük çocuklu kadınları tamgün çalışabilmek

için serbest kılacak bir "nesnel koşul" olarak gözlemlenebilir. Çocuk doğurmak ve erken anneliğin getirdiği kısıtlamalar yüzünden, gecekondu grubundaki kadınlar iş günlerini azaltmışlardı ve çocuk doğurduktan sonra bunları daha önceki düzeyine getirememişlerdi. Nur Gezer bu düzene örnek oluşturur.

> Nur Gezer ilk kez anne olan, 18 aylık bir kız çocuk sahibi bir kadındır, ama yukarıda anlatılan kapıcı grubundaki benzerlerinden yaşça biraz daha büyüktür (28). On yıllık deneyimi olan kıdemli bir ev hizmetlisidir. Askerî bir üste odacılık yapan kocasının düzenli bir tamgün (dokuz beş) işi vardır. Yukarıdaki örnek olaylarda yer alan kadınların tersine, kızını dünyaya getirdikten sonra iş günlerini altıdan ikiye indirmiş. Kızını, başka bir gecekondu mahallesinde yaşayan görümcesine bırakabildiği zaman, yalnızca iki gün çalışma olanağına sahip.

Beş çocuk annesi Aliye Ali'nin durumu, çocuk bakımı seçeneğinin bulunmayışı yüzünden iş programında aynı biçimde yapılan azaltmayı sergilemekle kalmıyor aynı zamanda hane halkının cinsiyet bileşimine bakmanın önemini ortaya koyuyor.

> Aliye Ali'nin bakıma gereksinimi olan üç buçuk yaşındaki kızı, Aliye'nin iş günlerini haftada üçün üstüne çıkartma isteğinin önündeki başlıca engel. Çaresizlik içinde daha çok çalışması gerekiyor çünkü ailenin eline geçen tek düzenli kazanç onunki. Maddi yaşam koşulları çok belirsiz bir ailenin üyesi. Kocası ara sıra iş bulabildiğinde çalışıyor ve (19 ile 17 yaşında) iki oğlu işsiz ve vakitlerini çoğunlukla iş arayarak ya da kahvede geçiriyorlar. Öbür çocukları, 11 yaşında bir kız ile 13 yaşında bir oğlan, okula gidiyorlar. Aliye işteyken ve öbür kızı okuldayken, komşusu (aynı zamanda ev sahibi) para almadan küçük kızıyla ilgileniyor. Ama komşusuyla aralarındaki gergin ilişki yüzünden böyle bir düzenlemeyi yürütmek giderek güçleşiyordu. Okul tatile girince 11 yaşındaki kızı bakımı üstlendiği zaman çocuk bakımıyla daha kolay başa çıkabilecek. Ama yazları, işverenler tatile gittiği için, çalışma programında artırma yapmanın zamanı değil.

Zehra Col örneği bozulan sağlık yüzünden iş programında meydana gelen ani ve büyük bir değişikliği gösterir.

> Zehra Col (23, 19 ve 14 yaşlarında) üç çocuk annesi 45 yaşında bir kadındır. Çocuklarının ikisi çalışıyor ve bunlardan biri evlenmek üzere. On üç yıldır çalışıyor ama belkemiğini incittiği için beş günden bir güne inerek çok büyük bir değişiklik yapmak zorunda kalmış. Doktorunun kesinlikle yorucu hareketler yapmama uyarısına karşın, oğlunun yeni evini ve düğününü hazırlarken girdikleri borçları ödemeye yardımcı olmak için bir gün çalışmayı sürdürüyor.

Yukarıda belirtildiği gibi, "talep unsuru" iş programlarının en zor ölçülen ve değerlendirilen belirleyicisi. Türkiye'de şu anda var olan ev hizmetleri yapısı bağlamında, ev işine sürekli bir talep var, ama cazip sayılan iş bulmak güç. Bundan sonraki bölümlerin ortaya koyduğu gibi, ev işçileri, birçok anahtar unsuru göz önünde tutarak, olabilecek işleri değerlendiriyorlar. Ancak bir ev işçisinin belirli bir ailenin yanında çalışıp çalışmamasının belirlenmesinde kocalar da önemli rol oynarlar. Böylece, daha çok çalışmak isteyen ama dışarıdan iş bulmasına kocası izin vermediği için daha fazla iş bulamadığını bildiren ev işçilerinin yer aldığı örneklerde, çalışma düzeninin belirleyicisi olarak işgücü talebi arz unsurlarıyla iç içe geçmiştir. Kapıcı grubunda, cazip işler, apartman sakinlerinin ve çevrede oturanların sunduklarıyla sınırlıdır. Kapıcı örneğindeki tek bir örnek olayda bile, bir ev işçisi yolculuk yapmasını gerektirecek bir iş seçmez. Kocanın, işgücü talebini elemeden geçirme özelliği de çalışma programlarının düzeyini etkiler. Örneğin, genel bir kural olarak, ev işçilerine, apartman içinden talep gelse bile bekâr erkeklere çalışmasına izin verilmez.

Aşağıdaki örnek, kocanın kısıtlamalarının kadınların iş olanakları konusunda oynadığı önemli rolü sergiliyor.

> Narin Çalışır, okula giden ve okuldan sonra kendilerine bakan (13, 10 ve 7 yaşında) üç çocuk annesi, 29 yaşında bir kadın. Ev hizmeti iş gücü saflarına iki iş günüyle yalnızca

bir yıl önce katılmış. Ama kocası, "dışarıdan" işverenlere çalışmasına izin vermediği ve "apartman içinde" tamgün çalışmasına yetecek talep olmadığı için, aynı apartmandaki bir aileye haftada beş gün gitmek üzere tek aile işine geçmek zorunda kalmış. Bu durum daha düşük ücrete razı olmak demekti. Böylece, şimdi üç iş günü daha olmasına rağmen, geçen yıl iki gün çalışarak kazandığıyla neredeyse aynı miktarda para kazanmakta. Bu arada kocası, iki başka apartmanda daha kapıcılık yaparak, Narin'in "dışarıdan" işveren bulmasına karşı çıktığı için kazancında meydana gelen etkili kaybı "telafi ediyor".

Huzursuz ayrımlar

Ev işçilerinin halihazırdaki iş programlarına ve ev hizmeti geçmişlerine dayanan profilleri, iş güçlerinin enformel yapısına rağmen süreklilik ve denge sergiler. Bu profiller yoluyla "formel" ve "enformel" iş arasındaki sorunlu ayrım ve ev işçilerinin bu ayrımdaki rahatsız edici konumu açıkça görülür hale gelir. Bu araştırmadaki kadına özgü tipik iş profili, örgü, dikiş ve montaj işi gibi, çocuk bakımının gerekleri, ev işi ve evdeki öbür zorunluluklar çevresinde dönen, ayrı parçalardan oluşan ve esnek türde bir iş sağlayan, ev temelli gelir getirici etkinliklerle uğraşan kadınların imgelerini çağrıştıran enformel sektördeki tipik kadın iş profiline uymaz. Bu araştırmadaki ev işçilerinin çoğunluğu için, iş ek bir etkinlik değildir. Günlük yaşamlarının merkezinde yer alan önemli bir parçasıdır ve evdeki sorumluluklarının basit bir uzantısı gibi görülmez.

Bu iş gücünün genel profili, kadınların enformel sektördeki yoğunluğunu "iş" (üretim) ve "ev" (yeniden üretim) alanlarının arasında kurulan kolay bir "uygunluk" yoluyla açıklamaya çalışan kabul gören paradigmayı karmaşıklaştırır.[18] Ev hizmetinde çalışmak, formel sektörde çalışmak gibi, kadınların üre-

18 Beneria ve Sen 1982 bu Marksist-feminist paradigmanın en kapsamlı analitik çerçevesini sağlıyor.

tim ve yeniden üretim etkinliklerini birleştirme girişimlerini kolayca sağlamaz. Kadınların, enformel sektörde, emeğin karşılığını az veren, kötü çalışma koşullarına sahip ve özerklik ile hareketlilikten yoksun belirli dallara ayrıldıkları net bir şekilde ortaya konmuştur. Bunun tersine erkekler enformel sektörün daha yüksek kazanç, hareketlilik ve özerklik niteliklerine sahip alanlarında yoğunlaşma eğilimindedirler. Enformel sektördeki bu cinsiyet ayrımının ve enformel sektörün küresel pazara eklemlenmesinin etraflı araştırmasına karşın, enformel kentsel kadın sektörünün içindeki bölünmelere ve bunlar arasındaki etkileşimlere yeterli ilgi gösterilmemiştir.[19] Kadınların yaptığı işin türü, iş mekânları ve işlerinin toplumsal bağlamı ile toplumsal ilişkileri, kendilerini nasıl tanımladıklarını ve işin yaşamlarındaki anlamını büyük ölçüde etkiler. Örneğin, birçok farklı ülkedeki kadınların deneyimlerine bakan pek çok çalışmaya göre kadınlar ev temelli iş yaptıklarında, gelir getiren işleri ile ev işi etkinliklerini bir bütün halinde birleştiriyorlar ve böylece üretici emeklerinin değerini azımsıyor ve kendilerini çalışan kadın diye tanımlamıyorlar. Hindistan Narsapur'daki dantel örücüleri (Mies 1982), Mexico City'de alt mukaveleyle evde çalışan sanayi işçileri (Beneria ve Roldan 1987), İstanbul'da parça başına çalışan işçiler (Çınar 1987, 1989; White 1944) ve kırsal Türkiye'deki halı dokumacıları (Berik 1987) hepsi ulusal ve uluslararası pazarlara mal üretir-

19 Güney Afrika enformel sektöründe ırka ve cinsiyete dayalı katmanlaşmaya ilişkin tartışma için bakınız McKeever 1998. Bu araştırma beyaz olmayanların ve kadınların, formel ekonominin katmanlaşma kalıplarına koşut olarak, en düşük gelir ve meslek statüsüne sahip olduklarını gösteriyor. Carla Freeman'ın Barbados'daki 'offshore' enformatik alanındaki çalışması (2000) kadınların formel enformatik sanayiinde çalışmaları ile enformel sektördeki çeşitli etkinlikleri arasında yakın bağlar bulunduğunu sergiliyor. "Profesyonel" pembe yaka kimliklerinin taleplerini yerine getirebilmek ve ek gelir elde etmek için bu Barbadoslu kadınlar denizaşırı "bavul ticareti" yaparlar ve kendilerine, müşterilerine ve işçi kardeşlerine giysi tasarlayıp dikerler. Kadınlardan oluşan kentsel enformel sektördeki içsel bölünmeler arasındaki etkileşimleri anlatan ender çalışmalardan biri için bakınız Bunster ve Chaney 1985. Yazarlar, yatılı çalışan Perulu ev hizmetlilerinin çocuk sahibi olduktan sonra işten ayrıldıklarını ve annelik sorumluluklarını yerine getirebilmek için sokak satıcılığına başladıklarını gösteriyorlar.

ler ama yapukları işi kız çocuk, eş ve anne rollerinin yalnızca bir uzantısı olarak görürler.

Jenny White'ın, İstanbul'da ihracat ve yerli pazarlar için ev temelli parça işi yapan ya da aile ve mahalle atölyelerinde çalışan ya da her ikisini de gerçekleştiren, bir grup gecekondu kadını üzerine yaptığı araştırma (1994), evli kadınların enformel sektörde yoğunlaşmasını bunun kadınların aile sorumluluklarıyla kolayca uzlaşmasıyla açıklayan geleneksel anlatımın eksikliklerini ortaya seriyor. White'ın çalışması, kadınlar, ücretli iş ve cinsellik arasında kurulan, ev işçilerine ilişkin incelememdekilerin benzeri bağlantıları sergiliyor. Daha önemlisi, White'ın incelediği kadınlar da muhtemel ev işçilerinden oluşuyor. White'ın araştırdığı İstanbul gecekondu semtlerinde alt mukaveleyle evde çalışan kadın işçiler arasında yapılan temsili bir anket (Çınar 1991), soruları yanıtlayanların çoğunluğunun (yüzde 40) ev hizmetinde çalışmayı yalnızca en cazip değil aynı zamanda en olası iş diye belirttiklerini (yüzde 45) ortaya çıkarmıştı. Ama yine de ev işçisi olamamanın ana nedeninin kocanın izin vermeyişi olduğu saptanmıştı (yüzde 55).

White'ın araştırmasındaki (1994) kadınlar ve kızlar giysi dikiyor, kazak örüyor ve ayakkabılara ve giysilere süslemeler işliyorlardı. Kurşun kalem ucu ve tükenmez kalem kutuları, karton kutular, kolyeler ve tespihler de yapıyorlardı (13). Bütün bu etkinlikler kadınca becerilere ve rollere uygun şeyler sayılırken, piyasa ilişkileri erkeklerin alanına giriyordu. Avrupa'ya, Ortadoğu'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç edilen bu malların üretimi çok değişik yollardan düzenleniyordu, ama bunun en sık görülen biçimi, hammaddenin hazırlandığı ve mahalledeki öbür ailelere parça başına dağıtıldığı parça işi yapan mahalle atölyesiydi. Parça başı çalışan atölyenin sahibi "tüccarla ya da ithalatçıyla iş gören bir aracıdan sipariş alır ve siparişleri ona teslim eder" (13).

White incelediği kadınların, gelir getiren etkinliklere yoğun biçimde katılmalarına rağmen, neden bir "çalışmama" uydurmacasını sürdürdüklerini ve gelir getiren etkinliklerle

ev işlerini birleştirerek gerçekten "çalıştıklarını" inkâr ettiklerini ayrıntılarıyla inceleyerek sunuyor. Kişinin kendini böyle "çalışmama" kavramıyla tanımlaması, evden uzakta, mahalle atölyelerinde çalışan ve aile dışından işçi olarak çalıştırılan kadınlar açısından daha da çarpıcı bir hal alır. Onlar da çalışan kadın olmadıklarında ısrar ederler, çünkü, diye açıklar White, "emeğin, rol kimlikleriyle ve toplumsal sorumlulukla ilişkilenmesini sağlayan geleneksel aile ideolojisine göre" örgütlendiği Türkiye'de, küçük ölçekli kapitalist mal üretimi, küresel pazarla yakından bağlantılı olsa bile akrabalık mantığına uygun işlemektedir (14). Böylece, White'ın savunduğuna göre, "kâr, kimi grup üyelerinin emeği üzerinden, açık uçlu karşılıklılık ve toplumsal dayanışmayı vurgulayan üretim ilişkileri yoluyla sağlanır" (149). Bu yoksul ve düşük gelirli aileler için aile ve ait oldukları topluluk zengin bir destek ve güvence kaynağı oluşturduğuna göre, anında parasal karşılık alma beklentisi olmadan emek ya da başka kaynaklar verme, karşılıklı yardımlaşma ve borçluluk konusunda sıkı bağlar kurmanın temeli olarak görülür. Ama daha önemlisi, bu çerçevede, kadınların emeği grubun mülkiyetinde sayılmakla kalmaz ama kadınların cinsiyet kimliği de, gelir getirici çalışmalarının toplumsal rolleriyle bir tutulması anlamında büyük ölçüde emeğiyle tanımlanır. Bir kadının kimliği ayrılmaz biçimde, eş, anne ve kız evlat rolüne bağlıdır. Ve bu yüzden kadınların çalışması parayla değiştirilemez. White'a göre "kadınlar gelir getirici bu etkinlikleri, karşılığında hakça bir ücret talep edebilecekleri bir iş olarak değil, ev kadınlığı ve annelik gibi iyi birer kadın olma kimliklerinin bir ifadesi, belli bir gruba eş, anne, komşu ve Müslüman olarak dahil olmalarının sonucu olarak görürler" (8-9). Böylelikle, kadınların ücretsiz ya da düşük ücretli emeklerinin niteliği, aileye ve cemaate bir katkı ve bir kimlik ifadesi olarak emek "vermek" konusundaki kültürel kurgu yoluyla meşrulaştırılır. İyi bir kadının itibarını yitirmesi ile para karşılığında çalışmak arasında da önemli bir bağlantı vardır. Aile ya da akrabalık olanaklarıyla düzenlenmeyen kapitalist ücretli iş

ilişkisine giren bir kadın, kişisel olmayan bir ilişki kurar ve eş, anne ve kız evlat olarak anında karşılık beklemeden vermeyi gerektiren kadınlık modelinden sapar. Kadınlığa böyle ihanet edilmesi iyi bir kadın olarak itibarına da ihanet edilmesine neden olabilir. Kadınlar bu ataerkil şeref kodunu, aynı cinsel saflık ve kadınlık ölçütlerine göre kendilerini yargılamak için kullanırlar. Para karşılığında verdikleri emek ile aile sorumlulukları ile ev işlerini birleştirerek, ücret karşılığında çalışmanın aşağılayıcı statüsü karşısında öz saygılarını ve onurlarını korurlar. "Bireysel üretim, parça işi ve atölyede çalışmak, 'iş' sayılmaktan çok grup kimliğinin ve dayanışmasının bir ifadesi olarak görüldüğü sürece, ahlâkî ve toplumsal açıdan kabul edilir" (113).

White'ın araştırması (1994) merkezi olmayan kapitalist ekonomik etkinliklerin yaygın biçimde varoluşunun ekonomik terimlerle anlaşılamayacağını gösterir. Kadınlığın, anneliğin ve kadın cinselliğinin kültürel kurguları, Türkiye'de enformel sektörün niteliğini ve küresel kapitalist pazarla bağlantılarını biçimlendirmek açısından önemlidir. Dünyadaki başka örneklerin grafik açıdan gösterdiği gibi, kadınların becerilerinin ve yapabileceklerinin doğallığı ideolojisi ve emeğin kadın kimliğinin bir ifadesi olarak kültürel kavramsallaştırılışı, "uluslararası iş dünyasının ucuz, feda edilebilir ve özellikle kadınlardan oluşan iş gücü havuzu yaratmak için yararlandığı başlıca mekanizmayı" biçimlendirir (2).

White (1994) şu sonuca varır, "Kadınlar (ve erkekler) kadınların gelir getirici emekleri ile ev içi emekleri arasındaki farka dikkat etmezlerse, kaynakların denetimi ve karar alma anlamında hayatlarını temelinden etkileyen gelir getirici etkinlikleri ayırt edecek açık bir yol yoktur. Kadınlar, emekleri grubun mahiyetinde sayıldığı için, yaptıkları iş sonucu kendi ekonomik ve üretici faaliyetleri üzerinde bireysel bir denetim kazanamazlar" (16). Bu sonucun ev işçilerine uygulanıp uygulanamayacağı ve ev işçilerinin işlerini nasıl algıladıkları, ev hizmetinde çalışma usûllerini, gelecekteki iş stratejilerine bakış açılarını, işverenlerle karşılaşmalarını ve ücret alma konu-

sundaki görüşlerini biçimlendirme yollarını araştırarak ortaya konabilir. Ama bu bölümde aktarılan deneyimler, Ankara'nın ev işçilerinin İstanbul gecekondularındaki ve dünyanın öbür yerlerindeki büyük kentlerde yaşayan kız kardeşlerinden farklı olarak, kimliklerinin ücret almayı dışarıda bırakacak biçimde yapılanmadığını göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ne Hizmetçi Ne De Temizlikçi

Zehra Karamanoğlu'nun iş günü salı öğleden sonra saat üçte sona erdiğinde, kahvaltı ve öğle yemeği bulaşıklarını yıkamış, mutfak dolaplarını ve buzdolabını temizlemiş, yatakları yapmış, bir gün önce yıkadığı iki sepet dolusu çamaşırı ütülemiş ve oturma odasını elektrikli süpürgeyle temizleyip toz almıştı. Esas işlerinin arasında, kedinin tuvalet kabını değiştirmiş, bir miktar ıspanak yıkamış ve işverenine çay sunmuştu. Ertesi gün benzer işler görmek üzere aynı eve dönecek.

Gülsev Zeynel, aynı gün, sekiz saatlik iş gününün çoğunu, ellerinin ve dizlerinin üstünde, büyük bir evin dört odasının halılarını ve yerini silmekle geçirmişti. Ertesi sabah başka bir evde çalışacak ama iki hafta sonra bu işyerine dönecek.

Zehra Karamanoğlu ile Gülsev Zeynel'in işi, ev hizmetinin iki paradigmatik usülünü temsil eder. Zehra Karamanoğlu, haftada beş gün aynı "işyerine" giden "tek-işverenli" bir işçidir. Aylık ücret almaktadır ve işinden söz ederken "aylıkçı" terimini kullanır. Gülsev Zeynel ise, tersine, bu araştırmadaki 160 ev hizmetlisinin çok-işverenli 145 tanesinden biridir. Onun iş düzeni Türkiye'de en sık görülen ev hizmeti biçimini temsil eder. Gündelik ücret alır ve kendine "gündelikçi" der. Çok-işverenli işçiler farklı işverenlere haftada bir, iki haftada bir ya da daha sık çalışırlar.

Gülsev Zeynel'in gününden anlaşılacağı gibi çok-işverenli çalışanların işleri, tek-işverenli çalışanların gördüğü işlerden daha kısıtlı bir dizi işi gerektirir. Çok-işverenli işçiler genellikle rutin, tekrara dayalı bir programa bağlı ağır temizlik işi görürler. Onların işi kimi yönleriyle, geleneksel hizmetçi işinden çok özel evlerde belirli işler gören ticari ajansların hizmetlerine benzer. Onlar, bu anlamda, uzmandırlar, oysa tek-işverenli işçiler her işi yapan "genel nitelikli" hizmetçilerdir. Tek-işverenli işçiler çok daha esnek biçimde tanımlanmış bir dizi iş görürler. Düzenli ağır temizlik yapmanın yanı sıra, bulaşık yıkar, yemek pişirir, çamaşır yıkar ve işveren ailesinin üyelerine, çay sunmak, sofra kurmak ve kapıya bakmak gibi kişisel hizmetler de sunarlar. Böylece tek-işverenli işçiler, ev halkının işlevlerini yerine getirebilmesi ve işverenleri için evlerinde bir ölçüde rahat ve lüks sağlayabilmek için gereken bütün günlük ev işlerini yaparlar. Tek ve birçok aile yanında çalışma arasındaki çarpıcı ayrım satılan emeğin türünden kaynaklanmaz. Çok-işverenli işçiler emeklerini belirli *hizmetler* karşılığında satarlar. Buna karşılık, tek-işverenli işçiler *zamanlarını* belirlenmemiş ya da esnek olarak tanımlanmış sorumluluklar karşılığında satarlar.

Paradigma niteliği taşıyan bu iki iş durumunu bu yoldan tanımlamak, bu araştırmadaki "çok-işverenli" işçilerin hepsi kolaylıkla temizlikçi olarak nitelendirilemese de, geleneksel hizmetçiler ile temizlikçiler arasında analitik bir ayrım yapmak için yararlıdır. Tek-işverenli ve çok-işverenli iş arasındaki ayrım, bu iki grubu, işveren seçme ve değiştirme esnekliği, haftalık çalışma programları ve ücretler (aynı sayıda gün için tek-işverenli bir işçi çok-işverenli bir işçinin üçte ikisi oranında daha az kazanır) açısından karşılaştırmak için kullandığımızda anlamlıdır. Ama her bir işverene gitme sıklığını incelediğimizde, çok-işverenli ve tek-işverenli iş ayrımı yetersiz kalır. "Çok-işverenli" yaftası, tek bir işverenden çoğuna sahip bütün işçileri, aynı işverene gitme sıklığını göz önünde tutmadan biraraya yığar. Örneğin, Gülsev Zeynel farklı aralıklarla on iki farklı işverene haftada beş gün çalışıyor. İşverenlerinden üçüne iki

hafta arayla gidiyor ve geriye kalan dokuzuna her üçüncü haftada bir gidiyor. Zerrin Yasaz'ın programı daha az karmaşık: Haftada dört gün çalışmasına rağmen her biri için haftada iki gün çalıştığı yalnızca iki işvereni var. Böylelikle, işte neler yaptığına bakılırsa, işi Gülsev Zeynel'inkinden çok tek-işverenli işçi Zehra Karamanoğlu'nunkine benzer. Belirli bir işveren için çalışma sıklığı, görülen işlerin yoğunluğunu ve çeşidini etkiler. Bu nedenle, ev hizmetinde çalışma usûllerini, tamamen *uzman* (ev işinde çalışan modern temizlikçi) ve tamamen *genel nitelikte* (geleneksel hizmetçi) çalışanlar arasındaki süreklilik düzleminde kavramlaştırmamız gerekir. Bu konumlar, bir işçinin, çalıştığı gün sayısına, işverenlerinin toplam sayısına, aynı işverene üst üste kaç kez gittiğini kapsayan iş programının biçimlenişine göre değişir. Dahası, bir işçi işverenlerinden biriyle olan ilişkilerinde geleneksel hizmetçi konumunda ama aynı zamanda öbür işverenleriyle olan ilişkilerinde modern bir işçi konumunda bulunabilir.

Bu bölüm ev hizmetinde çalışmanın nitelikleri üzerinde durur. İlk olarak, ev hizmetinde çalışma usûllerinin ayrımını yapıp onları kavramlaştırıyorum ve sonra iş içeriklerini, emek süreci üzerindeki denetimi ve farklı çalışma usûllerinin iş saatlerini ve işveren kadınların toplumsal statüsünü inceliyorum. Bu bölümdeki önemli bir bulgu, özellikle ev hizmetinde herhangi bir yasal düzenlemenin ve toplu sözleşmenin bulunmayışı göz önünde tutulursa ücret düzeylerinin şaşırtıcı aynılığıdır. Bu bulgu ortaya birçok soru atıyor. Bu aynılık ve göreceli yüksek ücretler hangi etkenlerden kaynaklanıyor? Ücretler ve ücret artışları nasıl belirleniyor? İşçilerin korunmasız ve güvencesiz olması gibi bir eksiklik işçiler tarafından nasıl anlaşılıp yaşanıyor? Bu soruyu ev hizmetlilerinin gelecekteki çalışma stratejileri ve "ataerkil pazarlıkların geri çekilişi" (Kandiyoti 1988) ile bağlantılı olarak inceliyorum. Son bölümde emek sürecindeki çalışma ve özerklik biçimlerinin analizini, çalışma biçimlerinin iş kimliklerinin oluşumu ve kutuplaşmış kadın kimliklerinin doğuşu üzerindeki daha geniş etkilerini göz önüne almak için biraz daha farklı bir yöne çeviriyorum.

İş kimliği tartışmamı genişletmek, kadınlar arasındaki sınıflar arası ilişkilerin karmaşık dünyasını tartıştığım 4. Bölüm için temel oluşturuyor.

Ev hizmetinde çalışma usûlleri

Dört çalışma usûlünün ayrımını üç değişken kullanarak yapıyorum; bunlar haftalık iş günü sayısı, işverenlerin toplam sayısı ve bir haftada aynı işverene gitme sayısıdır. Bu usûllerden biri ("gündelik") tek-işverenli işçileri tanımlar; öbür üç usûl çok-işverenli işçileri tanımlar. Haftalık dönemleri olan işçiler (aynı işverene haftada bir gün çalışanlar) bu örnekteki işçilerin en büyük yüzdesini oluşturur (yüzde 42,5) ve çok haftalı dönemleri olan işçiler (aynı işverene haftada birden daha az çalışanlar) bir sonraki en büyük yüzdeyi (yüzde 24,4) oluşturur. Çok günlü dönemleri olan işçiler (aynı işverene haftada bir günden daha fazla çalışanlar) bu grubun son yüzde 23,8'ini oluşturur (bkz. Tablo 3). Ev işçilerinin çoğunluğu (yüzde 66,9'u; başka bir deyişle, haftalıkla biraraya konan çok haftalı kategori) emeklerini belirli hizmetler için satan "uzman" ya da "modern" ev işçileri olarak çalışırlar.

TABLO 3
Ev Hizmetinde Çalışma Usûlleri

Aynı işverenle çalışma dönemlerinin sıklığına göre çalışma usûlleri	*Kapıcı*		*Gecekondu*		*Toplam örneklem*	
	%	S	%	S	%	S
Gündelik	6,8	7	14,0	8	9,4	15
Çok günlü	17,5	18	35,1	20	23,8	38
Haftalık	51,5	53	26,3	15	42,5	68
Çok haftalı	24,3	25	24,6	14	24,4	39
Toplam	100,1	103	100,0	57	100,1	160

Dikkatimizi ev işçilerinden, ne kadarda bir gidildiğine göre *işveren dağılımına* yönelterek aynı verilere başka bir açıdan bakabiliriz. Örnekteki ev işçilerinin toplam 691 işvereni var. İşverenlerin yarısı (yüzde 51) eve haftada bir, yüzde 9'u her iki

haftada bir ve yüzde 18'i daha uzun aralarla kadın tutuyor. Buna karşılık, işverenlerin yalnızca yüzde 3'ü eve tamgün çalışan bir kadın getiriyor ve yüzde 20'si haftada iki ya da üç gün çalışan bir kadın tutuyor. Böylece, işverenlerin çoğunluğunun "modern" ev emeği satın aldığı, oysa dörtte birinin geleneksel türden bir hizmetçi çalıştırdığı sonucunu çıkarabiliriz. Türkiye'de ev hizmetinin bir başka çarpıcı özelliği de işverenlerin sınıfsal profilindeki farklılıklardır. Ev hizmetinde işçi çalıştırmak seçkin ve varlıklı kimselere özgü değildir ama ev hizmetinin çok-işverenli iş biçiminde geniş erişilebilirliği sayesinde en mütevazı orta sınıflarda bile görülür. Bu nedenle, bir ev hizmetlisinin "emek süresinin" (genel nitelikte) ya da "belirli hizmetlerinin" (uzman niteliğinde) satın alınıp alınmaması işverenin sınıfsal konumuna bağlıdır. Bu gözlem ev hizmetinin sonuçlarının ya da ev işlerinden kurtulmanın farklı sınıflardan işverenler için farklı olduğunu ileri sürüyor. Orta sınıfın aşağı kesimlerinden gelen bir işveren için ev hizmetinde bulunacak birini tutmak, ev işçisini pek sık çalıştıramadığı için ev işlerinin en pis, en ağır yönlerinden kurtulmak anlamını taşır. Orta sınıfın üst kesiminden ve üst sınıflardan gelen ve ev işçilerini daha sık çalıştırabilen kadınlar için eve yardımcı tutmak ev işçisinin emeğinin neredeyse tamamen kendi emeğinin yerine geçmesini içerir.

Tablo 3 kapıcı ve gecekondu gruplarını ayrı tutarak çalışma usûllerinin dağılımını gösterir. Her iki grupta da aynı olan çok haftalı dönemlere sahip işçiler kategorisinin dışında, gecekondu grubundaki işçiler çok günlü dönemde yoğunlaşma eğilimindedirler (yüzde 17,5'a kıyasla 35,1) ve haftalık dönem kategorisinde daha az temsil edilirler. Bu dağılım her bir grubun sahip olduğu ortalama işveren sayısına da yansır; gecekondu yerleşimlerindeki ev işçilerinin ortalama 4, kapıcı grubundakilerin ise 4,4 işvereni vardır.

Belirli bir işverene haftalık ya da çok haftalı dönemlerde çalışan ev hizmetlileri daha ağır bedensel işler görürler (ağır temizlik işi, haftalık programları olan işçilerin iş yüklerinin yüzde 81'ini, çok haftalı dönemlerde çalışanların iş yüklerinin ise

yüzde 87'sini oluşturur). Bu işçiler cam, halı ve yer silmek gibi ağır temizlik işlerinde uzmanlaşırlar ve ortalığı toplamaz, yatak düzeltmez, çarşaf değiştirmez, dolapları düzenlemez ya da buzdolabı ve fırın temizlemezler. Aslında evi düzenlemek yerine çoğunlukla işlerini güçleştirecek ve sıkıcı hale getirecek bütün engellerin (kanepelerin üzerindeki eşyaların, yerdeki çocuk oyuncaklarının, masanın üzerinde bir önceki akşamdan kalan kirli çay bardaklarının, yapılmamış yatakların, vb.) çoktan ortadan kaldırılmış olduğunu görürler.[1]

Haftalık ve çok haftalı dönemlerde çalışan kadınlar işlerini zor, talepkâr, yorucu ve tekdüze olarak tanımlıyorlar. Orta sınıf evlerinde yaygın biçimde bulunan iş kolaylaştırıcı modern araçlara rağmen, ev temizleme işleri hâlâ yoğun emek gerektirmektedir. Halıların, koltukların ve yerlerin tozu elektrik süpürgesiyle alınır ama silinmeleri elle yapılır. Yerler bir paspas yerine (lastik eldivensiz) elle ovulur ve halılar diz üstünde eğilerek silinir. Bütün bu işler bedensel güç gerektirir ve kentsel Türkiye'de orta sınıfa ait evlerdeki ağır möblelerin ve halıların iyi bir temizlik için yerlerinden çekilme zorunluluğu yüzünden daha da zorlu hale gelir. Örneğin, halıların tozunu atmak için dışarıya (çoğunlukla balkona) çıkarılmaları, son derece zor, sırta ve bele zarar veren bir iştir. Halı temizliği çoğunlukla diz üstünde eğilerek sabunlu ya da deterjanlı bezle yapılır. Evlerin çoğunda her an sıcak su yoktur (ya da pahalı olduğu için kullanırken idareli davranılır). Temizlikçilerin elleri sürekli olarak soğuk suyun içindedir. Çamaşır yıkayanların işi (çok haftalı işçilerin iş yükünün yüzde 11'i ve haftalık işçilerin yükünün yüzde 10'u) kurutucuların bulunmayışı ve kadınlardan çarşafları ve hatta bulaşık bezlerini bile ütülemelerinin beklenmesi yüzünden artar. Bu gruptaki işçilerin yalnızca küçük bir bölümü ağır temizlik işine ek olarak yemek de pişirir.

---

1 Mary Romero (1992) Chicana ev hizmetlilerinin emek sürecini benzer terimlerle anlatır. Ev hizmetlilerinin ve evlerde halı yıkamak, badana ve tamir yapmak için tutulan erkek işçilerin kurduğu iş benzeri ilişki analojisi yapıyor. Romero bu işveren-işçi ilişkisini müşteri-satıcı arasındaki küçük burjuva ilişkisi olarak tanımlıyor (157).

Buna karşıt olarak, tek-işverenli bir işçinin çok çeşitli görevleri vardır. "Gündelik" grubunun (başka bir deyişle, tek-işverenli işçilerin) işlerinin yarısından çoğu (yüzde 53'ü) yemek pişirmekten, her zamanki temizlikten, bulaşık yıkamaktan, çamaşır yıkamaktan ve ütü yapmaktan oluşur. Yalnızca bir tek-işverenli işçi, çok-işverenli işçilerin çoğunluğunun işinde olduğu gibi, kendi işinin yalnızca ağır temizlik gerektirdiğini bildirdi. Tek-işverenli grupta, altı işçinin esas sorumluluğu çocuk bakımı sağlamaktır, ancak bunların beşi ağır temizlik de yapmaktadır. İkisi çocuk bakımı görevlerine ek olarak bulaşık da yıkar.

Aynı eve haftada iki kez giden "aradaki" (çok günlü grup) bir ev işçisinin işini ele alırsak, kişinin çalışma süresini belirli görevler karşılığında satması ile birçok farklı görevler karşılığında satması arasındaki kesin ayrımın ortadan kalktığını görürüz. Aradaki ev işçisinin iş içeriği, etrafı düzenlemeyi ve toparlamayı da içine alacak biçimde hafif ev işi ile bedensel güç gerektiren pis işleri birleştirir. Bu iş aynı zamanda daha az tekrara dayanır ve görevlerin yer değiştirmesine olanak tanır. Bu gruptakilerin üçte birinden biraz azı (yüzde 32'si) yalnızca ağır temizlik yapar; en geniş kategori (yüzde 37) ağır temizliğe ek olarak yemek pişirip çamaşır yıkayanlardan ve temizliğe ek olarak ütü yapanlardan (grubun yüzde 21'i) oluşur.

İş sürecinin denetimi: Özerklik

Özellikle endüstriyel ve bürokratik kuruluşların içindeki denetimin içsel kısıtlamalarına karşılık olarak işçilerin davranışlarını anlamak için geliştirilen özerklik kavramı ev hizmeti bağlamında nasıl anlaşılmalıdır? Tanımı gereği, ev hizmetinde, denetimlerin işin kendi düzeni içinde var olduğu çoğu sanayi işine benzemeksizin, denetimin temeli büyük ölçüde kişiseldir. Ev hizmetinin kuralları ve normları, evin, işyerine uygun etkileşim biçimlerinden çok kişisel ve özel ilişkilerin arenası olduğu anlayışına dayanan, büyük oranda özel alanla bağlantılı değerlerle ve uygulamalarla renklenir. Ev hizmetinde iş ilişkilerinin çoğu aile

metaforlarıyla yapılandırılır. İşyerinin özel alan anlamında kavranması "işçi" ve "işveren" arasındaki sınırlar, özellikle ikincinin iş süreci üzerindeki "idareci" denetimini tanımlamayı güçleştirir. Gerçekten, ev hizmetinde iş ilişkilerinin genel yapısı ev hizmetinin ücrete tâbi olmayan anlamının, "sevgi ve ilgi işi" olmasının çevresinde oluşur (Gregson ve Lowe 1994).

Dahası, ev ve onu bakımlı tutmak için gereken çalışma yalnızca bir kadının etkinlik alanı değildir ama aynı zamanda kirlilik denetiminin ve pislik (düzensizlik) ve temizlik (düzenlilik) arasındaki sınırların korunmasının gerçekleştiği yerdir. Ev işi yöntemleri "kirlilik" ve "temizlik" konusunda kültürel gelenekler ve ölçütler tarafından yönlendirilir. Ev işçisinden görevlerini işveren kadının isteklerine ve onun kirlilik konusundaki Türk-Islâm inançlarının yorumuna uygun yerine getirmesi beklenir. Örneğin, "temiz" ve "temiz olmayan" ile bağlantılı şeyler, bedenin ve evin pis bölümleri birbirinden ayrılmalıdır. Banyodaki lavabolar -bedenden çıkan kir ile pislendikleri için- yiyecekler için kullanılmamalıdır; evin farklı bölümlerini temizlerken farklı temizlik araçları (temizlik bezleri) kullanılmalıdır. Ev işçisinin bu ayrıma kesinlikle uymasını sağlamak işverenin görevidir.

İşçilerin özerkliği, ne dereceye kadar ve hangi türden bir denetime tâbi olduklarına göre tanımlanır. Ev işçilerinin söyleminde, bu denetim "işine karışmak" şeklinde algılanır ve ev işçisinin kendisinin iş gününü düzenlemesini ve çeşitli görevlerini birarada yürütmesini sağlayan kendi yönetimindeki işin karşıtıdır. Kendi denetimindeki işte, ev işçisi temizliğe nereden başlayacağına, hangi temizlik araçlarını kullanacağına, hızına ve belirli işleri nasıl yapacağına karar verir. Sıkı idare ya da birinin başında durması özerkliğin yitirilmesi olarak algılanır. Çalışma koşullarından en memnun olan ev işçileri özerkliğe sahip olduklarını düşünenlerdir. Bu özerklik duygusuna iliştirilen değer şu ortak sözlerde yansır: "İşimi bu evin sahibiymişim gibi yapıyorum." İşçiler için özerklik işi psikolojik açıdan daha dayanılır, daha verimli ve bedensel açıdan daha az yorucu kılar. Daha da önemlisi ev işçileri, yabancıların evle-

rindeki işlerini "işimi bu evin sahibiymişim gibi yapıyorum" anlayışıyla tanımlayarak başka birinin pis işlerini yapmakla bağlantılı toplumsal aşağılanmayı azaltmaya ve yok saymaya çabalarlar. Olumsuz bir iş kimliğinden mesafelenmek, "bu iş biçimini ücretli emek alanından uzaklaştırıp ücretsiz ev hizmeti alanına sokarak" olur (Gregson ve Lowe 1994: 227). Aslında, Türk ev hizmetlileri kendilerini hiçbir zaman "temizlikçi" ya da "temizlikçi kadın" diye tanımlamazlar ya da işlerini "temizlik" diye tarif etmezler. Bunun yerine, işlerini "ev işine gidiyorum" diye anlatırlar.

İşverenler ya ev kadınları ya da çalışan kadın diye tanımlanır ve her biri işçisini belirli biçimlerde denetler. İş süreci üzerindeki başlıca iki denetim biçimini sergileyen bu ayrım gerçekte mutlaka kesin çizgilerle belirli bir karşıtlık oluşturmaz çünkü ev kadınının evde çalıştırdığı kadını doğrudan denetleyebilip denetleyememesine bağlıdır. İşveren kadın denetleme işini yapamayabilir ya da bu işi yapmaya istekli olmayabilir; bu noktayı 4. Bölüm'de tartışıyorum. Bu araştırmada, evin dışında çalışan kadından (yüzde 38) çok ev kadını (yüzde 62) işveren vardır.

Ev kadınlarının yanında çalışanlar için denetim işin akışı içinde gerçekleşir. Bu işçiler, çalışma hızlarının düzenli kontrolünün yanı sıra işleri görme usûllerini katı biçimde denetlemeyi içeren müdahaleci bir denetime maruz kalırlar. Çalışan kadınların evinde iş görenler sürekli ve doğrudan bir denetim altında tutulmazlar; işverenlerinin orada bulunmayışı sayesinde özerklik sahibi olurlar. Sürekli müdahale olmadan işlerini görürler. Ama anında denetim yapılmayışı işlerinin değerlendirilmediği anlamına gelmez. Kimilerinin çalışma hızı telefonla ya da başka dolaylı yollardan denetlenir. İşveren kadınlarla yapılan odak grup görüşmeleri, ev hizmetine ilişkin tarihsel araştırmalarda sıkça sözü edilen eski bir hilenin hâlâ geçerli olduğunu ortaya koyuyor. Bir halının altına ya da kuytu bir yere bir zeytin çekirdeği saklayarak işveren işçisinin çalışkanlığını yoklayabilir. Eğer işçi çekirdeği görmemişse, baştan savma iş yapmaktadır.

İşverenlerin uyguladığı denetim usûllerinin dışında açıkça görülen üretim normları vardır. İlk işe alındığında ev hizmet-

lisine ne yapılması gerektiği ve nasıl yapılacağı konusunda talimat verilir. Görüşülen işverenlere göre, ev işçisi, daha önceki ev hizmeti deneyimine bakılmaksızın, geldiğinde her zaman "eğitimsiz" olur, çünkü "her kadının kendine göre bir ev işi yapış yöntemi" ve kendi temizlik ölçütleri vardır. İşverenler ev hizmetlisini işini yakın denetim olmadan yürütecek güveni sağlayacak birine dönüştürmeyi amaçlar. Bu durum belirlenmiş iş yöntemleri öğrenmenin yanı sıra, belirli bir işverenin temizlik ölçütleri gibi kendine özgü yönlerini de öğrenmeyi gerektirir. Ama bir süre sonra, görüşülen işverenlere göre, üzerinde anlaşmaya varılan kurallar kaçınılmaz olarak işçi tarafından elden geçirilir, yeniden tanımlanır ya da görmezlikten gelinir.

İşverenin stratejisi, ev işçisinin zamanından en iyi yararlanarak daha çok ve daha kaliteli iş gördürmektir, oysa işçinin stratejisi, standartları düşürerek, işi yavaşlatarak, kimi ayrıntıları görmezlikten gelerek ya da bir işi yapmayı unutarak (örneğin, çöpü dökmek) iş saatlerinin artmasına direnmektir. Başka bir deyişle, iş sürecinin içinde yer alan stratejiler, işverenlerin kendilerinden beklediklerini, işlerini ellerinde tutarak sınırlamaya yönelen işçilerin amaçlı eylemleridir.

İşverenler işçilere yapılması gerekenleri anımsatarak ya da işçinin çalışmasını daha yakından inceleyerek kendi standartlarını zorla kabul ettirmeye çalışırlar. İdari denetimin sıkça sözü edilen ve sevilmeyen bir uygulaması, işçi kapıdan çıkmak üzereyken son dakikada memnuniyetsizlik belirtip geri dönmesine ve söz konusu işi bitirmesine ya da baştan yapmasına neden olmayı gerektirir. Bir işçi böyle bir durumu açık bir ifadeyle kızgınlık içinde anlattı: "Kapıdasın ve paltonu giyiyorsun. Sen hoşça kal diyorsun o ise 'Bak... o pencerede leke kalmış', diyor. Sonra, tabii, paltonu çıkarıp işi baştan yapman gerek. Bu bir işkence." İşverenin bakış açısından bu "işkence", lekeyi sildirmenin ya da işçiye kabul edilebilir standartları anımsatmanın bir yolu olmakla kalmaz; bunun yerine, işçinin çalışırken denetlenmesi işini kendisinin yüklenmesi için ona kendi gözetimini kabul ettirmeyi amaçlar.

İşçilerin iş özerkliğine verdiği yüksek değere bakılacak olursa, işveren olarak daha çok çalışan kadınların tercih edileceği beklenir. Oysa, benim verilerim bu varsayımı doğrudan desteklemez. Ev hizmetlilerinin üçte birinden çoğu (yüzde 39) ev kadınları ya da çalışan kadınlar için çalışmanın kendileri açısından fark etmediğini bildirdiler. Hepsi iş tanımlarının her iki işveren için de aynı olduğunu söyleyerek tarafsızlıklarına aynı nedeni gösterdiler. İş tanımlarındaki benzerlik duygusu, bir bakıma, daha net tanımlanan ve çalışırken bir dereceye kadar tarafsızlık ve uzaklıkla nitelenen "uzmanlık" işinin etkilerini yansıtır. Bütün işçilerin yüzde 34'ü ev kadınları için çalışmayı tercih ettiklerini söylediler, yüzde 26'sı da tercihlerini çalışan kadınlardan yana belirttiler.

İşte "özerklik", çalışan kadınlardan yana çalışma tercihinin neredeyse tek dayanağıydı (yüzde 90). Ev kadınlarının yanında çalışmayı tercih edenler çok çeşitli nedenler ileri sürdüler. Ev kadınlarını tercih eden işçilerin yaklaşık üçte biri (yüzde 38) ev kadınlarının işe yardım ettiklerini bildirdiler. Evden bir şey çalındığı ya da kaybolduğu zaman sorumluluk altında kalmamak en çok ileri sürülen ikinci nedendi (yüzde 25); bunun ardından gelen neden ise ortalıkta işleri gösterecek ve yemek verecek birinin bulunmasıydı (yüzde 11). İşverenle arkadaşlık ve ev kadınlarının evlerini genellikle daha temiz bulmak en az belirleyici unsurlardı.

Çalışma saatleri

Çok-işverenli iş görevlerden çok zamana göre tanımlanır. Başka bir deyişle, ev hizmetlisine ne kadar zaman harcadığına bakılmaksızın tek fiyat ödenir. Bundan dolayı evde çalışan kadının hızını yavaşlatmak, çalışma saatlerini artırmak ve bu sayede günlük ücretini en yükseğe çıkarmak gibi bir dürtüsü yoktur. Vazifeye göre ücret almak üzere yapılan yaygın düzenleme işçilere iş ritmini ve hızını belirlemekte dikkate alınacak bir özgürlük tanır. Bu yüzden, ev işçisinin bakış açısından, görevleri yerine getirmek için çalışmak bir derece özerklik sağlar

çünkü yapılması gereken işleri ne zaman bitirirse o zaman gidebilir. Çalışma saatlerinin esnekliği, çok-işverenli işin çalışma saatlerinin katı biçimde tanımlandığı tek-işverenli işe tercih edilmesindeki bir başka önemli unsurdur. Bu katılık özellikle başlıca sorumluluğu çocuk bakımı olan işçiler açısından geçerlidir (çocuk bakan kadın çocuğun anne babası eve gelene dek gidemez). Çok-işverenli çalışmanın avantajı ortalama değer (*mean*) günlük iş saatinde ortaya çıkar. Tek-işverenli işçiler, kendilerininkinin üçte ikisi kadar daha çok kazanan çok-işverenli işçilerin günde 7,21 saat çalışmasına kıyasla günde 8,10 saat çalışırlar (bkz. Tablo 4).

Çok-işverenli ve tek-işverenli işçilerin arasındaki farktan başka, bir önemli fark da, kapıcı grubundaki işçiler arasında görülen ortalama değer çalışma saatinin gecekondu yerleşimleri grubundaki ortalama değer çalışma saatiyle karşılaştırılmasından ortaya çıkar. İkinci grubun ortalama değer çalışma saati ilk grubunkinden çok daha azdır.[2] Gecekondu grubunun çok günlü dönemde daha çok yoğunlaşması bu farkı açıklar.

Ev kadınlarının işçilerinin ortalama değer çalışma saatinin çalışan kadınların işçilerinin ortalama değer çalışma saati ile karşılaştırılması, bir ev kadının yanında çalışmanın bir işçinin iş saatlerini yüzde 4 ya da 17,4 dakika artırdığını ortaya çıkarıyor. Bu beklenmedik bir bulgu değildir. Bundan önceki bölümde anlatılan yalnızca ev kadınlarının yürütebildiği sürekli gözetim, bu gruptaki işverenlerin işin hızını, işe müdahale ederek ve daha etraflıca görülen iş isteyerek denetlemeleri anlamına gelir.

---

2 Gecekondu grubunun ortalama değer çalışma saatleri hesaplanırken ayarlanmış iş saatlerinin kullanıldığını belirtmek gerek. Yanıt verenlere işte kaç saat geçirdiklerini sormak yerine, iş saatlerini kesin olarak hesaplayabilmek için, evden çıkış ve eve dönüş saatleri soruldu. Beklendiği gibi, bu ayarlanmamış sayılara dayalı ortalama değer çalışma saatleri kapıcı ve gecekondu gruplarındaki işçiler arasında büyük farklılıklar gösterdi; kapıcı işçilerinin ortalama değer çalışma saati, gecekondu işçilerinin 8,59'una kıyasla 7,60'tı; ilkinin daha büyük oluşu, işe gidip gelmekte harcanan zamanı yansıtıyordu. Ama bu fark yalnızca gecekondu işçilerinin işe gitmekte harcadıkları zamandan kaynaklandığına göre, bu grubun iş saatleri işe gitmekte harcanan zaman olan 2 saat çıkarılarak ayarlanıyordu. Ayarlamadan sonra, fark tersine döndü.

TABLO 4
Ev işçilerinin İşçi Kategorilerine Göre Ortalama Değer Çalışma Saatleri

Ev işçilerinin sınıflandırılması	*Ortalama değer çalışma saaatleri*	*Sayı*
Gruba Göre		
Kapıcı	7,60	103
Gecekondu	6,59	57
Çalışma usülüne göre		
Tek-işverenli	8,10	15
Tek-işverenli olmayan	7,15	145
Çok günlü	6,59	38
Haftalık	7,43	68
Çok haftalık	7,21	39
İşverenin sosyal statüsüne göre		
Yalnızca ev kadınlarına çalışanlar	7,34	38
Yalnızca çalışan kadınlara çalışanlar	7,05	33

Çok-işverenli işçiler arasında, çok günlü işçilerin ortalama değer çalışma saatleri en azdır (6,59). Genelde, bu işçi grubunun çalışma koşulları çok-işverenli iş ile tek-işverenli işin avantajlarını birleştirir. Onların aynı "iş yeri" ortamında sıkça bulunmaları iş hacminin bütününü ve bedensel yönden ağır ve kirli işlerin sıklığını azaltır. Bu işçilerin çalışma saatleri daha kısadır ama yine de öbür çok-işverenli işçiler kadar yüksek ücret alırlar.

Çalışma saatleri örneklem bütününde 3 saat ile 10,50 saat arasında değişse de, ev işçilerinin işte geçirdikleri zaman bakımından aralarında büyük farklılıklar yoktur. Başka bir deyişle, işçilerin yüzde 73'ü (117 örnek) işte 6 ile 8,5 saat geçiriyor; bu grubun üstüne ve altına eşit biçimde yayılmış aşırı örnekler de bulunuyor. İş saatlerinin iş içeriğiyle bağlantılı olarak incelenmesi, çocuk bakıcılığı yapanlar da dahil olmak üzere görevleri uzmanlık gerektiren işçilerin tersine, iş tanımları çok çeşitli görevler içeren işçilerin, günde altı saatten az çalışan işçiler kategorisinin içinde en büyük yüzdeyi oluşturduklarını gösteriyor. Çocuk bakıcıları, 8,50 saatten çok çalışan işçi kategorisinin içinde en büyük yüzdeyi oluştururlar. Başka bir deyişle, aşırı örnekler en çok genel nitelikteki ve çocuk bakımından sorumlu işçiler arasından çıkarlar.

Ücret sistemi

Ücret sistemi Türkiye'deki ev hizmetlerinin en alışılmadık yönlerinden biridir. Ücretler dikkat çekici derecede aynıdır ve enflasyon hızına yetişecek biçimde düzenli olarak yükselir. Türkiye'de evlerde çalışanların ücretlerindeki eşitlik, ne hükümet düzenlemelerine ne de toplu sözleşmelere bağlıdır. En doğru olarak, ev işçileri arasındaki cemaate dayalı ilişki ağlarına ve yasalardan çok dışarıdan kabul ettirilmiş kimi koşullara bağlanabilir.

Ücret artışlarını birbirleriyle ilişkili üç unsur denetler; bunlardan biri işçilere işverenlerle müzakerelerinde sözlerinin geçmesini sağlayan arz talep dengesizliğidir. Nispeten küçük bir ev hizmetlisi havuzuyla karşı karşıya bulunan işverenler, işçiler başka işverenlere gitmesin diye onları ellerinde tutmak için rekabet yaratacak bir ücret ve artış sunmak zorunda olduklarını fark etmişlerdir (ücret artışını geciktiren işverenler evde çalışan işçilerini elden kaçırırlar). İkinci unsur, ev işçileri arasında enformel düzenleyici bir birim olarak işleyen ve adil ücret ve ücret artışı ölçütlerini tanımlayarak yaygınlaştıran etkili bir ilişki ağının varlığıdır. Üçüncü unsur, çoğunlukla devlette çalışan orta ya da üst-orta sınıf işverenlerin ekonomik konumlarıdır. Ev işçilerinin ücret artışları, işverenlerin yılda iki kez ayarlanan ücret artışlarını izler.

Evlerde çalışanların ücretleri Türk işçi sınıfının geriye kalan bölümünde yer alan işçilerin çoğunun ücretlerinden daha yüksektir. Bu iş olmasaydı yapacakları beceri gerektirmeyen ya da az beceri gerektiren işlerden alınan asgari ücretin üç mislidir. Ama ücretlerin doğrudan karşılaştırması yanıltıcı olabilir çünkü ev hizmetinde çalışanlar sosyal sigortadan ve başka işlerde yararlanılan haklardan yoksundur. Ev işçilerinin ücretleriyle ihracata yönelik sanayinin ev üretiminde çalışan enformel kadın işçilerin ücretleri arasında yapılacak bir karşılaştırma daha uygun olur. İstanbul'un gecekondu yerleşimlerinde alt mukaveleyle çalışan kadın işçiler üzerine yapılan temsil edici bir araştırma (Çınar 1991) bu işçilerin saat ücretinin

(1987'de 28 sent) araştırmanın yapıldığı dönemdeki resmî asgari ücretten (33 sent) düşük olduğunu ortaya koyuyor. Demek ki, ev işçilerinin ücretleri bu işçilerin ücretlerinden, formel sektördeki ücretlerden olduğundan daha da büyük bir yüzde oranında yüksektir.

Aralık 1989 ile Temmuz 1990 arasında (bu araştırmayı yürüttüğüm dönemde), çok-işverenli iş fiyatı günde 15.000 TL ile 25.000 TL arasında değişiyordu. Ama bu kaba sayılar ücretlerdeki eşitliği yansıtmaz, çünkü araştırmanın yürütüldüğü sıralarda yapılan ücret artışlarını içerir. Ücret artışları (ayarlamaları) dönemsel olarak yılda iki kez yapılır; bu, çoğu işverenin ve kocalarının çalıştığı devlet sektöründeki ücret artışlarına ve ayarlamalarına kabaca denk düşer. Ocak 1989'da ücretler günde 5.000 TL yükselerek bir önceki ücrete yüzde 33'lük bir artış getirdi. Günde 5.000 TL'lik ikinci bir artış (yüzde 25 artış) Haziran 1990'da gerçekleşti. Her ücret artışı, önceki ücrete yapılan büyük bir yüzde oranındaki bir artışı temsil etmesine rağmen, yüksek enflasyon nedeniyle, reel ücretlerde aynı oranda bir artış anlamına gelmez.

Yüksek ücretler, arz ve talep dengesizliği nedeniyle bir işçinin yerine başkasını kolayca koyamayan işverenlerin düşük derecedeki esnekliğiyle de açıklanabilir. Ama, çalışma düzeninden kaynaklanan daha içsel bir unsur, ücretlerin neden yüksek olduğunu ve yüksek ücretlere rağmen, talebin neden yüksek olduğunu (ve evde kadın çalıştıranların neden geniş bir orta sınıf müşteri kitlesi içerdiğini) daha iyi açıklar. Çalışma yapısı -çok-işverenli gündelikçilik- maddi yönden büyük bir yük altına girmeden gündelikçi tutabilen genişçe bir müşteri kitlesinin oluşmasını mümkün kılar.

Çok ve tek aileli işçilerin ücretleri arasındaki yukarıda tartışılan farkın dışında, ücretlerin pek farklılık göstermemesi, deneyime, görevlerin içeriğine ya da iş saatlerine koşut olmadıklarını ortaya koyar. Örneğin uzun süreli işçilerin ücretleri kısa süreli işçilerin ücretlerinden farklı değildir; yirmi yıllık deneyimi olan bir işçi mesleğe yeni giren biriyle aynı ücreti alır. Ne de ücretler ile beceri düzeyi arasında belirgin bir ilinti vardır.

Bu yüzden, Türkiye'de ev hizmetiyle ilgili işler, yukarıya doğru hiçbir hareketlilik göstermeyen beceri gerektirmeyen işlere benzer ve bunun sonucunda, Batı Avrupa'da görülen eski hizmetkâr sınıfına özgü ücret ve statü temelli bir hiyerarşi söz konusu değildir.

Ücret görüşmeleri

Nispeten çok sayıda işveren kendi istekleriyle ücretleri artırır. Ev işçilerinin yüzde 53'ü son ücret artışını söylemeden aldıklarını bildirdiler, oysa yüzde 38'i ücret görüşmesi yaparak artış sağlamıştı. Geriye kalan yüzde 9 hem işverenin hem de kendilerinin girişimiyle artış aldıklarını söylediler. Kimi ev işçileri işverenleriyle görüşürken öbür işverenlerden aldıkları ücreti ileri sürerler. Artış isteme işinin kendisinin rahatlığı ya da zorluğu işçilerle işverenlerin ilişkilerinin yapısına ve her iki tarafın uyguladığı stratejilere bağlıdır.

Öte yandan, artış isteyen işçilerin çoğu için bunu istemek iş ayarlamanın alışılmış ve ayrılmaz bir parçasıdır ve bu da işverenin hiçbir zaman gönüllü olarak artış yapmayacağı ve işçinin bunu talep etmesi gerektiği örtülü kavrayışına dayanır. İşçiler eğer görüşmeleri başlatmazlarsa, halihazırdaki ücretlerinin süresiz olarak aynı kalacağını anlarlar. Araştırmadaki ev işçileri bu anlayışı ifade ederken benzer cümleler kullandılar: "Siz istemezseniz, ücretinizi asla artırmazlar"; "Zam istemek zorundasınız, yoksa yapmazlar"; "Asla kendiliklerinden artış yapmazlar; günde 10.000 liraya çalışırsanız çok memnun olurlar" (o sırada ücreti 20.000 liraydı); "Onlara kalırsa asla zam yapmazlar"; ve "Onlara kalırsa, sizi hiçbir şey vermeden çalıştırırlar." Ücret artışı görüşmelerini düzenli ve sürekli olarak başlatan ev işçileri bu yorumları yaptılar. İşçilerin yalnızca küçük bir azınlığı artış istemenin sıkıntı yarattığını söylediler. Evlerde çalışanlar arada sırada, borç yerine avans ödeme isteğinde bulunurlar. İşçiler bu gibi ödemeleri ev yaptırmak, çocuklarını evlendirip evden göndermek, kışlık kömür almak ya da çocuklarını üniversite giriş sınavına hazırlansın diye dersa-

neye göndermek için isterler. Kimi işçiler işverenler evde yokken de ücret alırlar. Ben işverenin verdiği bu parasal destekleri ve yaptığı başka türden yardımları patronaj yardımı olarak kavramlaştırıyor ve 4. Bölüm'de patronaj ilişkileri başlığı altında inceliyorum.

Ne zaman artış isteyeceklerine ve ne kadar isteyeceklerine nasıl karar verdiklerini anlatırken ev işçilerinin üçte birinden çok daha fazlası kararlarını, paylaştıkları bilgilere ve kendi ücretleri ile aynı cemaatteki arkadaşlarının ücretlerinin karşılaştırılmasına dayandırdıklarını bildirdiler. Bu bulgu, evlere işe gidenlerin, birbirlerinin iş yaşamlarıyla gündelik ilişki içinde olmalarını ve böylece işverenleri ve özellikleri ile de bağlantı kurmalarını sağlayan mahalle temelli ağ örgüsünün keşfedilmesiyle uyum içindedir. İşçilerden biri bu konuda şunları söylüyor: "Ücretleri 30.000 liraya çıkarmazlarsa, ağustos ayında grev başlatacağımız konusunda işverenleri uyarıyoruz." Bu sözler yarı şaka havasında söylenmiş olsa da, evlere işe gidenlerin ücret oranları ve ücret artışı zamanlaması konusunda yaptıkları bilgi alışverişinin derecesini yansıtıyor.

Ev işçileri cemaati akrabalığa ve komşuluğa dayalı olduğuna göre, kocaları için de bir bilgi alanıdır. Bir kocanın öbür işçilerin ücretlerine ilişkin bilgilere ulaşabilmesi karısının emeğinin değerini karşılaştırmalı olarak biçebilmesine ve zam istemesi için ona baskı yapmasına olanak tanır. Her iki gruptaki ev hizmetlisi yaygın olarak bu baskıyı hisseder. Bir işçi şöyle demişti, "Kocam ucuza gittiğimi söylüyor; 'Git... daha çok ödeyenler için çalış' diyor." Başka bir işçi ise şunları söylüyordu, "Kocam artış istemediğim için homurdanıyor... 'Herkes senden çok alıyor, neden daha azına razı oluyorsun?' diyor." O cemaatten başka bir işçiyle karşılaştırma bir başka işçinin söylediklerinde de yansır: "Kocam diyor ki, 'Sen neden daha az alıyorsun, falanca senden daha fazla alıyor, sen de isteğini söylemelisin.'" Birkaç örnek olayda, baskı yoğunlaşıyor ve bir tehdit biçimini alıyor: "Ya zam alırsın ya da artık seni çalıştırmam."

Kocaların bu alana müdahalelerinin, karılarının işverenlerle görüşmelerinde kısıtlayıcı ya da olanak tanıyıcı bir rol oynayıp

oynamadığını kestirmek güçtür. Müdahale bir kadını, ücret artışını görüşmeye ne derecede itebilir? Ve bu baskı görüşmelerin biçimini ve içeriğini hangi yönden etkiler? 4. Bölüm'de ayrıntılı olarak tartıştığım gibi, işçiler ve işverenler işçi-işveren ilişkilerinin yürütülmesinde kocalarının yetkisine sığınırlar. Öte yandan ücret artışı alanında, ev işçilerinin kocalarının mesajını işverenlerine aktardıklarını bildiren birkaç örnek vardır: "Ücretimi artırmazsanız, kocam artık size gelmeme izin vermeyecek."

Verilerden çıkan daha ilginç bir soru ise, bir kocanın ücret artışında diretmesi ile karısının kazancının bir bölümünü kocasından saklaması arasında bir ilişki bulunup bulunmadığıdır. Ücret artışı bir kadının kazancının bir bölümünü, kocası cemaatten edindiği bilgiyi kullanarak kadına baskı yapana dek elinde tutma fırsatı yaratır. Aynı zamanda ev hizmetlileri ücretlerini iş gününün sonunda nakit olarak alırlar; kapıcı eşlerinin ücretleri ise bazen daha sonra verilir. Kapıcı grubunda geç ödeme yapılmasının, ev hizmetlisinin kazancının denetlenmesi ve başkasına verilmesi açısından önemli anlamları vardır, çünkü bu durumlarda geciken ödeme çoğunlukla kocaya gider. Bu gruptaki ev işçilerinin yüzde 34'ü kendilerine verilmesi gereken nakit paranın, kocaları işverene (apartman sakinlerine) hizmet ederken onlara ödendiğini bildirdi. Ama eşinin ücretinin kocaya ödenmesi standart bir uygulama değildir.

Tek-işverenli işçilerin ücretleri

Tek ve çok-işverenli işçiler arasındaki ücret farkları, öncelikle, birbirinden farklı çalışma örüntülerinden kaynaklanan göreceli iş yükünü yansıtır. Çok-işverenli işin fiyatından daha düşük olan tek-işverenli işin mevcut aylık fiyatı, ayda 100.000 TL ile 300.000 TL arasındadır. Tek-işverenli işçiler grubunun içinde daha büyük bir ücret farklılığı vardır. Örneğin, 1990 yılının şubat ve mart aylarında bu türden üç işçiyle görüştük. Ücretleri sırasıyla 150.000TL, 300.000 TL ve 220.000 TL idi.

Tek-işverenli işçilerin ücretlerindeki çeşitlilik, kısmen iş sorumluluklarında ve harcanan çaba düzeyinde görülen fark-

lılıklara bağlanabilir. Örneğin bu gruptaki iki işçi *hiçbir zaman* ağır bedensel işe girişmediklerini bildirdiler; ve gerçekten de işverenleri bu gibi işler için evde çalışacak başka birilerini tutarlar. Tek-işverenli işçiler, çok-işverenli işçilerin yapması beklenen işleri görmelerini olanaksızlaştıran belirli niteliklere sahiptirler. On beş tek-işverenli işçi arasından üçü görüşme sırasında hamileydi ve ağır bedensel iş göremeyecek durumdaydı. İkisi, esas sorumlulukları çocuk bakımı ve hafif ev işleri olan dul kadınlardı. Dört kadın tek-işverenliydi çünkü kocaları çok-işverenli işe karşı çıkıyordu. Bu gruptaki kadınların her biri uzun süre bir işveren için çalıştığına göre, işvereni dönemsel artışa zorlama konusunda daha az esneklik sahibiydi ve çok-işverenli işçilerden farklı olarak, gizli mukaveleleri bütün yıl için yapılırdı. Yeni işçi olan dört kadının dışında bu gruptaki kadınlar, bir önceki yılın üzerine ortalama yüzde 60'lık bir ücret zammı aldılar; bu, çok-işverenli işçiler arasındaki yıllık toplam ortalama ücret artışıyla karşılaştırılabilecek bir artıştı. Zam alan işçilerin çoğunluğu (on birden yedisi) yıllık zam için işverenleriyle görüşme başlattıklarını bildirdiler.

Sigorta güvencesi ve geleceğe dönük iş stratejileri: Ataerkil pazarlıkların sonu mu?

Benim incelediğim ev hizmetlileri, birkaç istisna dışında, yasal işçi sayılmazlar. Ev işçileri ve onların işverenleri, varolan iş yasalarınca kapsanmayan enformel ekonominin bir parçasıdırlar. Evlerde çalışanlar emeklerini enformel yollardan satarlar; koşullar ve ücretler sözlü ve yasal yaptırımı olmayan anlaşmalara göre görüşülür. Böylelikle, yasal düzenlemelere uygun bir asgari ücret, iş sürekliliği, çalışma saatleri, hastalık izni, tatiller ya da sosyal sigorta yoktur. Hükümet tarafından sağlanan ve nispeten yüksek derecede bir emeklilik ve işten çıkarma güvencesi sunan sosyal sigorta programı formel sektördeki işçiler için zorunludur ama enformel sektördeki işçiler korunma ve güvence sağlayacak başka kaynaklara bağlıdırlar.

Günümüzde yasalar tarafından korunmak için girişilen toplu bir çaba ya da hükümetin ev hizmetlerinde iş ilişkilerini düzenlemek ya da ev işçilerini de sosyal sigorta kapsamına almak gibi bir atılımı yoktur. Türkiye'de, kimi Latin Amerika ülkelerinden farklı olarak, yasalar tarafından korunma gereksinimi ve arzusu ev hizmetlileri tarafından topluca dile getirilmeyi beklemektedir (Chaney ve Castro 1989; Hondagneu-Sotelo ve Riegos 1997).

Güvencesizlik ve istikrarsızlık enformel sektörde çalışmanın tanımlayıcı yönleridir. İşçilerin böyle korunmadan yoksun bulunması işçilerin kendilerince nasıl anlaşılır ve yaşanır? Araştırmadaki bütün kadınlar güvence gereksinimine ilişkin güçlü bir anlayışa sahip olmalarına rağmen onların güvence kavramı emekli aylığı konusundaki sosyal sigorta meselelerinin ve iş kazası ya da hastalık durumlarında nasıl hak aramak gerektiğinin üzerinde odaklanıyor. İşçi kadınlar ücretlerin ve çalışma saatlerinin düzenlenmesi konularına pek ilgi göstermediler. Birçoğu, özellikle iş yüzünden yaralananlar, işlerinin, sağlıkları ve güvenlikleri açısından yarattığı potansiyel tehlikelere ilişkin kaygılarını belirttiler.[3] Ev hizmetlilerinin çoğunluğu (kapıcı grubunda yüzde 62 ve gecekondu yerleşimi grubunda yüzde 76) sosyal sigorta kapsamına alınmayı iş koşullarının iyileştirilmesi olarak algılıyorlar.

Sosyal sigorta yardımı ev hizmeti işine iki ulusal program yoluyla sokulabilir. En büyüğü sayılan Sosyal Sigorta, çalışanları büyük ölçüde koruyan, zorunlu bir sosyal güvence programıdır. Devlette ve özel sektörde çalışan bütün işçiler, işverenlerin işçiler adına yardım payı ödemelerini gerektiren bu program dahilindedirler. Bu program kapsamındaki işçiler, emekli aylığı, ücretli izin, işten ayrılma tazminatı, doğum izni, maluliyet aylığı ve sağlık sigortası güvencesi veren devlet sağlık ve güvenlik düzenlemeleri ile iş yasaları tarafından korunurlar. Bu araştırmadaki yalnızca birkaç işçi sigortalıdır.

Bağkur denen ikinci program temelde serbest çalışan işçiler (ev kadınları da dahil) için düzenlenmiştir. Bağkur'a bağlı işçi-

3 Yerel haberlere göre, her yıl bir ya da iki ev hizmetlisi, çoğunlukla pencere silerken düşerek yaşamlarını kaybediyor.

lerden, çok az bir emeklilik maaşı ile sağlık sigortası sunan bu sosyal güvence programına aylık ödeme yapmaları istenir. Buna rağmen, bu çalışmadaki her iki gruptan işçilerin yüzde ikisinden azını kapsar. Her iki gruptakilerin yüzde 80'inden fazlasının hiçbir sosyal güvencesi yoktur ve herhangi bir güvencesi olanların çoğu, son yıllarda mantar gibi çoğalan özel sigorta şirketlerine çok düşük primler (bir ay için bir günlük ücret) ödemeye başlamışlardır.

Çok-işverenli iş biçimindeki baskın çalışma düzeni sosyal sigorta yardımlarının yapılabilmesini büyük ölçüde engeller. Çok-işverenli çalışma, Sosyal Sigorta Kurumu'nun halen gerektirdiği tek-işverenli bir işin ya da kurumun tesisine olanak tanımıyor. Bu sigortadan yararlananlar bunu ya ilk işlerinde (kadın kapıcıların durumunda) ya da işverenlerinin işinde çalışır gösterilerek elde edebilmişlerdir.

Bu iki sigortanın hiçbirinden yararlanmayanların yüzde 94'ü (her iki gruptan da) Bağkur'dan sigortalanmak istediklerini söylediler. Herhangi bir çeşit sigortaya bağlı olma isteğine rağmen, çoğu hiçbir programa para yatırmamayı seçiyor çünkü Bağkur primlerini ödemeye istekli değiller ve olanakları yok. Kapıcı grubunun yüzde 71'i, gecekondu yerleşim grubunun yüzde 52'si ellerindeki bütçenin çok isteseler de Bağkur ödemelerine yetmediğini bildirdiler. Bağkur'a yazılmamanın ikinci büyük nedeni kocanın karşı çıkmasıydı. Bu karşı koyuş gecekondu yerleşimi işçilerinde daha büyüktü (kapıcı grubundaki yüzde 9'a oranla yüzde 21). Bu örneklerde, koca karısının bireysel sosyal sigortasının olmasını kendi korumasından ve denetiminden bağımsız olmanın bir sembolü sayıyor. Bu kadınların hepsi, Bağkur'a yazılma arzusunu dile getirdiklerinde kocalarından aynı yanıtı almışlar. "Senin güvencen benim; neden başka güvenceye gerek duyuyorsun?" Çalışma süreleri de ev hizmetlilerinin sigortaya karşı karar almalarında etkili oluyor. Evlerde çalışan daha yaşlı kadınlar, çalıştıkları uzun yıllar boyunca hiçbir sigortaya bağlanmadıkları için duydukları pişmanlığı ifade ederlerken bir taraftan da artık kendileri için çok geç olduğunu söylediler. Aylıklarını alabilecek duruma geldik-

lerinde çoktan bu dünyadan ayrılmış olacaklarını söyleyerek durumlarını anlattılar. Buna karşıt olarak, yeni ve daha genç işçiler tam tersi bir mantık yürüterek, henüz başladıklarına göre kendileri için fazla erken olduğunu ve sonunda sigorta yaptıracaklarını bildirdiler.

Bu mesele odak grup görüşmelerinde ortaya çıktı ve kimi tartışmalara yol açtı. Ne kazançlarının bir kısmını sigortalanmak için feda etmeye ne de yaşlılıklarında sigorta güvencesine sahip olma düşüncesinden vazgeçmeye gönüllü olanlar, sigorta güvencesinin parasal yükünü işçinin bütün işverenlerinin paylaşması gerektiğini ileri sürdüler. Bu paylaşımın uyum içinde yürütülmesinin ve uygulamaya konmasının zor olmayacağını çünkü işverenlerin birbirlerini tavsiye ve arkadaşlık yoluyla tanıdıklarını da belirttiler.

Korunmanın anlamı ve önemi de tercih ettikleri türden işleri anlatırken iyice ortaya çıktı. Kapıcı grubundaki işçilerin yüzde 89'u ve gecekondu grubundakilerin yüzde 92'si, "sigortalı iş" ile ilgilendiklerini belirttiler. Hem kapıcı hem de gecekondu gruplarındaki işçilerin çoğunluğu (sırasıyla yüzde 62 ve yüzde 61) bir devlet dairesinde, özel bir şirkette ya da bir hastanede temizlik, yemek pişirme ve çaycılık işinde çalışmayı tercih ettiklerinden söz ettiler.

Ev hizmetinde çalışanlar için bu türden işlerin ne gibi bir anlamı vardır? Birincisi, bu kadınlar kendilerine açık iş alanlarını çok iyi biliyorlar; hiçbiri, eğitim düzeyi ve pazarlayabileceği becerileri ile uyuşmayan, gerçekçilikten uzak bir iş durumuyla ilgilendiğini ifade etmedi. İkincisi ve daha da önemlisi, tercih edilen işlerin hepsi, işin içeriği ve gerekli beceriler bakımından ev hizmetine benziyor. Aradaki başlıca fark bunların tümü sigorta ve emeklilik aylığı sağlıyor. Araştırmadaki kadınlar, enformel ev hizmetinden daha az kazanç sağlasalar da ve statüleri düşük olsa da bu işlere çok değer veriyorlar. Kadınların hepsi devlet işiyle yakından ilgilendiklerini ve özendikleri bütün devlet işlerinin ev hizmetinden çok daha az para getirmesinden ürkmediklerini ifade ettiler. Belki de bu tercih, kırsal kesimden gelen göçmenler arasında, ömür boyu iş ve baş-

ka ayrıcalıkları paternalist sunumuyla, kentsel sınıfların büyük bölümünün başlıca iş kaynağı olma konusunda uzun bir geçmişe sahip Türk devletinin korumasına ve güvencesine duyulan sürekli arzuyu yansıtır. Bu, kadınların birer köylü olarak uzun zamandır yoksun kaldıklarını hissettikleri türden bir korumadır, oysa kentlerdeki benzerleri bunun bütün olanaklarından yararlanmışlardır.

Bu kadınların sigortalı işe girme arzusuyla ücretli iş, aile ve yuva ile ilişkileri konusunda değişen anlayışları arasında güçlü bir bağ vardı. Kadınların tanıklıkları, yoksul kadınların ücretli işe, yalnızca ekonomik belirsizlik karşısında ailelerinin ayakta kalması uğruna girdiklerine ilişkin yaygın kanıyı etkisizleştirir. Bu kanının tersine, kadınların tercihlerinin, ücretli işi yaşamlarının kalıcı bir parçası olarak gördüklerini ve kendilerini bu tür işe büyük ölçüde adadıklarını yansıttığını ileri sürüyorum.

Kadınların çoğu ücretli ev hizmetinde çalışma konusunda açık davrandılar. Kapıcı grubundaki kadınların yüzde 65'i ve gecekondu grubundakilerin yüzde 58'i çalışmayı sürdürmeyi tasarlıyor ve umuyor. Gerçekte, kadınların çoğu işe bağlılıklarının gücünü "ölene kadar çalışacağım" ve "yapabildiğim kadar çalışmak istiyorum" gibi ifadelerle dile getirdiler. İşçilerin çoğunluğu açısından, paralı iş, çalışma koşullarına ve mesleksel statüye bakmaksızın, toplumsal ve ekonomik yönden yükselmek ve kendileri ile çocukları adına arzuladıkları modern yaşam biçimlerine kavuşabilmek için gereklidir.

Kapıcı grubunun yalnızca yüzde 11'i ile gecekondu grubunun yüzde 4'ü ücretli işi bırakıp tamamen ev kadınlığına dönmek istiyorlardı. Oysa ev kadını ideali kadınların çoğunluğu açısından uygun, yerine getirilebilir ya da arzulanacak bir şey değildir. Onların bakış açısından, içinde yaşadıkları koşulların gerçekliğine odaklanınca ev kadını ile çalışan evli kadın ayrımının bir anlamı kalmaz. Kendilerine ve çocuklarına ilişkin ideallerini ve yüksek gayelerini gerçekleştirmeye yarayacak koşulları ancak para kazanmayı sürdürerek yaratabileceklerinin iyice farkındadırlar. "Geleneksel" anlamda eve bağlılığı -kadınların çalışmasını dışlayan bir evcimenliği- red-

detmeleri, çalışmanın onların anne ve eş kimliklerini ya da yuvalarına ve ailelerine bağlılıklarını azımsamak anlamına gelmez. Aileleri yaşamlarının ve kimliklerinin merkezinde bulunmayı sürdürür.

Ev işçileri kendi yaşamlarında taklit edebilecekleri iki ana modelle karşılaşırlar. Evlerinde iş gördükleri kentsel orta sınıf kadınları bir ideal oluşturur, ama bu örnek ev işçilerinin yaşamlarıyla uyumsuzluk içindedir. Ortak bir geçmiş ve gündelik yaşamın kimi durumlarını paylaştıkları çalışmayan benzerleri, onlara başka bir ev kadınlığı ve annelik modeli sağlarlar ve daha iyi bir yaşam vaadinin bulunmadığını gösterirler.

İşlerini geçici gördüklerini söyleyen kadınların neredeyse yarısı (her iki grupta da yüzde 54) için, ücret karşılığında çalışmak değil, iş koşulları ya da mesleğin kendisi ev hizmetinden ayrılma arzusuna yol açar. Başka birinin pisliğini temizlemek "geleceği olmayan" bir iş diye nitelendiriliyordu. Bu belirsiz kategorideki başka bir grup işi bırakmayı istemelerine neden olarak aşırı yorgunluğu ve sağlığı gösterdiler (kapıcı grubunun %20'si ve gecekondu grubunun da %33'ü). Bu kadınların kendilerini işe adayamamalarına ilişkin sözlerinin çoğu, yıllardır ev hizmetinde çalışmanın sonuçları konusundaki şikâyetleriyle ayrılmaz biçimde bağlıdır. Bu "yıpranmış" işçiler ev hizmetindeki meslek yaşamlarının onları bedenen zamanından önce tükettiğini düşünürler.

Önemle belirtmek gerekir ki bu kadın grubu ev hizmetinde geçici olarak çalıştıklarını düşünmelerine rağmen, kendilerini işe adamayışlarını anlatırken belirsiz ifadeler kullandılar. Çoğu (kapıcı grubunun yüzde 43'ü ile gecekondu grubunun yüzde 54'ü) evlerindeki ekonomik durum iyileşene dek çalışmayı tasarlıyorlar; ancak bu koşul yerine gelince işi bırakmayı düşünüyorlar. Ücretli işi bırakmak neredeyse değişmez bir biçimde iyileşen ekonomik statü ve ebeveyn olarak görevlerini "tamamlamak" ile bağlantılı. Hane halkının yaşam döngüsüne bağlı olarak, kimi işçiler çocuklarının eğitiminin tamamlanması ya da çocuklarının evlenmesi sonucunda emekli olmak için serbest kalacaklarını düşlüyorlar.

Bir başka kadın grubu da (kapıcı grubunun yüzde 11'i ile gecekondu grubunun yüzde 21'i) yaptıkları işi geçici saydıklarını açıkladılar ama ev hizmetinden ayrılmalarının başka alanlarda iş bulabilmelerine bağlı olduğunu söyleyerek sözlerine açıklık getirdiler. Böylelikle, bu ev hizmetlisi grubu da işine sıkıca bağlı, ama ev hizmetini kalıcı bir meslek haline getirmek istemiyorlar. Bedenen daha az güç sarf etmeyi gerektiren bir alanda sigortalı bir iş bulur bulmaz ev hizmetinden ayrılmayı umuyorlar. Öte yandan geleceğe dönük iş stratejileriyle ilgili sözleri, ev hizmetinin kısa süreli olmama ya da başka bir işe geçmelerini sağlamama olasılığından duydukları rahatsızlığın izini taşıyor.

Ev hizmetinde çalışanlar ev ekonomisine önemli ve gerekli katkılarda bulunmalarına, birçok örnekte olduğu gibi aile bütçelerine kocaları kadar ve kimi zaman kocalarından ve ev halkından öbür kişilerden de fazla katkı yapmalarına karşın, bu kadınların para kazanma konusunda duydukları güçlü sorumluluk hayatta kalma stratejisi olarak açıklanamaz. Hayatta kalma stratejisi kavramı birçok yönden sorunludur; ev halkını değişmez bir bütünlük sunan bir birim ve kadınların ücretli işle bağlantısını da tek bir boyut olarak ele alır. Benim bulgularım gösteriyor ki, hayatta kalma stratejileri modeli, para kazanmanın kimlik inşasının bir bileşeni olarak rolünü büyük ölçüde azımsar. Bu araştırma bağlamında, kadınların ücretli işe duydukları bağlılığı hayatta kalma stratejisine indirgemek özellikle yanıltıcı ve basitleştirici olur. Bizim, bunun yerine, onların kentlilik ve modernlikle karşı karşıya gelmelerinden doğan "gereksinimler" ve "arzular" konusunu göz önüne almamız gerekir.

Kadınların, emekli maaşı sağlayan, "bireyselleşmiş" türden bir sosyal sigorta arzusu, ataerkil ailenin sunduğu geleneksel koruma yollarının giderek zayıfladığının farkına vardıklarını yansıtır. Deniz Kandiyoti (1988) bu olguyu "ataerkil pazarlıkların yok oluşu" diye açıklar. Kadınların mülksüz bireyler olarak tamamen erkeklere bağımlı kılındığı (erkeklerden bağımsız olarak yaşamlarını kazanmaya hiçbir hakları olmadan), baba çizgisinde ve baba çevresinde örgütlenmiş köylü hane halkı

arasında kadınlar ataerkillikle pazarlığa girerler: "boyun eğme ve âdetlere uyma karşılığında korunma ve güvence" elde ederler ve "oğullarının ve kocalarının sevgisini manipüle ederek güvencelerini en üst düzeye çıkaracak kişiler arası stratejiler benimserler" (280). Farklı kuşaktan kadınlar arasındaki ilişkiler, çok iyi tanımlanmış kayınvalide gelin rolleri, daha yaşlı kadınların gençler üzerindeki tartışılmaz otoritesi çerçevesinde düzenlenir. Kadınlar yaşları ilerledikçe ve çocuk, özellikle de erkek çocuk sahibi olduklarında güç kazanırlar. Bir kadının en güçsüz hali genç bir eş, en güçlü hali ise kayınvalide olduğu zamandır. Bir oğuldan annesinin yaşlılığında ona destek olup güvence sağlaması beklendiği için, kadınlar oğullarının ömür boyu sürecek sadakatini garantilemeye uğraşırlar ve gelinleriyle sürekli bir rekabet içindedirler. Bu pazarlığı kadınlara zorunlu kılan, erkeğin ekonomik koruma sağlama ve oğulların yaşlılıkta destek olma vaadi artık geçerli değildir. Kentsel göç, erkek işsizliği, düşük ücretler ve yeni çevre edinilmesi (baba çizgisindeki ve çevresindeki birleşik düzenin parçalanışı) klasik ataerkilliğin maddi temellerini aşındırmış, güvence ve koruma sunma yeteneğini zayıflatmıştır. Kandiyoti (1988) kadınların klasik ataerkilliğin parçalanması karşısındaki tepkilerinin bütünüyle tutucu olduğunu ve pasif dirençten artan dindarlığa uzanan bir çeşitlilik gösterdiğini ve hepsinin "boyun eğme ve âdetlere uyma karşılığında korunma" vaat eden esas ataerkilliği yeniden kurma çabasında bulunduğunu savunur (280). Ev hizmetlisinin bireysel sigorta arzusu ve ücretli işe olan bağlılığı, eski ataerkil pazarlığa boyun eğmekteki isteksizliğini yansıtır. Esas pazarlığı yeniden gerçekleştiremeyen ya da bu konuda isteksiz olan kadınlar, korunma ve güvence için kendilerinin bir işte çalışmasına güvenmeye başladılar.

Bir iş kimliği ortaya çıkarmak

Ev hizmetlileri, iş koşullarının resmî biçimde belirlenmediği ve düzenlenmediği özel evlerde çalışırlar. "İş yerleri" kendileri gibi başka çalışanlardan uzaktadır ve kişisel iş denetimi yolla-

rına olanak tanır. Öte yandan bu bölümde göreceğimiz gibi, bu özellikler, çalışma biçimi ve ücret sistemi açısından öyle bir tarzda dile getirilir ki ev hizmeti, "formel" işe özgü birçok niteliği paylaşan, çok iyi yapılanmış ve düzenli işleyen bir meslek olarak karşımıza çıkar. Yine de, ev hizmetinde çalışma biçimlerinin incelenmesi, köylü kadınların "işçi sınıfı" kadınlarına dönüşmesinin ne karmaşıklıktan uzak ne de tamamlanmış olduğunu ortaya çıkardı.

Ev işçilerinin, çalışma biçimleri ve iş sürecindeki özerklikleri bağlamındaki profilleri ev hizmetinde çalışma biçimlerinin iş kimliklerinin oluşmasında önemli etkileri olduğunu gösteriyor. Ev hizmetleri alanında köylü kadınları işçi sınıfı kadınlarına dönüştürecek ve ev emeğinin satıcıları ile alıcıları arasındaki ilişkiyi kişisellikten çıkaracak pürüzsüz bir modernleşme söz konusu değildir.

Bu araştırmadaki işçilerin çoğunluğunun çok işverene sahip olduğunu anımsayın. Öte yandan, çok-işverenli işçiler homojen bir grup değillerdir. Aynı işverene kaç kez gittiklerine göre farklılaşırlar; bu durum iş yükleri, görev çeşitleri ve gerekli bedensel emek açısından farklılıklar içerir ve böylece değişik işçi profilleri üretir. Geleneksel hizmetçiler ile işçileşen temizlikçiler arasındaki süreklilikte, ev hizmetlileri "işçileşen" tarafta yer alırlar. Oysa, işçileşmiş çalışan konumunda, nesnel yönden en avantajlı usûl, daha kısa iş saatleri, daha az iş hacmi, daha çeşitli görev ve patronaj yardımından daha iyi yararlanma olanakları sunan, aynı işverene haftada birkaç kez gitmektir. Ev hizmetlisi profillerinin bu dağılımı bir açıdan çok daha dikkat çekicidir çünkü ev hizmetlisi arzının talebi karşılamadığı arz ve talep yapılarının bu özgül bileşimi, proleterleşme sürecini kolaylaştırıyor gibi görünmektedir. Ama ev hizmetlileri onları hizmetçiler ile temizlikçiler arasındaki sürekliliğin ortasında ama her iki biçimde de çalışmayacak bir yere yerleştirecek iş düzenlemeleri yaratırlar.

Orta sınıf ile işçi sınıfı kutuplaşmasında ve ırksal nitelikte kadınlık yorumlarının yaratılmasında ev hizmeti kurumunun oynadığı rol feminist araştırmalarda geniş ölçüde belgelenir

(bkz. ör., Davidoff 1973; Palmer 1990; Rollins 1985). Viktorya dönemine özgü cinsiyet ideolojisi, orta sınıftan kadınların doğal ortamının ev olduğunu belirlemişti. Onlardan pis bedensel işler görmeleri beklenmezdi ama bunun yerine ev yaşamında idarecilik ve bekçilik işlevini yerine getirmeleri umulurdu. Ev hizmetlilerinin emeği, orta sınıf kadınlarının fiziksellikten, bedenden ve bedenin işlevlerinden uzak kalmalarını kolaylaştırırdı ve orta sınıf kadınları safiyetleri ve narinlikleri ile tanımlanırlardı; ev hizmetlileri ise, bedenle, fiziksel emekle ve kirle bağlantılı oldukları için kaba, pis ve doğaya daha yakın olarak görülürlerdi. Phyllis Palmer, 1920 ile 1945 arasında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ev hizmetleri üzerine olan *Domesticity and Dirt* (1990) adlı çalışmasında, kesin olarak ayrılmış sınıf ve ırk çizgisinde farklı kadın kategorilerine sosyal yönden verilen farklı görevlerin, beyaz orta sınıf kadınlarının ev işinin ve ev mekânının idarecileri olarak kendilerini işin "aklı" ve işin "bedeni" yerine geçen siyah ev hizmetlilerinden çok ayrı saymalarına dayanan birbirinin karşıtı kadınlık görüşlerini ortaya çıkardı (74).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1980'lere kadar geçen yıllarda, siyah kadınlar kitleler halinde ev hizmetlerini bıraktıkları zaman, orta sınıfın kadınları, yüzyıl başında işçi sınıfı kadınlarının yaptığı gibi, kendi evlerine bakmaya başladılar; ücretli işlerini ellerinde tutarken bir taraftan da yorucu pis ev işleri görüyorlardı. Ev hizmeti konusunda son zamanlarda yapılan çalışmalar, orta sınıfın ve işçi sınıfının kadınlarının ücretli iş ile ev işi ile ilişkileri açısından aralarındaki karşıtlığın yenilendiğini belgeliyor. Pierrette Hondagneu-Sotelo ve Ernestine Avila (1997), örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde yatılı çocuk bakıcısı ayarlamanın en çok göçmen nüfusunun en kolay zarar görebilir kesimini (göçmen kâğıdı olmadan en son gelenler) ilgilendirdiğini ve çalışan anneler ile çocuklarının zamansal ve mekânsal ayrılığına yol açtığını ileri sürüyor; "ulusaşırı anneler"in Meksika'da ya da Orta Amerika'da evlerinde kalan çocuklarına bakabilmek için Amerika Birleşik Devletleri'nde çalışması, onlar arasında anneliğe ilişkin yeni anlamlar ve uygu-

lamalar yaratıyor. Nicky Gregson ve Michelle Lowe da (1994) günümüzde İngiltere'de orta sınıf kadınlarının kendilerini çocuk bakımından ve ev işinden soyutlamalarının benzer biçimde altını çizerler. Hiçbir yeni kökten cinsiyet ayrımı düzenlemesinin yapılmadığı, çiftlerden her iki tarafın da çalıştığı ailelerde orta sınıftan kadınların iş gücüne tamamen katılmaları sonucunda ev hizmetinin yeniden sınıfa özgü nitelik kazandığını savunurlar. "Kimi orta sınıf evlerinde," diye yazarlar, "temizlik artık, orta sınıftan kadınların zamanlarını ve mekânlarını uygun kullanmak olarak görülmez" (110). Orta sınıfın evlerindeki en ağır, en çok tekrarlanan ve en sevimsiz ev işleri yeni bir sınıf kadının işi haline gelmiştir. Orta sınıfın ev işinden yatırımı böyle çekmesinin her iki sınıftan kadın üzerinde geniş kapsamlı sonuçları vardır. Evcimenliğin kimi yönleri, kendilerini evcimenlik rollerinin dışında gören ve tanımlayan orta sınıf kadınlarının cinsiyete dayalı öznellikleri açısından daha az önemli duruma gelmiştir; oysa aynı yönler işçi sınıfının kadınları açısından önem kazanmıştır. Orta sınıf kadınlarının fiziksel ev işlerini yapmaktan vazgeçmeleri sonucunda kadınlar arasındaki sınıf farkları büyümektedir.

Ama orta sınıfın böylece serbest kalma süreci çelişki yüklüdür ve ev işi görmeyi kadınların cinsiyete bağlı kimlikleriyle yakından bağlantılı kılan cinsiyet ideolojisi tarafından ölçülü hale getirilir. Ev işi görmek kadınlığın temel niteliği sayılır ve pislikle uğraşmak sevgi ve kadınca ilgi ile eş tutulur. Gregson ile Lowe'un araştırmasındaki (1994) kadınlar ev işlerinde yardımcı tutarlar ama işi "kendilerinin" olarak görmeyi sürdürürler ve kendilerini eş ve anne olarak yaptıklarıyla olduğu kadar meslek sahibi kişiler olarak yaptıklarıyla da değerlendirirler. Gerçekten, kadınlık ve evcimenlik arasında kurulmuş geleneksel denklem, ev hizmetindeki toplumsal ilişkilerin genel parametrelerini desteklemeyi sürdürür. Ev işçilerinden ve onları çalıştıran kadınlardan oluşan her iki kadın grubu da, ev hizmetinin toplumsal ilişkilerinin meydana getirilmesinde, ücretli ev işini "kendi yuvalarında 'sevgiden' yaptıkları iş" ile bir tutmaya çabalarlar (Gregson ve Lowe 1994: 227). Her iki grup da

kirliliğe, bir yakınının kişisel kirini temizlemeyi bir sevgi ifadesi sayan anlayışla yaklaşır. Kısaca, bu gruplar kendilerini öyle biçimlerde kurarlar ve kurulurlar ki ev işlerinin para için değil sevgi için yapıldığı varsayımını paylaşırlar. Ve bunu yaparken, kendi aralarında rasyonelleşmiş iş ilişkilerinin kurulmasına izin vermezler ve pislik ile temizlik, işin bedeni ile işin aklı temeline dayanan aralarındaki kutuplaşmaya direnirler.

İngiltere'deki ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki duruma benzemeksizin, Türkiye'de ücretli ev emeğinin satın alınabilmesi çoğu durumda bir işle başa çıkma stratejisi değildir (çoğu işveren ya da bunların yüzde 62'si ev kadınıdır, oysa yüzde 38'i evin dışında çalışır). Ama, Bölüm 1'de çizilen, Türk toplumunun değişen yapısı, kutuplaşmış kadınlık kimliklerinin ortaya çıkmasına yol açar. Ev kadınlığı ve annelik konusundaki kültürel normlarda meydana gelen değişiklikler orta sınıfın kadınlarının yuva ve evcimenlik ile ilişkilerinin yönünü değiştirerek kadınların evin dışındaki etkinliklerinin önemini artırmıştır. Bu kadınlar emeklerini ve zamanlarını giderek daha çok ev yaşantısının daha temiz alanlarına, en önemlisi tüketim ve çocukların eğitimi alanlarına yatırırlar ve böylece ev yaşantısının kir yok edici yönlerini ücretli işçilere bırakırlar. Oysa, ev hizmetinde çalışanların böylesi bilek gücüne dayalı işler karşısındaki çeşitli ve çoğunlukla muğlak tepkileri ve tamamen kutuplaşmaya karşı direnmeleri kutuplaşmayı getiren bu eğilimlerden kimilerini etkisizleştirir. Bu direnişi en açık biçimde, ev hizmetlilerinin kendilerine üçüncü bir profil, geleneksel hizmetçi ya da proleterleşmiş temizlikçi olmaktan çok evin kâhyası işlevini görmelerini sağlayan bir iş kimliği çizme çabalarında görürüz. İki uç arasında farklı bir işçi kimliğinin biçimlenmesi bir dizi başka gücün etkisiyle gerçekleşir; kocaların işverenlerin seçilmesindeki rolü ve hane halkının ekonomik ve işle ilgili gereksinimleri özellikle önemlidir. Bu güçler, ev işçilerinin ücretli işe katılma düzeylerine ilişkin seçimlerini yapmalarına yer sağlayan parametreleri kurarlar. Öyleyse ideal iş kimliğini oluşturan nedir? Onu bu kadar arzulanır kılan nedir?

İki işverene de haftada iki kez giden "aradaki" işçilerden biri Zerrin Yazas işverenlerini "arkadaş" sayıyor ve bu kadınların yanında çalışmanın kendi evinde çalışmaktan daha zevkli ve daha az yorucu olduğunu ileri sürüyor. Onun profili kimi yönleriyle tipik sayılamaz: Her iki işvereni de çocukları üniversitede okuyan ve daha az işe gerek gören ev kadınları. Yine de, tipik olmayan bu özellik, bu çalışmadaki bütün ev hizmetlilerinin gerçekleştirmeye çalıştığı "üçüncü" profili oluşturan öğeleri kavramamızı sağlar. Bir akşam işten eve gelince onunla konuştuğumda iş gününü ve işvereniyle karşılıklı ilişkilerini anlattı.

> Ben oraya vardığımda kahvaltı hazırdı. "Abi" işe erken gider. Kahvaltı etmez. Sadece bir bardak süt içip çıkar... O her zaman beni kahvaltıya bekler. Bugün mesela birlikte çayımızı içip mutfak penceresinden güneşin tadını çıkarttık ve bir süre söyleştik. (Hikâye işveren kadının yeni perde süsünün tasviri ve aynı dantelden Zerrin'e almaya söz verişi ile sürüyor.) Biliyorsunuz o benim arkadaşım. Benimle her şeyi paylaşır. Birbirimizden saklımız gizlimiz yoktur. Kahvaltıdan sonra yatakları yaptım, odaları toparlayıp tozlarını aldım. Güler'in (evin üniversiteye giden kızı) masasına dokunmam. Orada bilgisayarı var. O (işveren) mutfakta kalıp bulaşıkları yıkadı. Sonra televizyon seyredip (pembe dizi) kahve içtik. Ondan sonra o yemek pişirmek için yine mutfağa girdi. Abi boğazına düşkün, o yüzden hep bir sürü yemek hazırlar. Yerleri elektrik süpürgesiyle alıp sildim. Sonra birlikte öğle yemeği yedik, ben sonradan mutfağı topladım. Öğleden sonra ütü yaptım, çoğu abinin gömlekleri. Ütüyü sevmiyorum. Çok sıkıcı. Ütülerken konuşmaktan hoşlanıyorum. O komşusunun kabul gününe gitmek için hazırlanırken, ütülü giysileri yerine koydu. Ben ütülerim ama eşyaları yerine o koyar, çekmeceleri ve dolapları ben yapmam. Ütülü gömlekleri asarken buruşturup yaptığım ütüyü bozduğumu söyleyip bana takılır. Haklı. En son banyoyu temizledim. Hep en son banyoyu yaparım çünkü sonradan elde kullandığım temizlik bezlerini yıkayabilirim ve kendim

de yıkanırım. Eltisinin Bursa'dan getirdiği bir havlu setini bana verdi, onu orada tutuyorum. İşim 3:30'da bitti. Aynı anda evden çıktık; o yukarı kata çıktı, ben eve geldim.

Zerrin Yasaz'ın iş gününü ve işvereniyle karşılıklı etkileşim anlarını anlatışından görüldüğü gibi bu araştırmadaki ev hizmetlileri için orta sınıfın evleri yalnızca ağır bedensel iş yapılan bir mekânı temsil etmiyor. Bu evler aynı zamanda kendi düzensiz evlerinin her zamanki sıkıcı işinden uzaklaşmaya ve ailelerinin bitip tükenmeyen bakım ve ilgi taleplerinden kaçmaya yarayan yerlerdir. İyi döşenmiş, kaloriferle ısınan orta sınıf apartman daireleri ve içerdikleri hoşluklar, hem hayranlık duyulan hem de kıskanılan düzenli ve sakin bir mekân, bir "ev yaşantısı cenneti" temsil ederler. Bu evler ve iç dekorasyonları, işçilerin modern ev teknolojisinin rahatlıklarından yoksun (işverenlerin evinde sıcak bir banyo yapabilmek bir iş ayrıcalığı sayılır) evleriyle kesin karşıtlık içindedir. Dahası, orta sınıfın evlerinde, ev işinde çalışanlar, modern ev kadınlığı ve annelik uygulamalarında "beceri sahibi" sayılan kadınlarca düzenlenen ve idare edilen bir ev içi mekânı bulurlar. Orta sınıfın evleri modern ev yaşantısını meydana getiren öğeleri ve ilişkileri barındırırlar. Bu gibi evlerde çalışmak ve işverenlerle ilişkiler geliştirmek, ev hizmetinde çalışanlara modern ev yaşantısının âdetlerini, uygulamalarını ve duyarlığını kavramalarını sağlar. Gerçekten, Türkiye'de ev hizmetlileri orta sınıfın evlerine gitmekle edindikleri bilgilere büyük ölçüde değer verirler. Orta sınıfın evlerinde bulunan eşyaları ve tüketim biçimlerini yakından görmek, ev işçilerini orta sınıfa özgü ev idaresi ve ev dekorasyonu usûllerini taklit etmeye iter (Zerrin Yasaz söylediği gibi penceresi için dantel perdeler edinmiş). Bu mekân, cinsiyet ve annelik konusunda paylaşılan deneyime dayanan sınıflar arası arkadaşlık için olduğu kadar kadınca destek ve işe yarayan öğüt olasılıkları sunar. Yakınlık kurulması sınıflar arası özdeşleşmeye yol açar ve ev hizmetlilerine iş koşullarını görüşme konusunda destek sağlar. Temizlikçilik yapmak işverenle herhangi bir yakın toplumsal ilişkinin geliş-

mesine izin vermez ve geleneksel hizmetçi olarak çalışmak işçiyi bilek gücüne dayalı ve tâbi bir kimliğe sokarken, üçüncü çalışma biçimi sayılan "evin bakımını sağlamak", işçilere bir özerklik duygusu tanır ve işverenleriyle yakınlık ve özdeşleşme sağlar.

Yukarıda gösterdiğim gibi, özerklik ve kendini idare etme işte çok değer verilen niteliklerdir. "İşimi sanki bu evin sahibiymiş gibi yapıyorum" sözleri ev hizmetlilerinin işin hızı ve standartlar ile her zaman yapılması gereken işlerin belirlenmesi konusunda biraz denetim sahibi olduğunu hissetme arzularını yansıtır. Bir anlamda, eve kendi evleriymiş gibi bakarak ev hizmetlileri işverenleri ve ev ile özdeşleşebilirler. Aynı işverene haftada birkaç kez gitmek, bu işi, "hizmetçilik" yapmadan "evin bakımını sağlamak" için yerine getirmelerine olanak tanır. Eğer işveren oradaysa, işveren kadınla sosyalleşme dönemleri işin daha rahat akışı sayesinde gerçekleşir. Bu kadınlar arasındaki sınıfsal ve kırsal/kentsel ayrımlarının sarsılıp silikleştiği hissedilir. İşveren ile işçi arasındaki açıklık kapanabilir; yapay yakınlık ilişkileri harekete geçirilebilir. İşçi kendini işverenin arkadaşı ve dengi gibi görebilir ve orta sınıfın olanaklarından yararlanabilir.

Bunun tersine, tamamen "uzmanlaşma" -haftanın her günü ayrı bir evde çalışıp, aynı iş yerine yalnızca ara sıra dönüp gelmek- daha büyük özerklik sağlar, ama bu yokluktan gelen bir özerkliktir. Bu iş, en pis ve bedensel yönden en yorucu görevlerin tekrarlanarak yerine getirilmesini gerektirir. İşçinin emeği, ağır bir temizlikle kirleri yok ederek, "evin bakımını sağlamak" konusunda tek bir istenmeyen boyuta indirgenir. İşçi kadının emeği erkekleştirilir: Bedeni köylülük belirtileriyle yüklüdür. Aşırı yorgunluktan ve bozulan sağlıktan şikâyetçidir. Ev işlerinin toplumsal ilişkilerinden, pisliğini temizlediği insanlardan ve kendi çevresinden kopuktur. Ne kadar çok işverene çalışırsa ve belirli bir işverene ne kadar daha az giderse o kadar daha çok "temizlikçi" (kir yok edici) durumuna gelir; bu onun ve onun gibi başka işçilerin, asıl çalışma usûllerine bakmaksızın, iş kimliklerinin önemli bir yüzü olarak kendi

imgelerine yapıştırmayı reddettikleri bir yaftadır. Ev hizmetlerindeki "proleterleşme" düzeyi işçiye kaba bir kimlik yükler ve köylü kadın tanımlarını akla getiren, fiziksel yönden güçlü ve çabuk iyileşen kadın imgesini besler. Ev işçileri, farklı biçimlerde, bu köylü görünümlü proleterleşmiş imgeyi sahiplenmek istemiyorlar ama aynı şiddetle, tek bir işverene bağlanmaktan gelen hizmetçi imgesini de reddediyorlar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜÇSÜZLERİN MAHREM SİLAHLARI

Orta sınıfın oturduğu semtlerden biri ile bir gecekondu mahallesi arasındaki otobüs durağında, ellerinde plastik torba tutan bir grup ev hizmetlisi işten ve alışverişten dönen kentli kadınlardan uzakta dururlar. Üzerlerine oturmayan ve birbiriyle uyumsuz giysileri ilgiyi, ekonomik statülerine ve çevrelerindeki orta sınıftan kadınlarla giriştikleri rekabete çeker. Taşıdıkları plastik torbaların içinde şalvar vardır -bu onların iş kıyafetidir- ve torbaları işverenlerinin verdiği eski giysilerle de dolu olabilir. Değiştirecekleri giysileri köylü geçmişlerini saklamak için mi taşımaktadırlar?

Plastik torbaların içindekiler ve kadınların kıyafetleri kimliklerinin göstergeleridir ve kentsel ortamdaki rollerini olduğu gibi köylü kökenlerini de ortaya koyarlar. Sakladıkları şalvar açıkça, kırsal kimliklerine ilişkin çelişkili duyguları dile getirir. Bildik kıyafetler rahatlık sağlar ama saklıdırlar çünkü yoksulluğun ve geriliğin göstergeleridirler. İşe giderken giydikleri başkasının eskisi kıyafet de aynı oranda karmaşıktır; kadınların işverenlerine bağımlılığını ve boyun eğişini olduğu kadar yeni ortaya çıkan modernlik ve kentlilik yönlerini akla getirir. Bu giysilerin yorumu büyük ölçüde, orta sınıftan işverenler ile onların yanında çalışan göçmen işçiler arasındaki ilişkiyi kişinin nasıl anladığına bağlıdır.

Birkaç istisna dışında, işverenler ile ev işçileri arasındaki ilişkiye dair tarihsel ve kültürler arası tartışmalar, ev işçilerinin kimliğini ve bu ilişkinin doğasını işverenlerin belirlediğini varsayar.[1] Mary Castro (1989) Kolombiya'daki ev hizmetleriyle ilgili çalışmasında "Ev hizmetinde alınıp satılan," diye belirtir, "yalnızca bir ev hizmetlisinin iş gücü ya da üretici emeği ve enerjisi değildir; onun insan olarak kimliğidir. Bu ev hizmetinin en belirgin özelliğidir" (122).

Bu anlatılanlarda işveren kadın etkin bir aktör, evinde çalışan hizmetli ise edilgen, tâbi kılınmış bir kişi gibi görülür. Az görülen durumlarda, işçi, aşağı sayılan iş kimliğini bilerek toplumsal hayatının dışında tutan, "direnen" bir tâbi kişi olarak tarif edilir. Bu görüşlerin tersine, ben, bu ilişkiyi anlamak için ev hizmetlilerinin, kültürel ve ekonomik yönden oluşmuş bir yapısal eşitsizlik içinde hareket etmelerine karşın aktif özneler olarak görülmeleri gerektiğini savunuyorum.

Ev hizmeti, aslında sakınmalı dünyalarında yaşayan çok farklı iki tip kadın arasındaki toplumsal ve kültürel yakın ilişkilerin önemli bir alanıdır. Her iki kadının da geniş toplumun neresinde bulunduklarına ilişkin duyguları karşılıklı etkileşimleri yoluyla gelişir ve güçlenir. Ev hizmetinin incelenmesi, farklı sınıflardan kadınların birbirlerinin yaşamına nasıl katıldıklarını gözlemlememize ve sınıf eşitsizliklerinin, kadınların sınıf ve cinsiyet kimlikleri bağlamında yaşadıkları deneyimler üzerindeki etkilerini incelememize olanak tanır. Bu bölüm iki grup işveren kadının bakış açılarını göz önüne alır; gecekondu cemaatlerinin çeşitli ortamlarında katılımcı gözlemlerinden ve odak grup görüşmelerinden toplanan verilerden yararlanır.

---

1 İstisnalar için bakınız Hansen 1989 ve Lasser 1987. Karen Hansen, Zambia'daki ev hizmetleriyle ilgili tarihî araştırmasında, ilişkilerin etkileşime dayalı yapısını vurgular. Carol Lasser Amerika Birleşik Devletleri ndeki ev hizmetinde meydana gelen değişimi "düşüş" sayan yorumu tartışıyor ve bu değişimin gerçekte hizmetçilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesine yönelik pazarlık gücünü yansıttığını savunuyor.

Ev hizmetinde kimlik ve direniş

Ev hizmetine ilişkin son zamanlarda ortaya çıkan literatür, ev hizmetinin kişiselleşmiş iş ilişkileri çerçevesinde günlük ritüellerin etkisiyle oluşan bir aşağılık duygusunun üzerinde durur. Bu tartışmaya iki karşıt bakış açısı egemendir. Judith Rollins'in dile getirdiği bir görüş (1985), siyah ev hizmetlilerinin deneyimini, "kişinin yaşamı üzerinde haksız yere bir iktidar ya da ayrıcalık edinmiş olanlara karşı beslediği derin ve eskilere dayanan olumsuz duygu" diye tanımladığı *ressentiment* sözcüğüyle anlatır (227). Öte yandan, ev hizmeti illa işçilerin kendilerine olan saygılarını ve kendi imgelerini aşağılamaz çünkü onlar işlerinin boyun eğdirici koşullarının çok iyi farkındadır ve statülerini bir egemenlik ve boyun eğme oyunundaki bir rol olarak algılarlar. "Böylesi bir olumsuz duygunun varlığı, ev işinde çalışanların kendi aşağı durumlarına inanmamalarının, gördükleri muamele ve bulundukları konum hakkında besledikleri haksızlık duygusunun ve tâbileştirilmelerini meşru görmeyi reddetmelerinin delilidir" (231). Rollins sözlerini şöyle bitiriyor, "ev işinde çalışanların, işverenlerin küçük düşürücü muamelesiyle baş edebilme yolları, onları işverenlerin inanç sistemini kabul etmekle göze alınan ruhsal zarardan korumakta etkili olmuş, ama davranışların kendilerini değiştirmekte etkili olamamıştır" (231-32).

Thornton Dill (1988) ve Jacklyn Cock (1980) tarafından dile getirilen ikinci bir görüş, kişinin baskıya karşı onurunu korumasının içsel yönden etkili usûllerini içeren direniş stratejilerinin üzerinde durur. Örneğin Dill, Rollins'in siyah ev hizmetlilerini tahakküm kurbanı gibi temsil etmesine karşı çıkar ve direniş stratejilerine güç ilişkilerini değiştirme girişimleri olarak bakmamız gerektiğini ileri sürer. Dill'in çözümlemesine göre, ev işçilerinin uyguladığı bir direniş stratejisi "kendi yaşamları" ile işlerini birbirinden ayırarak işlerine göre tanımlanan kimliklerinin sınırlamalarını aşmaktır.

Rollins ev işçilerini, onur ve öz değer duygusunu koruyabilmelerine rağmen, derinden hissettikleri küçümsenişe katlan-

mak zorunda olduklarını hisseden tamamen edilgen bireyler gibi görüyor. İş koşullarını değiştirme gücüne sahip değillerdir çünkü "eğer evlerde çalışanlar akılsız, itaatkâr ve durumlarından memnun görünmezlerse, işi kaybedeceklerini bilirler" (Rollins 1985: 227). İkinci görüşte ise, direniş kişinin kendi değerini oluşturma ve koruma eylemidir (Dill 1988: 37). Dill'in çalışmasında, direniş, yüzleşme, dalavere ya da tatlı sözlerle aldatmak gibi açık ya da üzeri örtülü davranış biçimleri alır. Dill incelediği ev hizmetlilerinin bu yöntemlerle kendilerini ve kendileri hakkındaki duygularını işlerinden ve onunla ilişkili kimlikten uzak tuttuklarını savunur. Bunu yaparken "işi sahiplenmek ya da onun tarafından sahiplenilmek" durumunu reddederler (39). Direniş hikâyelerinin "bu yüzden kişinin kendine duyduğu saygının doğrulanması" demek olduğu sonucunu çıkarır (43). Benzer bir biçimde, Jacklyn Cock da (1980) Güney Afrikalı ev hizmetlilerinin itaatkâr maskelere büründüklerini ve içinde bulundukları durumla baş edebilme mekanizmaları saydığı hafife alma ve alay etme davranışlarında bulunduklarını anlatır; "sessiz başkaldırı ritüelleri" dediği bu mekanizmaların kişinin onurunu ve kişiliğini korumanın etkili birer yolu olduğunu savunur.

Mary Romero (1992), ev hizmeti konusunda sosyal psikoloji yaklaşımı dediği anlayışı eleştirerek, analizin odak noktasını, ev hizmetlilerinin bireysel olarak durumlarıyla baş edebilme ve direnme mekanizmalarıyla tartışmayı sınırlayan, kişiselleştirmenin sosyal psikolojik yönlerinin üzerinden başka yere kaydırmak gerektiğini söyler. Bunun yerine, Romero emek sürecinin kendisini yapısalcı bir çözümleme kullanarak inceler. Marksist-feminist bir çerçeveden bakarak, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Chicana ev işçileri konulu çalışmasında şöyle der, "gelişmiş kapitalizmin yapısı içinde, ırkçılık ve cinsiyetçilik kişisel ilişkiler sayılamazlar ama sömürü yapısının birer parçasıdırlar" (142). Romero bu işveren-işçi ilişkilerini, işverenlerle işçiler arasındaki emek sürecinin ve ücretlerin denetimi gibi çelişkilerin kapitalizmin daha geniş ölçekli sınıf çelişkilerine tamamen benzeyen temaları içeren örnekleri olarak

kavramlaştırır. Romero'nun, işveren ile işçinin kişiler arası ilişkilerinin özünün emek sürecinin bir parçası gibi incelenmesi gerektiğini savunması kuşkusuz önemli bir analitik adımdır. Ama analizinin kimi temel sorunları vardır. En önemlisi, Marksist çözümlemenin ev hizmetine uygulanması ev hizmetinin yapısal koşullarını belirlemek konusunda başarısızdır. Temelde sözleşmeye bağlanmış olmasına rağmen ev hizmeti, işçilerle işverenlerin çok ender karşılaştığı, işin gerektirdiği niteliklerin iyi tanımlandığı ve gerekli niteliklere uyumun teknik bir görev dağılımı ve disiplin uygulamaları yoluyla sağlandığı akılcı biçimde düzenlenmiş sanayi iş yerlerinden büyük ölçüde ayrılan biçimlerde yapılır. Romero'nun anlatımında, ev hizmeti yalnızca "duygusal emek" yoluyla öbürlerinden ayrılır (bakınız Hochschild 1983); bu ise ev emeğinin sömürülmesinin esasıdır. Romero, bu sınıf ilişkisinin ve sınıf mücadelesinin "kişiselleştirme" niteliğini duygusal emeği bir meta olarak kavramlaştırarak uyumlu kılmak için kendi Marksist sömürü anlayışıyla tutarlı görünen bir sav geliştirir. Bu işveren kadınlarca en çok istenen ama parası ödenmeyen bir metadır. İşveren kadınların (beslemek, bakmak ve işverenin statüsünü güçlendirmek gibi) kendilerine ev hizmetlilerinin duygusal emek sarf etmelerini sağlamak ve ev işçilerinin de bu emeği vermek ya da satmaktan kaçınmak için evrensel bir gereksinim duyduklarını varsayar. Böylece bu çerçevede, duygusal emek "vermek" tamamen "işçi" tarafından verilen bir şey gibi ele alınır.

Benim yaklaşımım, her biri, kimlik ve güç konusunda ilişkilere ve bağlama dayalı yapılandırılan bir anlayışa olanak tanımakta kısıtlı görünen bu yaklaşımlardan ayrılır. Birincisi, kimliklerin, ev hizmeti içindeki aktörlerin eşit olmayan yapısal konumlarından kendiliğinden ortaya çıkacakmış gibi görülmemesi gerektiğini ileri sürüyorum. Bunlar bağlamsal biçimde yapılandırılmış ve ilişkisel biçimde tanımlanmış olarak daha iyi kavramlaştırılabilirler. Leonore Davidoff (1974) şu belirlemeyi yapar: "Tâbi olanların sistemin hedefleriyle ve/veya üstleri sayılan kişilerle ne dereceye kadar özdeşleştikleri ve bunu yaparak sistemin içindeki aşağı konumlarını nasıl kabullen-

dikleri kısmen aldıkları ödüllere -hem ruhsal hem de maddi- bağlıdır ama kısmen de kendi değerine ilişkin telafi edici tanımları ne kadar kolay bulduğuna bağlıdır" (414).

Ev hizmetlisi için kimi güçlü alternatif kimlik tanımlarının bulunması, içinde en derinindeki varlığı (ya da kendi değerini) nitelendiren bir özellik olarak aşağı yakıştırmasını yapmayı güçleştirir. Ev işçisi-işveren ilişkisindeki iş etkileşiminin parçası olarak güç dinamiklerini ve direnişin rolünü, bütünüyle ancak kimliğin alternatif bağlamlarını ve temellerini inceleyerek anlayabiliriz.

Benim incelediğim ev hizmetlileri ev hizmetinde çalışmakla bağlantılı tâbi ya da aşağı düzeyde kimlikleri edilgen biçimde kabul etmiyorlar ama onların empoze edilen ve güçsüzleştiren kimlikleri sistematik biçimde düzenli olarak tartışmaya yarayan kendi kaynakları ve stratejileri var. Ev işçilerinin kendi-özdeşleşmelerinin tam bir dökümü için, onların iş mekânlarının ötesine bakmalı ve öbür toplumsal ilişkilerinin, işlerinin yapısını ve bünyesindeki ilişkileri nasıl etkilediğini anlamaya çalışmalıyız. Ayrıca tersinden böyle bir yaklaşım, işçilerin kişisel ilişkilerinin ev hizmetindeki deneyimlerinden nasıl etkilendiğini anlamamızı sağlar.

Ikincisi, bu müzakerenin çoğunlukla egemen bir hanıma "direnmek" sorunu olmadığını savunuyorum. Direniş kavramının, ev hizmeti bağlamında güç ilişkilerini bu olayda rolü olan kimselerin bakış açısından anlayıp çözümlemedeki yararlılığını sorguluyorum. İşçi ile işveren arasındaki yakın ilişki karşılıklı geliştirilir. İşveren kadın ile ev hizmetlisinin yürüttüğü ilişkinin idaresi karşılıklı etkileşimlerinin ortak ürünüdür ve bu karşılıklı ilişki, çok sağlam yapılandırılmış bir cemaat, ataerkillik, cinsiyet kimliği deneyimi, kentsel-kırsal ayrımı ve toplumsal sınıf ortamında kurulur.

Ev hizmetini incelemekte kullanılan egemen analitik yaklaşımlar gücü, işçi işveren arasındaki hiyerarşik ilişkiyi yapılandıran bir baskı aracı gibi görüyorlar. Kullanılması, baskılananın direnişini mümkün kılan ve biçimlendiren gücün baskı olduğuna ilişkin oldukça basit bir genel yargıdan yola çıkıyorlar.

Evde çalışan kadının ve ev sahibi kadının aralarındaki ilişkiyi denetleme kapasitelerini saptayan yapısal eşitsizlikler yüzünden, işverenin çoğunlukla, emirlerine itaat edilmesinin etkili yollarını bilen, aktif eyleyici olduğu varsayılır. Bu yaklaşımlara göre, "farklılık, işverenin işçinin itaat etmemeyi seçebileceği durumlardan daha sıklıkla emir vermesine olanak tanıyan, katılımcıların eşit olmayan gücü sonucunda ortaya çıkar" (Hansen 1989: 11). Bu genel dengesizliğin, iş ve sınıf ilişkilerini üreten kişiler arası karmaşık süreçleri tümüyle açıklamaktan yoksun olduğunu savunmak için onu yadsımaya gerek yoktur.

Genel güç dengesizliğini yansıtmaktan çok, ev hizmetinin koşulları, iş ilişkilerini tanımlamaya çabalayan ve kendilerine yarar sağlamak için çalışan farklı sınıflardan kadınların günlük etkileşimleri yoluyla yapılanır. Bu etkileşimler sürekli olarak, çelişen çıkarların müzakeresi ile ilgilidir; bu çıkarlar beş alana ayrılır: (1) ev işçisi işte daha az saat geçirmek ister oysa işveren ev işçisini daha çok tutmak ister; (2) ev işçisi, kendi hızını denetleyebilmek ve belirli bir işin ne ölçüde adamakıllı yapılacağına kendi karar verebilmek için görevlerini gözetim altında tutulmadan yerine getirmek ister, oysa işveren işi görmek, hızını ve niteliğini belirlemek ister; (3) ev işçisi ücret artışını anımsatmak ister, oysa işveren bunu ertelemek ister; (4) ev işçisi işveren kadının sınıfsal ayrıcalıklarıyla yarışmak yerine onlardan yararlanmak ister; (5) ev işçisi özel isteklerin işin her zamanki parçasına dönüşmeyeceğinden emin olmak ister ve işverenler ise işçilerin sorumlulukları ile iş yüklerini çoğaltmak isterler. Ev işçileri ve işverenler, kendi çıkarlarını kovalarken, çatışan çıkarların belirlediği ve manipülasyonu, hoş görünmeyi, manevra yapmayı ve karşılıklı uzlaşmayı içeren bir sosyal etkileşime girerler.

Benim burada belirtmek istediğim nokta şudur: Arzulanan sonuçları (bu gibi kişisel çıkarların karşılanması) doğurmak için girişilen eylemler, işçi açısından "direniş" stratejileri, işveren açısından ise "baskı" stratejileri (gücün kullanımları) meydana getirmez. Biz burada, uygulama biçimleri, hedeflenen ve hedeflenmeyen sonuçları "dramatik" olmayan güç kullanımla-

rından ya da direniş biçimlerinden söz ediyoruz. Bu anlamda, "direniş" ev hizmetinde yer alan iki sınıftan kadınların karşılıklı ilişkilerini betimlemek ve incelemek için en yararlı terim olmayabilir. İstenilen sonuca ulaşmak için girişilen eylemler kalıcıdır, ev hizmetindeki sınıf etkileşimlerinin rutin özellikleridir ve ev hizmetini destekleyen eşitsizlik yapısını değiştirmeyi hedeflemez. Eğer kişi bu eylemlere bir ad vermek zorunda kalırsa, bunları en iyi biçimde, James Scott'un köylü direnişleri için kullandığı "rutin direnişler" sözleriyle betimleyebilir.

> Bu etkinliğin çok az bir bölümü.... maddi ya da simgesel açıdan, tarım alanındaki eşitsizliklerin temel yapısına yönelik ciddi bir tehdit oluşturur. Ama temsil ettiği şey, sınıflar arası ilişkilerin sınanması ve yeniden müzakere edilmesi sürekli sürecidir. Her iki taraf da -toprak sahibi-kiracı, çiftçi-ücretli işçi- her küçük fırsatı yakalamak ve kendi yönüne çekmek, varolan ilişkilerin sınırlarını araştırmak, ne kadar kârla işin içinden sıyrılabileceğini tam olarak görebilmek ve bu kârı kabul edilir ya da en azından hoş görülür bir bölgesel hak saymak için sürekli bir çaba içindedir (Scott 1985: 255).

Ev hizmetinde iş ilişkilerinin birarada yapılanışını vurgulayarak, güç ve direniş konusundaki statik yaklaşımların ötesinde, güç ilişkilerinin nasıl yapılandırılıp korunduğuna ilişkin daha dinamik, bağlamsal bir anlayışa ulaşabiliriz. Bu bakış açısı, ev hizmetlilerinin, işverenlerinin güç stratejilerinin edilgen nesneleri olmak yerine kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden eyleyiciler olduklarını ortaya çıkarır. Bu yüzden, işverenlerin ve işçilerin kişisel çıkarlarının işyeri olan evlerde ifade edilme, müzakere edilme ve tartışılma yollarını anlamak çok önemlidir. Kişisel çıkar peşinde ne gibi simgeler ve deyimler yaratılır, canlandırılır ve manipüle edilir? Aktörler, gündelik etkileşimlerini gerçekleştirirken ürettikleri iş ilişkilerinde ne gibi becerilerden ve kaynaklardan yararlanırlar? Türk ev hizmetlilerini ve onların işverenlerini incelerken yanıtlamaya çalıştığım sorular bunlardır.

Birbirine girmiş akraba ve iş cemaatleri: Enformel ağlar ve iş kültürü

Ev hizmeti, toplu örgütlenme ve eylemcilik biçimlerine kolayca uymaz. Ev işi, belirlenmiş haklar ve iş uygulamaları inşa edebilecek herhangi bir kurumsal bağlamın dışında gelişir. Birbirinden uzak evlerde ayrı çalışan ev hizmetlileri işverenleriyle ilişkilerinde güç kazanmalarını sağlayacak herhangi bir ortak kimliğin dışında kalırlar. Ama 3. Bölüm'de gördüğümüz gibi, evlerde çalışanlar resmî aylık asgari ücretin neredeyse üç mislini kazanırlar ve bu ücretler toplu sözleşme olmadan belirli dönemlerde ayarlanır. Ev hizmetlilerinin, sekiz saatlik iş günü resmî sınırını ender olarak aşan, sözleşmeye bağlı makul çalışma saatleri vardır. Dahası, yazılı olmayan ama geniş ölçüde uyulan iş tanımlarına sahiptirler. Anlaşmanın içermediği görevler ayrıca müzakereye tâbidir.

Bütün bunlar formel olarak örgütlenmiş emek göstergeleridir. 3. Bölüm'de anlatıldığı gibi, enformel alandaki bu gibi özelliklerin varlığını açıklayan bir unsur arz ve talep dengesizliğidir. İşçilerin ellerinde tuttukları önemli orandaki kendi kaderini belirleme gücü, göçmen topluluklarının bünyesinde varolan enformel ev hizmetlisi ağlarından da kaynaklanır. Soyutlanmaktan ve kaynaksız kalmaktan çok uzak olan bu kadınlar, birbirinden uzak işyerlerinin olumsuz örgütsel sonuçlarını etkili biçimde dengeleyen akrabalık, arkadaşlık ve komşuluk bağlarına güvenirler.

Kent mahallelerinde, kapıcı aileleri ile gecekondu yerleşimlerindeki göçmenler arasında varolan hemşehrilik ve akrabalık bağlarına göre biraraya toplanma, yakın çevrede oturan ve ev hizmetlisi olarak çalışan kadın akrabaları ya da hemşehrisi göçmenler bulunan ev işçilerinin yüksek oranını (yüzde 79) açıkça yansıtır. Akrabalık ve etnik köken bağlarının yanı sıra ev hizmetlilerinin oturdukları semtlerin yakınlığı aralarında ağ bağlantıları kurmaya yardımcı olur. Bu enformel ağlar, başkalarıyla kurulacak bağların, göçmenlerin simgesel ve maddi kaynakları paylaşmalarını ve iş değiş tokuşunu sağlayan karşı-

lıklı akrabalık haklarına ve sorumluluklarına dayandığı daha büyük bir cemaatin parçasıdır.[2]

Oturulan yere göre oluşmuş ağlar ev hizmetlilerinin, işe alınma biçimlerini denetleyen enformel toplumsal ağlar oluşturmalarında önemli rol oynar. Ev işçilerinin bir iş kültürü geliştirip korudukları ve güçlendirdikleri yer burasıdır. Böylece, rastgele oluşmuş bir ev hizmeti pazarı gibi görünen şey aslında hayli yapılandırılmıştır ve özellikle ev hizmetlilerinin kendilerince denetlenir.

2. Bölüm'de gösterdiğim gibi, kapıcı eşleri ev hizmetine kocaları yoluyla ya da kimi zaman aracısız biçimde girerken, gecekondu yerleşimlerindeki işçiler değişmez biçimde, oturulan yere bağlı enformel ağlar yoluyla ev hizmetine girerler.[3] Gecekondu yerleşimi örneğinde, eski kapıcı eşlerinin dışında bütün işçiler ilk işlerini kendileri de ev hizmetinde çalışan arkadaşlar (komşular) ve akrabalar yoluyla bulmuşlardı. Çok gelişmiş bir kişisel tavsiye sistemi kullanarak başkalarını işverenlerinin arkadaşlarının yanında işe sokuyorlardı. Bu işe alma sistemi ev hizmetlileri ile işverenlerin ağlarının üst üste binmesini gerektirir. Yeni bir ev hizmetlisi arayan işveren bir kadın, kendi evlerinde çalışan kadınlara arkadaşlarından birini tavsiye etmesini söyleyen, kendi arkadaş ve akraba ağına güvenir.

İşe alma süreci göründüğünden daha karmaşık olabilir ve kendi de bir dizi karmaşık norm tarafından düzene sokulur. Böyle bir enformel işe alma sürecinde geçerli normları seçip çıkarmak güç olmakla birlikte, onların varlığını ve önemlerini ancak onlara uyulmadığı zaman anlarız. Şimdi anlatacağım olay, bir çelişki doğunca ortaya çıkan ortak bir normu sergiler.

Ev hizmetlilerinin resmî bir nitelik taşımayan toplantılarından birinde (buna ben de katılmıştım), birbirleriyle konuş-

2 Türkiye'deki küçük ölçekli kapitalist imalatın düzenlenmesinde akrabalığın oynadığı rol için bakınız White 1994.

3 Yatılı ev hizmetlileri ile birçok işverene çalışanların işe alınması ve içsel mesleksel hareketliliği açısından cemaat ağlarının önemi Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Meksikalı göçmen kadınlar için de vurgulanır. Ağlara dahil olmayan ev hizmetlileri (yeni gelmiş göçmen kadınlar) çoğunlukla kendilerini son derece düşük ücretli yatılı işlerde çalışır bulurlar (Hondagneu-Sotelo 1994a: 199-200).

mayan iki işçi aynı ortamda biraraya gelmişlerdi. Öbürleri onları barışmaya ikna etmeye çalışırken ben de parçaları birleştirerek anlaşmazlığın nedenini buldum. Kadınlardan biri, işverenle geçinemediği için işten ayrılan önceki hizmetlinin onayını almadan aynı işverenin yanında işe başlamıştı. Kimin haklı kimin haksız olduğu konusundaki yoğun tartışma boyunca, sürekli olarak iş yapmanın incelikli kurallarından birini gündeme getiriyorlardı: Yeni işçi ancak eski işçinin bilgisi ve onayı olursa aynı işverenin yanında çalışabiliyordu. Eski işçinin kendisinden sonraki işçi üzerinde meşru bir "veto gücü" vardır.

Ağların gücü başka bir biçimde de olsa, aylarca işsiz gezen ve işe çok gereksinimi olan bir işçinin durumunda da kendini gösteriyordu. Bu kadın ağın iş bulma yollarının dışında kalmıştı ve bu dışlanma yeni işverenler bulmasını etkili biçimde engelliyordu. Kadının işverenleriyle eskiden bağlantıları olan öbür kadınların bana söylediklerine göre bu dışlanmanın nedeni, onun "beceriksiz" oluşuydu ve "işi bitiremiyordu". Bu durum ağın, meslek ölçütlerinin korunmasına ve yazılı olmayan iş yasalarının uygulanmasına nasıl hizmet ettiğini gösteriyordu. Kişi ancak ağı oluşturan topluluğun kabul ettirmeye çalıştığı davranış ahlâkının sorumluluklarını yerine getirerek öbür işçilerin saygısını ve potansiyel desteğini kazanabilir.

Bu bir iş bulma yolundan çok, toplumsal ve mesleksel normları koruyan ve kabul ettiren gerçek bir toplumsal ağdır. Birbirleriyle ilişkilerinde işçiler, ev hizmetinin ahlâksal ve mesleksel kurallarının cemaat yaptırımlarıyla konduğu ve korunduğu belirli bir iş kültürü geliştirirler. Başka bir seferinde, bir grup ev hizmetlisi, iki hayat kadınının evinde işe gitmek için şaşırtıcı ölçüde yüksek bir ücret isteyen ve alan tanıdık bir işçiyi katı biçimde eleştirdiler. Eleştirinin ana noktası şuydu: "Adil bir ücret adil bir gün içindir" ve kişi "düşük ahlâklı oldukları için başkalarını sömürmemelidir" çünkü, ev hizmetlilerinden birinin dediği gibi "onlar hayatlarını kazanmak için kendilerini satıyorlardı."

Norma uygun eylem aynı zamanda, işverenle ilişkide ölçütlerin ve davranış kurallarının korunmasına yönelikti. Aralarındaki ağ işçilere, işverenleriyle ilişkilerinde kullanabilecekleri stratejiler sağlar. Ağın içinde, deneyimler (ve ayrıca işin hileleri) paylaşılır ve genelleştirilir. İşveren uygulamalarına ilişkin bilgi paylaşımı her işçiye, aşırı, mantık dışı talepleri reddetmek için başvurulacak cemaat ölçütleri sağlar. Ev hizmetlileri işveren kadının iyiliğine ya da kötülüğüne ilişkin bilgi alışverişinde bulunduklarında hakça davranış örneklerini olduğu kadar haksız davranış örneklerini de anlatırlar. "Uygun" ve "uygunsuz" işler kesin olarak birbirinden ayrılır ve tanımlanır. İşe yeni başlayanlar diğer işçilerden, klozeti ele temizlemeleri gerekmediğini ve işverenin bu gibi pis işlere yarayan araçları sağlaması gerektiğini öğrenirler. Örneğin duvar kağıdıyla kaplı bir odanın duvarlarını temizlemek her zamanki görevlerin arasında yer almaz ve ayrıca müzakere edilmelidir. Genelde, "iş tanımı" içinde bulunmayan görevlerin ilave ödemeye tâbi olduğunu belirleyen uygulamayı ve normu öğrenirler.

Ev hizmetinde çalışanların iş kültürünün, simgesel ve maddi kaynaklar yaratmak ve aynı zamanda işveren kadınların işçilerin değerine ilişkin kanılarına ve etkileşim koşullarını denetlemekte gösterdikleri belirleyici güce meydan okuma ve karşı çıkma yeteneğinin temelinde bulunan ölçütleri geliştirmek açısından önemini görmeliyiz. Bu ilişkiler, ev hizmetlileri arasında bir destek ve dayanışma kaynağı olmalarına ve öbür emek pazarlarında daha formel biçimde elde edilen şeyleri üreten ve yeniden üreten toplumsal uygulamaları içermelerine rağmen, hiyerarşik bir düzen içindedirler ve gerginlikler ve karşıtlıklar ile nitelendirilirler. Bu ağları, çelişki, hiyerarşi ya da sömürü içermeyen ideal akraba temelli cemaatler olarak nitelendirmek yanlıştır. Örneğin, işe alma uygulamaları, en çok göze çarpan gerginlik kaynağını yaratan bir çekişme alanıdır. Daha şeffaf bu ilişkiler yoluyla, ağın eşitlikçi biçimde çalışmadığını ve her üyeye eşit pay dağıtmadığını anlayabiliriz. "İstenen" işverenler (makul bir gidiş geliş uzaklığında

oturanlar, daha iyi patronaj yardımı olanaklarına sahip olanlar, daha az iş isteyenler ve kocalar açısından da "istenen" ölçütüne uyanlar) ev işinde çalışanların arasında en büyük rekabet nedenidir. Böyle "istenen" bir işveren sunma durumundaki işçi, kimi kayıracağı, nasıl bir karşılık bekleyeceği ve bu süreçte, iş arkadaşları arasında ne gibi kıskançlıklar ve düşmanlıklar yaratacağı konusunda oldukça önemli bir etki gücüne sahiptir.

Bir örnek vermek, işveren tavsiye etmenin gerektirdiği karmaşık ve gerginlik dolu ilişkileri açıklamaya yardımcı olacak. Annelik ile iş arasında düştüğü çelişki 2. Bölüm'de anlatılan Aliye Ali, iş günlerini artırma gereksinimine karşın, çocuk bakımı sorunları yüzünden haftada yalnızca üç gün çalışıyor. Çevresindeki herkese, öğleden sonraları okuldan dönen çocuklara bakma şeklinde bir iş yapmak istediğini haber vermişti. Böyle az rastlanan bir düzenleme, üç buçuk yaşındaki kendi kızının bakımını, okuldan eve gelen on bir yaşındaki kızının sorumluluğuna bırakabilmesini sağlayacaktı. Bir gün Aliye, böyle bir iş çıkmış olmasına rağmen kendisine haber verilmediğini öğrenmiş. İşe alınan kadının görümcesi olduğu ortaya çıkmış. Aliye'ye göre, görümcesi, eskiden aralarında geçen tatsız bir olay yüzünden işi ona haber vermemeyi tercih etmiş. Aliye, bir keresinde, görümcesinin bir müşteriden dantel siparişi almasını akılsızca engellediğini açıkladı. Aliye görümcesiyle yüzleşince, görümcesi intikam duygusuyla hareket ettiğini inkâr etmiş ve ona, böyle bir işin onu ilgilendirdiğini bilmediğini söylemiş. Bu olayın gösterdiği gibi, iş bağlantıları başka ilişkilerle iç içe geçer ve kimi zaman o ilişkilere zarar verir. Akraba düşmanlıkları bu iş tavsiyesi olaylarında ortaya serilir. Yine de akrabalık bağları da çoğu zaman bir yana itilir. Öbür toplumsal ilişkilerden arınmış ayrı bir iş ağını tanımlayacak belirgin hudut çizgileri yoktur. Bu ağlar içindeki ilişkiler, kendilerini meydana getiren öbür akrabalık ve komşuluk bağlarından ayrılamaz.

Kadınlar arası patronaj ilişkileri

Patronaj ilişkisi, iş kimlikleri repertuarında proleterleşmiş temizlikçiler olarak yer alan ev hizmetlileri açısından temel sayılmasa da patronaj kavramı,[4] işveren ile ev hizmetlisi arasında etkileşimin kimi önemli özelliklerini uygun biçimde nitelendirir. "Patronaj" ilişkisi başlığı altında tartıştıklarım genellikle, ev hizmeti konusundaki başka araştırmalarda, "paternalizm" ya da onun modern değişkeni "iyiliksever maternalizm" kavramlarının ayrılmaz bir parçası gibi anlaşılmış ve incelenmiştir (örneğin, Rollins 1985). Patronaj ilişkisi, ev hizmetlilerinin yaşantısının en alçaltıcı yönlerine bağlanmıştır. Bu yüzden, "patronaj" ve "paternalizm" arasındaki çoğunlukla belirsiz sınırların açığa çıkarılması önemlidir.

Nicholas Abercrombie ve Stephen Hill (1976) patronajı paternalizmden kesin çizgilerle ayırarak analitik yönden kapsamlı bir patronaj tanımı yapıyorlar. Patronajda asimetri kesinlikle, elle tutulur yararlar sağlayan tâbi taraftan yanadır;

4 V. Tellis-Nayak (1983) patronaj kavramını ev hizmetlerine uygular. Ev hizmetlileriyle işverenler arasındaki etkileşimin doğasını, bir Güney Hindistan topluluğunda "hâmilik yapılan" kavramını kullanarak inceliyor. Patronajı resmî kast geleneğinin dışındaki bir bağımlılık düzenlemesi olarak anlatıyor çünkü bu durum kırsal ve kentli Hıristiyanları ilgilendiriyor. Ev hizmetinin yapısı öyle bir biçimde düzenleniyor ki kırsal alanda doğan kızlar anne babaları tarafından, ekonomik rahatlık sağlamak ve aynı dini paylaştıkları kentli sınıflardan sürekli bir ekonomik ve sosyal destek görmek için kentli Hindu hanelerine yerleştiriliyorlar. Bu düzenlemede dinî görevliler ağı, kırsal kökenli kızların (ve kimi oğlanların) seçkin, kentli evlerde işe girmelerine aracılık etmede önemli bir rol oynarlar. Tellis-Nayak'ın ileri sürdüğüne göre ev hizmetlilerinin kırsal aile cemaatleri ile işverenler arasında ev hizmeti yoluyla kalıcı bir dikey bağlantı kurulur. Bu bağ eşit olmayan kişiler arasında bulunmasına rağmen Nayak bunu dikey dayanışma diye tanımlar çünkü hizmetkârın ailesinin hastalık ve işsizlik zamanlarında işverenden yardım görmesine ve aynı zamanda örneğin borç alma ya da anlaşmazlıkları çözümleme konusunda öğüt almasına ve korunmasına yarayan şeref, güven, cömertlik ve armağan-verme konusunda karmaşık bir karşılıklılığı gerektirir. Benim analizim onunkinden önemli ölçüde ayrılır. Ev hizmetlisini hâmilik yapılan diye tanımlamasına rağmen, hâmilik yapılan durumuna gelen onun akrabalarıdır. Dahası, onu eleştirenlerin belirttiği gibi, paternalizm kavramı hizmetçilerle içinde yaşadıkları ve bir parçası haline geldikleri haneler arasındaki ilişkiyi anlatmaya daha çok yarar. Bunun bir eleştirisi ve başka görüşler ve Tellis-Nayak'ın yanıtı için Hansen, Shahani ve Walter tarafından bu yazının ardından yapılan yorumlara bakınız (Tellis-Nayak 1983).

"öte yandan patronun aldığı ödülleri görebilmek daha güçtür" (423). Bunun tam tersine, paternalist düzenlemelerde patronun sağladığı yararlar, onur, söz dinleme ve iyi bir şöhret gibi elle tutulmayan şeylerin de ötesine uzanır. Dahası, patronaj, paternalizmden farklı olarak, hâmilik yapılanın yaşamı üzerinde egemenlik kurulacağını varsaymaz ve geçicidir: "belirli bir karşılıklı alışveriş gerçekleştikten sonra sona erebilir" (Abercrombie ve Hill 1976: 423).

Bu katı ayrım, paternalizmin patronajla karıştığı daha az açıklıkla belirlenen durumların analizine hemen olanak tanımamasına rağmen, işverenler (patronlar) ile evlerde çalışanlar (hâmilik yapılanlar) arasındaki ilişkinin temelde sözleşmeye bağlı olduğu ve çok işveren yanında gündelik iş biçimdeki ev hizmeti örgütlenmesinin dağınık ilişkiler kurulmasına olanak tanımadığı Türk örneğine kesinlikle uyuyor. Başka bir deyişle, kocalar bu seçeneğin uygulanmasına sınırlamalar getirseler de, ev işçilerine kendileri için en iyi "patronu" seçmek için iş pazarında gezinmek gibi önemli bir seçenek sunan bir örgütlenmedir.

Gecekondu grubunun neredeyse yarısı (yüzde 47) ile kapıcı grubunun üçte biri (yüzde 34'ü) açısından işverenlerle ilişkiler bir dereceye kadar patronaj içerir, Patronaj işçilerin aldığı yardımlara (ya da kayırma usûllerine) göre değişiyordu: Yardımların arasında, aile üyelerini ve başka önemli kişileri kentteki işlere yerleştirmek (gecekondu grubunda yüzde 19, kapıcı grubunda yüzde 9), avans olarak verilen faizsiz borçlar (gecekondu grubunda yüzde 19, kapıcı grubunda yüzde 31) ve sağlık hizmetine erişim vardı (gecekondu grubunda yüzde 4, kapıcı grubunda yüzde 23). Yine gecekondu grubunda kadınların yüzde 7'si, çocuklarının eğitimini güvence altına almak konusunda patronlarından yardım gördüklerini bildirdiler. Patronaj bir süreç olduğu ve işçiler kimi zaman tek kimi zaman birçok kaynaktan patronaj yardımı gördükleri için, bu ilişki nicelleştirilemez. Dahası, her türden patronaj "yardım"[5] terimi ile ifade

5 Bu soruda, işverenlerden ya kendileri ya da aileleri için hiç *önemli* bir yardım görüp görmedikleri soruluyordu.

edilmesine rağmen, bu yardımlar duruma göre değişir ve bu ilişkide yer alanlar açısından önemi büyük ölçüde farklıdır.[6] Örneğin, başka yardım biçimleri daha az değerli ve daha yaygın (ama bu yüzden de daha kolay bulunur) patronaj biçimleridir: Bunların arasında, dinî bayramlarda verilen yeni eşyalardan armağanlar ve para olduğu gibi başkalarının eskisi giysiler, kullanılmayan ev eşyaları, yiyecek ve çocuklar için okul gereksinimleri vardır. Örneklerden birinde işçiye okuma yazma öğretmek, bir başkasında ise onu çocuklarla birlikte yaz tatiline götürmek de patronajın başka biçimlerini oluşturuyordu.

Ev hizmeti konulu birçok tartışma ev hizmetlilerinin kendi cemaatlerinde ve hizmetkâr sınıfı hiyerarşisinde işverenlerinin gücü, ayrıcalıkları ve zenginliği ile doğrudan ilişkili olarak statü ya da itibar sahibi olup olmadıklarını araştırır. Örneğin David Katzman (1978b) ve Thornton Dill (1988), ev hizmetlilerinin statüsü yüksek ya da üst-sınıf işverenleri, kendilerini itibarlı işverenlerle özdeşleştirerek kazanacakları simgesel statü için değil ama bu işverenler yüksek maaşı daha kolay verebilecek ve daha cömert yardımlarda bulunup, daha iyi davranabilecek durumda oldukları için arayıp bulmak istediklerini belirtirler. Katzman'ın savunduğuna göre "siyah ev hizmetlilerinin, kendi cemaatlerinde, işveren ailelerinin toplumsal statüsü sayesinde yüksek itibar kazandıkları varsayımını destekleyecek hiçbir şey yoktur" (1978b: 247). Türkiye örneğinde, işverenin toplumsal konumu bir başka nedenden ötürü de önemlidir. Evlerde çalışanlar, ayrıcalıklı mevkilere sahip ya da aile üyelerine (yetişkin çocuklar ve koca) iş bulacak ya da bedava meslek hizmeti sağlayabilecek tanıdıkları olma ihtima-

6 Durumsal görecelik ve önem algısındaki farklılıklar da, kapıcı grubundaki ev hizmetlilerinin çoğunun ve gecekondu grubundakilerin neredeyse yarısının, değişik türden birçok patronaj yardımı görebilecekken neden hiç görmediklerini belirtmelerini açıklıyor. İki araştırma grubunun farklılıklarını burada yorumlamak güç. Şöyle bir geçerli yorum yapılabilir: kapıcılık zaten patronaj ilişkisini içerdiği için, kapıcılık kanalından ve ev hizmetlisinin kendi işi üzerinden gördüğü patronaj, çoğu durumda patron aynı kişi olduğu için bulanıklaşır. Başka bir yorum da şöyledir: gecekondu yerleşimindeki ev hizmetlilerinin bu gibi bir hâmilik yapılmasına daha fazla oranda katılımı, iyi patron seçme konusunda daha çok fırsata sahip olduklarını yansıtır.

li yüksek işveren ararlar ve tercih ederler. Kısıtlı kaynaklara erişebilme, özellikle yüksek işsizlik zamanlarında iş bulma arzusu, ilişkileri iyi ve güçlü patronlar aramaya iter. En az kaynağa ve kurumsal bağlantı kurma olanaklarına sahip kırsal göçmenler bir patron bulmakta en çok istekli olanlardır. Aslında, Türk toplumunun daha az ayrıcalıklı kesimlerinde en yaygın deyişlerden biri şöyledir: "İş bulmak için önce patron bulmalısın."[7]

İş bulmanın ötesinde patronlar, ev hizmetlisinin bir ev yaptırabilmesi ya da çok miktarda nakit para gerektiren şeyler satın alabilmesi için çok önemli sayılan faizsiz borçlar verebilirler. Örneğin, bir ev hizmetlisi, kızının ya da oğlunun üniversiteye hazırlık kursları için gereken yüklü bir miktar parayı ilerideki çalışmasına karşılık avans olarak isteyebilir. Benzer biçimde eğer bir işçi bir doktorun ya da bir doktor eşinin yanında çalışıyorsa, kendisi ve ailesi sağlık tesislerinden daha hızlı, parasız ve daha uygun biçimde yararlanabilir. Patronaj işçilere, çok değerli sayılan, başka mesleki hizmetlerden yararlanma olanağı da sağlar.

Çok belirgin bir patronaj örneğinde, bir ev hizmetlisi kocasına, bir komşusuna ve iki akrabasına düzenli birer iş ve buna ilaveten oğluna bir burs sağlayabilmiş. Patronlarına karşı duygularını şu sözlerle ifade ediyordu, "Onları bırakamam (işveren ailelerini). Ölünceye kadar bu ailelerin yanında çalışırım." Bu kadının söyledikleri bağlılığının, adanmışlığının ve minnetinin çok güçlü bir ifadesidir ve ders kitaplarına geçecek bir patronaj örneğidir. Kişi bu kadının öyküsünden işvereniyle ilişkisinin bağımlılığa dönüştüğü sonucunu çıkarabilir ama böyle bir sonuç yanıltıcıdır. Bu aşırı örnekte bile, etkileşim mutlaka incinebilirlik ve bağımlılık geliştirmez. Kadının bu işverenlerle ilişkileri yalnızca bağlılığı yüzünden değil ama daha önemlisi, bu ilişkiden samimi olarak yararlandığı için sürdü.

---

7 Bu araştırmanın ironik bir anında bana patronluk teklifi yapıldı. Bir ev hizmetlisinin kapıcı kocası bana, bilgisayar kullanmayı bilen ortaokul mezunu 18 yaşındaki kızını modern bir işe yerleştirirsem karısını bana işe göndereceğini söyledi.

Bu ilişkilerin kalıcı olmasını sağlayan şey onun ve onun gibi başkalarının düzenli biçimde zam almayı, işverenler tatile gidince ücret almayı ve başka yardımlar görmeyi sürdürmeleridir. Bu maddi yardımlar ve iyi ilişkiler olmasaydı, aralarındaki "bağlılık" sürmezdi.

Bu bölümün açılışındaki sahnenin akla getirdiği gibi, ev hizmetinde en çok âdet haline gelmiş ve evrensel patronaj biçimi eski giysileri, kullanılmayan ev eşyalarını ve mobilyaları vermektir. Marcel Mauss'un (1954) öncü yapıtına dayanarak, sosyal bilimciler bireyler ve toplumsal gruplar arasındaki armağan verme ve alma eyleminin toplumsal anlamını geniş biçimde araştırmışlardır. Mauss, karşılıksız armağan vermeyi, kişinin üstünlüğünü kuran ya da doğrulayan bir eşitsizlikle bağdaştırmıştır. "Vermek," der, "kişinin üstünlüğünü göstermesidir, kişinin daha fazla ya da yüksek bir şey olduğunu göstermesidir.... Karşılığını vermeden ya da daha fazlasını ödemeden kabul etmek alıcı ve itaat edici hale gelmek için tâbi olmayla karşı karşıya kalmak demektir" (Mauss 1954: 72). Araştırmalar, evlere işe gidenlerle işverenlerin arasındaki güç farklılıklarının en etkili ifadesini ve günlük yaşamda doğrulanmasını armağan vermekte bulduğunu belgeler. Örneğin Rollins'in (1985) incelediği ev hizmetlileri armağanları yalnızca elden düşme satan dükkânlara satmak ya da atmak üzere kabul ediyorlardı çünkü armağanları almakta isteksiz görünmek, armağan verenlerin ulaşmayı amaçladığı güç farklılığına tehdit oluştururdu. Ama armağan verme kimi ev hizmeti düzenlemelerinde aynî ödeme de sayılır. Bu aynî ödeme biçimi, ücret vermekten farklı olarak, işverenin değerlendirmesine tâbi olduğu için, bunu kullanmak onlara hizmeti ve bağlılığı, resmî sözleşmelerden daha aşırı ve dolambaçlı yollardan idare etme imkânı verir. Böylece ev hizmetinde verilen "armağanlar", işçileri ücret artışı görüşmekten vazgeçirmek ve karşılık veremeyecek ve vermemesi gereken ev işçilerinin aşağı konumunun altını çizmek gibi iki işlevi birden yerine getirirler.

Bu konudaki literatürde tartışılan çoğu durumdan farklı olarak benim verilerim karşılıksız armağan almanın göreceli

olarak aşağılayıcı olmadığını gösteriyor.[8] Türk ev hizmetlileri bu armağanları iki nedenden dolayı aşağılayıcı gibi algılamıyorlar. Birincisi, evlere işe gidenlerin bu "armağanları" almak için girişimde bulunmaları sınıfsal suçluluk duygusu verme stratejilerinin bir parçasıdır. Başka bir bağlamda, E.P. Thompson bunu başka türlü ifade eder. "(Yukarıdan) 'verme eylemi' sayılan şey (aşağıdan) 'alma eylemi' sayılır" (akt. Scott 1985: 309). İkincisi, evlerde çalışanlar bu armağanların kimilerini başkalarına dağıtarak kendileri de patron rolüne girerler. Bu armağanları gereksinimi olan başkalarına dağıtarak kendi cemaatlerinde itibar nesnelerine dönüştürebilirler. Bu yeniden dağıtma mekanizması ev hizmetlisinin memleketindeki dostları ve akrabaları içine alacak kadar bile genişleyebilir.[9]

Patronajın gerçek önemini anlamak için, kişinin ev hizmetlisi ile işveren arasındaki ilişkinin ötesine bakması gerekir. Patronaj ev hizmetlisinin aile içindeki ve öbür akrabaları arasındaki ve kendi çevresindeki statüsünü önemli ölçüde etkiler. Patronaj, işçilerin kendi cemaatlerinde statü, saygı kazanmak ve iyi tanınmak için yararlandıkları güçlü bir kaynaktır. Ev hizmeti bir kadının statüsünü düşüren bir şey gibi görülse de, onun başkalarına iş bulabilmesi statüsünü yükseltir. Bu kadın, cemaatine başka bir yoldan ulaşamayacakları bir kaynağa ulaşma olanağı veren aracı yerine geçer. Kendi çevresindeki öbür kişilere karşı patron rolünü üstlenir; bu kişiler de ona bağlılık ve minnet duygularıyla karşılık verirler.

Ama bu sonuç kapıcı grubundaki ev işçileri için geçerli de-

---

8 Rina Cohen (1991) orta sınıf Kanadalı aileler tarafından işe alınan üçüncü dünya kökenli yatılı ev hizmetkârları ile ilgili çalışmasında benzer bir noktaya işaret eder. Onun analizine göre, ev hizmetlilerinin işverenlerden armağan "koparması" daha dengeli bir alışveriş sağlamaya yarayan "düzey belirleyici mekanizmalar"dan biridir.

9 Bu soruyu sistemli biçimde araştırmadım ama bu pratiğin varlığını gecekondu mahallelerinde yazın katılımcı gözlem yaptığım için görme fırsatım oldu; ev hizmetlileri ya doğdukları köyü ziyarete gidiyorlardı ya da öbür hane üyelerini köyü ziyarete gönderiyorlardı. Köye yapılacak yolculuk hazırlıkları sırasında eşe dosta ve akrabalara götürülecek armağanlar seçilip karar verilirken açıkça ortaya çıktı ki, ev eşyaları, özellikle işverenlerin verdiği giysiler, bir dizi yiyeceği de içeren armağanların önemli bir kısmını oluşturuyordu.

gildir. Bu kadınlar armağanları itibarlı bir biçimde "taşıma" olanağına sahip olamazlar çünkü patronlarıyla aynı semtte otururlar. Gerçekten, bu gibi armağanlar kapıcı ailelerini damgalayan ve onları işverenlerinden ayıran mekanizmalar arasındadır. Patronaj çoğunlukla bütün aileyi kapsar çünkü karı koca aynı patronun hâmiliği altında olabilirler. Bu nedenden dolayı, kapıcı grubundaki ev hizmetlileri hak ettikleri armağanların kullanımını ve yeniden dağıtımını tek başlarına denetleyemezler. Son olarak, gecekondu yerleşimlerindeki ağlara benzemeyen kapıcı eşlerinin ağı, patronaj eşyalarının yeniden dağıtımına uygun değildir çünkü onların yakın alt kültür çevresi, aynı olmasa bile benzer patronların hâmiliği altında olan öbür göçmenlerden (kapıcılar ya da evlerde işe gidenler) oluşur.

İşverenler "armağanlar" karşılığında, kalıcı bağlar, şaşmaz bir sadakat ya da daha ucuz emek dışında ne alırlar? Ev hizmetlilerinin anlattıklarından açıkça anlaşıldığına göre kimi armağan verme uygulamaları dinî bayramlarda, durumları iyi olanların daha çok (ve gözle görünür biçimde) yardımsever olmaları beklenen bir zamanda yerine getiriliyor. İşverenler işçilerine armağan vererek yardımseverliğin gereklerini yerine getiriyorlar. Ama bundan sonraki bölümde göstereceğim gibi, evlerde hizmet verenlerin uyandırdığı "sınıfsal suçluluk" duygusunu yenmek için daha rutin ve her an her yerde uygulanan armağan verme biçimleri vardır. Patronluk rolleri yoluyla, işverenler aynı zamanda, verdiklerinin karşılığında daha elle tutulur yararlar beklerler ve armağanlarını, minnet duygusu yaratarak ev hizmetlilerini yaptıkları iyiliğin karşılığını vermeye zorunlu kılmak için kullanırlar.

Ama işverenlerin rahatlıkla yarısından çoğunun (yüzde 62) ev kadını olduğunu akıldan çıkarmamamız gerekir. Bu yüzden, daha büyük oranda işveren iş patronu rolünü üstlenecek konumda değildir; ancak kocaları yoluyla patronluk yapabilirler. Bu gibi işveren kadınlar kendileri de kocalarının hâmiliği altındadırlar. Gerçekten, çoğu zaman, kocaların eşleri karşısında patron rolü oynamasını, buna karşılık eşlerin ev hizmetlilerine patronluk yapmasını ve bu hizmetlilerin de kocaları-

nın ve birçok başka kişinin patronu olmalarını içeren çok-düzeyli patronaj ilişkilerine rastlarız. Bu arka planı akılda tutarak, şimdi, "işyerinde" bulunan iki kadın arasındaki etkileşime daha yakından bakabiliriz.

Samimiyete dayalı ve sınıfsal "iş"

İşverenlerle işçiler arasındaki ilişkiler, ev hizmetinin yapısından ileri gelen potansiyel çelişkilerle ve kaygılarla başa çıkabilme yolları olarak düzenlenirler ve uygulanırlar. Gerginlik ve çelişki kaynakları çoktur: İşveren ve işçi rollerinin arasındaki sınırlar, özel alanda nasıl tanımlanır? Maddi yaşam koşullarının (giyim ve mobilya gibi gözle görülür belirtilerle saptanan) çok aşikâr eşitsizliklerinden ortaya çıkan çelişkiler önceden nasıl görülür ve idare edilir? Emek alan ve satan arasındaki sınıf ilişkisinden kaynaklanan daha evrensel çelişkiler hane yaşantısı bağlamında nasıl idare edilir? Bu sorunlar birkaç tipik stratejiyle çözümlenir. Ben bu stratejilere, ev hizmetinde temizliğin ve sözleşmeye bağlı başka görevlerin dışında işler de bulunduğunu saptamak için "iş" diyorum. "İş" terimi aynı zamanda, iki kategorideki kadınların etkileşiminin, çalışmayan bir gözetmenin işi denetlemesiyle kısıtlı olmadığının altını çizer. Hem işveren hem de ev hizmetinde çalışan iş stratejileri uygular. Bunlar, kişinin, karşı tarafı belirli bir davranışsal etkileşim konusunda eğitme beklentisiyle yarattığı kendi imgesini sunmayı gerektiren idari stratejiler gibi kavramlaştırılabilir (Goffmann 1959). Bu stratejiler başarılı olunca iş daha iyi yapılır ve potansiyel kimlik sorunlarından kaçınılır ya da bunlar çözümlenir. Ancak, ev hizmetini idare etmekte kullanılan tam da bu stratejiler, etkileşim içindeki katılımcılar açısından kendi gerginliklerini yaratmaya yatkındır.

Samimiyete dayalı "iş"

Ev hizmetinin kuralları ve normları, "işyeri"ne karşıt olarak evin kişisel ve özel ilişkilerin bir arenasına dönüşmesine neden olan aile yaşamıyla ilgili değerler ve uygulamalar tarafın-

dan yapılandırılır. Bundan dolayı "aile", içinde emek ilişkilerinin yaşandığı metafordur. İşyerini özel alan terimleriyle tanımlamak "işveren" ile "işçi" rollerini ayıran sınırı çizmeyi güçleştirir. Bu güçlük, oynadıkları iki rolün birinden öbürüne rahatsızlık duyarak geçen ev kadınlarının işveren olduğu durumlarda şiddetlenir. Aktörlerin, çıkar çatışmalarını eklemleyebileceği ya da ilişkilerini katıksız şekilde emek alıcıları ile satıcıları arasındaki ilişki olarak kavramsallaştırabileceği bir dil yoktur. Öte yandan, aile-akrabalık deyimlerinin kullanımı bir yabancıya anında bir kimlik kazandırır. Samimiyet hitap şekliyle başlar; işveren, yaşına bakılmaksızın, "abla" olur ve eve işe gelen kişi de kendiliğinden "kardeş" olur ve kendisine ilk adıyla hitap edilir.

Hem işçiler hem de işverenler samimiyet kurmaya çok önem verirler. Bir ev hizmetlisi için iyi muamele görmek, "insan muamelesi görmek" ve "aşağılanmamak" arayışıyla sınırlı değildir. Ev hizmetlileri için iyi muamele "yakın olmak" ve ilintili olmak demektir; "abla/kardeş" metaforunun uygulamada gerçekleşmesidir. Samimiyet aynı zamanda ev hizmetlisine daha iyi "patronaj" yardımları sağlar. İşveren için, istenilen derece bir "samimiyet" iş açısından daha iyi sonuçlara varılmasını sağlar çünkü işveren işi tarif ettiği gibi yaptırır; başlangıçta iş tanımının bir parçası olarak görüşülmeyen işleri yaptırır ve tatillerde ve başka özel zamanlarda, işçinin öbür işverenlerinin zararına iş programını daha önce haber vermeden değiştirmek isteyince acil yardım görür. Ev işçisi açısından samimiyet daha iyi "patronaj" yardımlarına ulaşmasını garanti altına alır.

Bu işçi-işveren samimiyeti her zaman stratejiktir. "Stratejik" derken, böyle bir samimiyetin, duygusal bir ilişki olmaktan çok çatışan çıkarları korumanın bir yolu olduğunu ileri sürüyorum. Samimiyet genellikle birbirinin sevinçlerini, üzüntülerini ve sorunlarını paylaşmak diye tanımlanır. İlişkiyi yürüten iki insanın, birbirlerinin bakış açılarını anlayabilmeleri için az çok benzer değerleri paylaşmalarını ve yeterli ortak deneyime sahip olmalarını gerektirir. Böylece, tanımı gereği, samimiyet farklılıkların bir biçimde inkârını içerir. Ev hizmetinde ise, bu

ilişkiyi yapılandıran kimi statü ve sınıf farklılıklarını idare edilebilir hale getirmeye ve örtmeye yarayan bir stratejik araç işlevi görür.

Evlerde çalışanlarla işverenler tamamen farklı dünyalara ait olmalarına rağmen, eş ve anne olarak (kültürün samimiyet kurucu diye tanıdığı kişiler olarak) cinsiyete bağlı ortak niteliklerinden ve becerilerinden yola çıkarlar ve karşılıklı ilişkilerinde, iş düzenlemesinin koşullarını müzakere ederken ataerkil cinsiyet inançlarını kullanırlar. Her ikisinin de paylaştığı, kocalarının gücüne boyun eğme durumunu yansıtan kadınlık deneyiminin bu yönlerini kullanırlar. Evde çalışacak birini bulmak, eleyip seçmek, işe almak ve idare etmek tamamen bir kadın işi olmasına rağmen, ataerkil gücün temsilcisi olan kocalar, ev hizmeti iş ilişkilerinde görünmeyen ama yine de önemli rol oynayan kişilerdir. Bu iki kadın kadının tâbi kılınması ataerkil normu konusunda aynı anlayışı paylaşmıyor ve bunu hayatlarının çeşitli alanlarında farklı şekilde deneyimliyor olsalar da, her iki taraf da, karşılıklı ilişkilerinde kadının ailedeki tâbi konumuna ve toplumdaki tâbi statüsüne ilişkin paylaşıldığı sanılan ataerkil varsayımların yumuşatılmasının önünü açarlar. Paylaşılan bu anlayış ve kelime hazinesi, iki kadın grubu arasındaki farklılık duygusunu azaltıp, samimiyet ve hatta dayanışma yaratmasına rağmen, yine de ataerkil kadın kimliği tanımlarını güçlendirir. Örneğin, evlere işe gidenler belirli bir iş programı yapmak (işten erken çıkmak ya da sabah geç gelmek gibi) ya da işten ayrılmak istediklerinde, rutin olarak kocalarını gerekçe gösterirler. Bu meşru bir bahane olabilir ya da olmayabilir, çünkü kocaları onların iş koşulları üzerinde gerçekten denetim sahibidir. Bir kocanın koyduğu yasağı abartmak ya da bahane etmek iş düzenlemelerine meydan okumak ya da bu düzenlemeleri müzakere etmek amacı taşır. Ama böyle davranarak, evlere işe giden kadınlar kendilerini kaçınılmaz biçimde, erkeklere göre toplumsal yönden aşağı statülerine daha sıkı bağlamış olurlar. İşte patronluk karşısındaki özerkliği, ataerkil denetimi bir müzakere aracı sayarak doğallaştırma pahasına elde ederler.

İşverenler de aynı taktiği kullanabilirler. Kocalarını bu ilişkinin içine sokarak ani bir zamdan kaçınır ("Ona şimdi soramam; bu günlerde pek homurdanıyor.... Önümüzdeki aya kadar bekleyelim"), daha çok iş gördürür, programda bulunmayan yardımı alır, tatil dönemlerinde ilaveten birkaç gün çalıştırır, gündelikçi kadının kullanmasına izin verdiği olanakları (telefon gibi) sınırlayabilir ve işe yardım etmemek için bahane bulabilirler. Kocası büyük bir şirkette yönetici olan iki çocuklu genç bir ev kadını, yanında çalışan kadına yardım etmemek için gösterdiği mazereti şöyle anlattı: "Kocama ne kadar yorulduğumu söyleyip yakınınca, o da bana 'Öyleyse yardımcı tutma. O ne işe yarıyor?' diyerek canı sıkılıyor." Evinde çalışan kadının yanıtı ise şöyleydi, "Tabii, abi haklı, sen hiçbir şey yapmamalısın."

Bu olayların gerisinde yatan yapılar, tâbi olanların üstlerinden duydukları memnuniyetsizliği doğrular görünürken tâbi konumlarını kendilerinin yeniden üretmelerine neden olan daha genel bir dizi mekanizmayı temsil eder. Her iki kadının da yararlandığı, anında takdir gören, önceden kurulu ve sorgulanamayan bir ast-üst düzeni şu biçimde özetlenebilecek karşılıklı alışverişlerde geçerlidir: Ben senin istediğini yapardım (çünkü yakın bir ilişkimiz var; biz kız kardeşiz), ama bu adam, benim yaptıklarım konusunda son sözü söylediği için, beni bırakmıyor ki yapayım. İşveren kadınlar ile evlerde iş gören kadınlar birlikte, kendilerini meşru biçimde hem tam otoriteden yoksun hem de aynı ataerkil denetime maruz göstermelerini sağlayan ataerkil koşulları varsayar ve bu koşullardan yararlanırlar.

Kocalar yalnızca "simgesel olarak" ortaya çıkarılmazlar. Kimi durumlarda, ataerkil denetimin varlığı, ilişkinin üzerinde daha doğrudan hissedilir. Kimi ev hizmetlilerinin kocaları bizzat karılarının iş düzenlemelerini gözetir ve kazançlarını ellerinden alırlar. Bu gibi kocalara karşı, işveren ve işçi kendilerini doğal müttefik sayar ve işçinin kazancının elinden alınma olasılığını azaltmaya çalışırlar. İşverenler kimi zaman bunu, işçinin ücretinin bir bölümünü bir tasarruf hesabında tutarak ya

da altın alıp onun adına saklayarak yaparlar. Bazen de, işçinin kocasının haberi olmadan ilaveten para öderler. Ama bu ilavelerin ikramiye değil de, meşru ödemenin bir kısmı sayıldığını belirtmek gerekir.

Sınıfsal suç duygusu uyandırmak ve sınıfsal yaraları iyileştirmek

Ev hizmetlileriyle işverenler arasındaki sınıfsal eşitsizlikler günlük etkileşimlerinde nasıl algılanır ve ele alınır? Evlere işe gidenler işverenlerinin toplumsal yaşamları ve tüketim kalıpları konusunda doğrudan bilgi ve deneyim sahibi olurlar. İşverenler, haklı olarak, evlerinde çalıştırdıkları kadınların, kendi yaşam tarzları ile işverenlerininki arasında var olan çok büyük farkı gözlemek için çok iyi bir konuma sahip olduklarına inanırlar. İşverenler, ev hizmetlisinin bu karşıtlığı gözlemlemesinin, maddi ve duygusal nefret uyandırarak sınıfsal kıskançlığa neden olacağını düşünürler. Buna karşılık olarak, işverenler, benim "sınıfsal" iş dediğim görevi yerine getirirler: sınıfsal yara diye algıladıkları şeyleri iyileştirmek isterler. "Sınıfsal suçluluk" duyguları, ev hizmetlileri tarafından büyük ölçüde kurnazca uyandırılır ve güçlendirilir. Et tüketimi gibi dinsel ve folklorik anlamlar yüklü, önemli bir sınıfsal belirleyiciye ilişkin bir dizi örnek bu "sınıfsal iş" nasıl yerine getirilir gösterir.

Bir işveren şu olayı aktardı: Bir gün öğle yemeğine kıymalı börek yapmış ve yanında çalışan kadın beğendiğini gösteren bir söz söylemiş. İşveren ona tarifi vermiş ve ne kadar kolay yapıldığını söylemiş. Yanında çalışan kadın şöyle yanıt vermiş. "Ben yapamam çünkü et alamıyoruz." İşveren kadın onu ıspanak ya da mercimek kullanmaya teşvik etmiş. İşveren, gündelikçi kadınların ancak örneğe bakarak öğrenebileceklerine inandığı için, iki hafta sonra, kendisi ıspanaktan hoşlanmamasına rağmen, yardımcısına böreğin etsiz de güzel olabileceğini göstermek amacıyla ıspanaklı börek yapmış.

Başka bir işveren çok sık yararlandığını söylediği bir uygulamayı anlattı. Kendisi artan yemekleri yerken, yardımcısına, ona

iyi muamele edildiğini göstermek amacıyla, tercihen etli ya da tavuklu taze yemek pişiriyor. Dediğine göre bunun amacı, "biz de artan yemekleri yiyoruz" diye göstermekmiş. Başka bir işveren, yanında çalışan kadının, sürekli olarak, çocuklarına et alamadığından yakınması üzerine ona şunları söylemiş: "Bak bize. Hepimizde yüksek kolestrol var. Et sağlığınız için iyi değil."

İşverenler bu gibi stratejilerin işçilerinin yaşamını güzelleştirdiğine, onların yaşadığına inandıkları çelişkileri azalttığına ve yaşamlarından memnun olmalarını sağladığına inanırlar. Çoğunlukla ev kadını işverenler arasında dile gelen bu duygu, ev hizmetlilerinin sınıfsal suçluluk uyandırmakta oldukça başarılı olduklarını gösterir. Bir işveren evlere temizliğe giden işçilerin durumunu nasıl gördüğünü şöyle anlattı: "İki dünya arasında sıkışıp kalmışlar. İkisinde de olamıyorlar." İşverenler bu uçurumu ya da en azından algılanışını daraltmanın kendilerine düştüğüne inanırlar. İşverenler böylece, yoksullara kendi ücretlerine göre yaşamayı öğreterek, taleplerinin (ya da "yakınmalarının") uzandığı alanları kısıtlayarak ve arzularını aza indirgeyerek değerli bir sınıfsal işi yerine getirirler. Burada ortaya çıkan önemli bir soru şudur: Bu "iş" gerçekten işçinin yararına mıdır yoksa işvereni korumak için midir? Bu taktikler öncelikle, işçilerin yarattığı duygusal sömürü diye algıladıkları duygunun yoğunluğunu azaltarak işverene yarıyor gibi görünürler. Gündelikçiler, "Çocuklarıma et alamıyorum," "Okul açıldı ama çocuğum okula delik ayakkabıyla gidiyor," ya da "Bu yemek çok lezzetli ama çocuklarım ekmek peynirle besleniyor," dedikleri zaman, işverenler duygusal açıdan manipüle edildiklerini hissetmekte haklı olabilirler. İşçiler, işverenlerle aralarındaki farkı ve mesafeyi iyice doğrulamak için bu tür suçluluk uyandırıcı sözler kullanırlar. Sempatinin yanı sıra, daha iyi iş koşulları, daha cömert yardımlar ve daha iyi ücret elde etmeyi umarlar.

İşverenler arasındaki arkadaş ağları, işçilere işverenlerinin yardımsever davranışlarını manipüle etme araçlarını sağlar. Ev hizmetlilerinin en önemli taktiklerinden biri, bir işverene bir başkasının kendisine yaptığı yardımları anlatarak işverenler

arasında rekabet yaratmaktır. Örneğin bir işçi bir işverene, başka bir işverenin kışlık kömürünü alması için kendi ailesine katkıda bulunduğunu ya da çocuklarına okul malzemesi aldığını bildirebilir.

Benim tanık olduğum bir sohbette evlere işe giden bir kadın bir başkasına, kolundaki altı altın bilezikten birini işe gitmeden çıkardığını çünkü biraz avans istemeyi tasarladığını anlatmıştı. O altıncı bilezik yeniydi ve kadın, işvereninin bu eklemeyi fark edip parayı ona vermekte isteksiz davranacağını düşünüyordu. Bu kadın, işvereninin kaprisli yardımseverliğine bağlı biri gibi değil ama daha çok, nasıl algılandığını stratejik biçimde kullanarak amacına ulaşan bir işçi gibi iyilik istiyordu.

İşverenler arasında, çalışan kadınlar ve ev kadınları, yanlarında çalıştırdıkları kişilerle etkileşimlerinde ve bu etkileşimlerde sınıf ilişkilerinin yürütülüşünde birbirlerinden ayrılırlar. Meslek sahibi işverenlerin evde bulunmayışı, işçilere emek sürecinde yokluktan gelen bir özerklik verir ve aynı zamanda da bu işveren grubunu, ev kadını işverenlerin "duygusal sömürü" dedikleri şeye daha az maruz bırakır. Öte yandan, bu uzaklık yalnızca araçsal bir iş ilişkisi yaratmaz. Bunun yerine, bu işverenler çok kapsamlı bir güvensizlik duygusu geliştirirler ve ellerinin altında denetimsiz bir serbestlik ve bağımsızlık duygusu olanların bunu kurallara ve kısıtlamalara uymayarak kullandıklarına ilişkin bildik varsayımda bulunurlar. İşverenlerin anlattıklarında durmadan yinelenen temel bir konu, ev hizmetlilerinin özerkliği kötüye kullandıklarına, iş gününü kısaltmak için "dip köşe temizlik" yapmadıklarına, işverenin telefonundan şehirlerarası konuşmalar yaptıklarına, televizyonun önünde saatler geçirdiklerine, işverenin pahalı makyaj malzemelerini (kremlerini ve parfümlerini) bolca kullandıklarına ve neskafe gibi bazı küçük şeyler çaldıklarına ilişkin kuşkularıydı. Bir işverenin aşağıda anlattıkları bunun tipik bir örneğidir.

> Dün burada çalışıyordu. Öğle üzeri arayıp buzdolabında birkaç çeşit meyve, elma ve erik olduğunu, alabileceğini söyledim. "Zaten yedim, abla. Buzdolabındaki kirazları yedim," dedi. Ne-

redeyse bir kilo kirazla dolu koca bir kâseyi yemiş. Yılın bu zamanında kirazın ne kadar pahalı olduğunu bilirsiniz.... Kilosu 7000 lira kadar [gündelikçinin ücretinin üçte birine eşit]. Bunu almaya parası yetmez. Biz bile zor alıyoruz. Çok düşüncesiz. Bize özeniyorlar; bütün bunları bilerek yapıyorlar.

Ellerine vazelin vermeme rağmen, bir şişe pahalı gece kremimi bitirdi. Ona verdiğim limon kolonyası yerine benim parfümümü kullandığını da fark ettim. Onun parfüm değil makyajımı silmek için kullandığım bir temizleyici olduğunu [onu pahalı parfümden uzak tutmak için uydurulmuş bir bahane] söyledim. O da, "Ay, ben onu kolonya sanmıştım," dedi.

Bunun benzeri başka anlatılarda, yukarıdaki olayda sözü geçen kirazların yerini bir torba taze fındığın ya da bir tencere taze fasulyenin aldığını görüyoruz. Meslek sahibi işverenler evden uzakta oldukları için duygusal sömürüye maruz kalmazlar. Evlere işe gidenler, istediklerini elde etmek amacıyla işverenin "vermesi" için onu aldatmak yerine doğrudan harekete geçerler. Ev kadını işverenlerin durumunda ev hizmetlileri sınıfsal bir suçluluk dile getirir ve uyandırırlar ve karşılığında, işverenler bu suçlulukla başa çıkabilmek için sınıfsal ödevlerini "yapmak" zorunda kalırlar. Ev kadını işverenler bu işi "iyilik" ya da duygusal sömürüye yanıt olarak algılarlar çünkü işçiyle doğrudan etkileşim içindedirler. Böylece, ev kadını işverenler suçluluk yükünü omuzlarında taşırlar ve kendilerine kabahat bulurlar, oysa çalışan işverenler ev hizmetlilerini suçlar.

Ev kadını işverenlerin yeni ortaya çıkan ticari temizlik şirketlerinden biriyle çalışmaya istekli olduklarını öğrenmek şaşırtıcı değildir. Konuştuğum bütün ev kadınları samimiyet kurma rollerinin, duygularının sürekli idaresini gerektirdiğini bildirdiler.[10] Bu yakınlık aldatmacasını her türlü koşulda sürdürmenin ne kadar zor olduğunu çok ayrıntılı biçimde anlattılar. Kimi ev kadını yanlarında çalıştırdıkları kadının kendileri-

10 Duyguların bu biçimde idaresi Arlie Hochschild'in (1983), uçuş görevlilerinin yaptıkları duygusal iş nedeniyle kendi duygularına ilişkin yabancılaşma ve yapaylık deneyimlerini anlatmakta kullandığı "insani duyguların ticarileşmesi" dediği durumu andırır.

ne hükmettiğini hissettiklerini söylediler. Örneğin şöyle yakındılar, "Beni parmağında oynatıyor" ya da "Onun kölesi haline geldim."

Ev kadınlarının yanlarında çalışan kadınlarla ilişkilerindeki rahatsızlık kısmen, ev kadını ve işveren rollerinin uygun olmadığı düşüncesine bağlıdır. Ev kadınlarının güçsüzleştirilme duygusu yoğunlaşır çünkü evlere işe giden kadınların en çok nefret ettiği tür işverenin yardım etmeyen bir ev kadını olduğunu bilirler. Ama, 3. Bölüm'de aktardığım gibi, ev hizmetlilerinin çoğunluğu ev kadınlarının yanında çalışmayı tercih eder çünkü ev kadınları onlara yardım eder. Görünürdeki bu çelişki her iki taraf tarafından da algılanır ve kimi zaman işverenin hareketlerini ya da söylediklerini sıraya sokması gerekir.

İşverenler samimiyete dayalı ve sınıfsal işin kendilerini güçsüzleştirdiğine inandıklarına göre kendilerini korumak için bir dizi strateji kullanmak zorundadırlar. Örneğin, varlıklı bir ev kadını yardımcısının iş günlerini haftada üçten bire indirmiş. Meslek sahibi bir feminist (akademisyen) gündelikçi kadını kendisinin evde olmadığı bir gün çağırdığını söyledi; başkaları da kadın geldiği gün dışarı çıkmaya çalışıyorlar. Aslında, bütün kadınlar, samimiyete dayalı işin gereklerinden kaçmak için gündelikçi kadınları gerçekten gereksinim duyduklarından daha az saat tuttuklarını söylediler. Varlıklı bir ev kadının neden her gün bir yardımcı tutmak istemediğine ilişkin söyledikleri bu tür kaçışın tipik örneğini yansıtır. Samimiyete dayalı işten kaçmak için her zaman uyguladığı yönteme değinirken şöyle diyordu, "Her gün de hasta numarası yapamam."

Ev hizmetlilerinin her gün yaşadığı sınıfsal eşitsizlikler onların arasında, geleneksel kadınlık rollerinin doğrulanması sonucunu doğuran tutumları besler. Ev hizmetlileriyle yaptığım görüşmeler ve sohbetler sırasında birçok kez, sınıflar arasındaki gelir uçurumunun sonuçlarının ve sınıfsal adaletsizliğin bilincinde olduklarını gösteren hadiseleri aktararak üst ve orta sınıf işverenlerinin portrelerini çizdiler ve onları değerlendirdiler. Anlattıkları şeyler sürekli hanımlarının toplumsal cinsiyetlerine uygun olmayı başaramadıklarını ortaya koyuyor. Çe-

şitli ev hizmetlileriyle yapılan görüşmelerden alınan şu parçalar sınıfsal eşitsizliğin cinsiyetle eklemlenişini gösterir.

> Ben onun [işveren] bir şişe ojeye kaç para harcadığını bilirim. Benim gündeliğim kadar.
>
> Valla... bu kadına [işveren] kadın denir mi bilmiyorum. Kendi iç çamaşırını yıkayamayan, başkasına yıkatan birine kadın diyebilir misin?
>
> O kadar tembeller ki. Geçen gün bir tanesi yola gidiyordu. Bavulunu bana hazırlattı. Toplanmayı bile bilmiyor.
>
> Çocuklarına karşı o kadar gevşekler ki... Çocuklarına paranın kıymetini öğretmiyorlar.
>
> Çocuklara pahalı şeyler alıyorlar, çocuklar da onları hor kullanıyor. Geçenlerde oğluna pahalı bir çift spor ayakkabısı aldı, ertesi gün çocuk eve yırtık ayakkabıyla geldi. Hiçbir şey söylemiyor ve çocuğu cezalandırmıyor. Ayakkabı tek kelime edilmeden çöpe atıldı.
>
> Basit bir öğle yemeği pişirmeyi bile bilmiyor. "Kebap" ısmarlıyor. Ne kadar pahalı olduğunu biliyorsun - bazen bana bir günlük iş için verdiğinden daha fazla tutuyor.

Evlere işe gidenler günlük çocuk bakımı ve ev işlerinde orta sınıf kadınlarının zevklerini ve usûllerini taklit etseler de, kadın olarak kendilerine çizdikleri tanımın bütünüyle kentli orta sınıf işverenlerini model aldığını söylemek doğru olmaz. Tam tersine, cinsiyet eleştirisi yoluyla dile gelen sınıfsal eşitsizlikler onlara, kentli orta sınıf kadınlığının karşısında kendi kimliklerini tanımlama olanağı sağlıyor ve bu süreç içinde de, geleneksel kadınlığın ve kadın ve anne olarak kendi manevi üstünlüklerinin değerini teyit ediyorlar.

Ev hizmeti düzenlemesinin gerçek farklılıklarını ve eşitsiz doğasını görmemeye yönelik davranışın yapmacıklı doğası en iyi, işverenler dışarıdan bir gözlemciyle (bir orta sınıf kadını olarak "içeriden" sayılan araştırmacı ile) evlerinde iş gören ka-

dınlarla aralarındaki kapanması olanaksız gerçek mesafeyi konuştukları zaman ortaya çıkıyor. Onlar kendilerinin, ev hizmetlileri için olumlu modernleşme modelleri olduklarına inanıyorlar. İşçilerin onlardan iyi ev bakımı becerileri ve modern değerler öğrenmeleri bekleniyor. Oysa, bir ev hizmetlisinin onlara benzeme çabası kocasından bağımsız olma iddiası biçimini alırsa ya da bu kadın güzel ev eşyaları ya da lüks ürünler almaya kalkarsa, bu gibi eylemler çizgiyi aşmak gibi görülüyor. Bu kadınların kendi olanakları dahilinde davranıp tüketmeleri ve yerlerini bilmeleri gerekiyor. İşverenler ev hizmetinde çalışanların kesinlikle kendileri gibi olmadıklarına ve öyleymiş gibi davranmamaları ya da buna özenmemeleri gerektiğine inanıyorlar. Böylece, farklı sınıflardan gelen kadınlar arasındaki kadınlığı paylaşma hayali, iş ilişkisinin gerektirdiği yakınlık alanı ile sınırlı kalıyor.

David Katzman (1978a), ev hizmeti konusundaki etki uyandıran çalışmasında, ev hizmetini araştıranlarca birçok kez yinelenen bir görüş belirtir: "Kimi kadınlar (kimi erkekler gibi) başka bir kadının yaşamı üzerinde güç kullanarak doyuma ulaşırlar. Akıllı, işe yarar ve bağımsız bir işçi aramak yerine, kendilerini daha üstün ve hükmedici hissettiren bir hizmetkâr isteyebilirler. Evde iş gören birini çalıştırmak ev kadınlarına, başka türlü erişemeyecekleri bir güç konumu sunar" (384).

Her şeye hâkim bir işveren tarafından ezilen ev hizmetlisi imgesi, bu süreçte toplumsal durumlarla işçilerin eyleyicilikleri nin etkileşim içindeki inşasını azımsar. Bu araştırmada, ev işinde birini çalıştırmak işverenlerin kendilerini doğrudan, "güç konumu" içinde hissetmelerini sağlamaz. Ne de ev hizmetinde çalışmak, ev hizmetlileri tarafından bir güçsüzlük konumu olarak algılanır. Güç, ev hizmetlisiyle işveren arasında etkileşim yoluyla kurulur, korunur ve müzakere edilir.

Kadınlar arasındaki güç ilişkilerinin, ev hizmetinin yapısal koşullarına göre doğrudan yansıtıldığı sonucuna varan yaklaşımlar yanıltıcıdır. Bu iki kadın arasındaki ilişkinin dinamiğine odaklanarak bu ilişkiyi oluşturmakta her ikisinin de eşit payı olduğunu görebiliriz. Bu kadınların ilişkilerini yapılandı-

rıp müzakere etme yolları, gücün işleyişiyle ve "direniş" kendiliğinden, baskıya karşı koymak sayıldığı zaman analitik bir araç olarak yararlılığıyla ilgili sorular ortaya atar. İşçilerin güçsüz olduğunu varsayan yaklaşımlar onlara kendi hedeflerini izleyen aktörler olmak yerine ev hizmeti deneyimleri yüzünden kendi değerlerine verilen zararı aza indirgemekten başka bir şey yapamayan edilgen özneler gibi muamele ederler. Oysa ev hizmetlileri işverenleri kadar kendi çıkarlarıyla ilgili aktörlerdir; çıkarlarını korumak için çeşitli stratejilerden ve kaynaklardan yararlanırlar.

İşverenlerle işçiler, cinsiyeti kullandığı Marksist yapının içine meta yerine geçen duygusal emek kavramıyla sokan Romero'nun (1992) öne sürdüğü gibi tamamen sınıfsal anlamda mı hareket ederler? Benim analizimde duygusal emek hazırda bulunan emeğe eklenmez ama daha çok bu emekle birlikte var olur ve daha da önemlisi, hem ev hizmetlileri hem de işverenler tarafından uygulanır.

Her iki kadın grubunun da kendilerini ayrı ayrı etkileyen, ataerkil cinsiyetçi düzenin kurbanı olduğu sonucuna varmak çok makul görünebilir. Ancak, eğer bu kadınlar söz konusu egemenlik sisteminin kurbanı iseler, edilgen kurbanlar değiller, çünkü kadınlar ataerkilliği ne kabul ediyorlar ne de ona karşı savaşıyorlar. Aksine, birbirleri ile günlük etkileşimlerinde ataerkil cinsiyetçi inanışları, daha az fark edilebilir ve müphem olduğu söylenebilecek sayısız yolla seçici bir biçimde kullanıp pazarlık aracı yapıyorlar. İşverenler ve ev hizmetlileri, bu tip deneyimlerden ve ataerkil bir cinsiyetçi düzen içindeki farklı konumlardan, iş süreci üzerinde tartışıp anlaşabilecekleri ve yaşamlarındaki farklı deneyimleri uzlaştırabilecekleri bir dil çıkarıyorlar: Sınıf eşitsizliğinin ve sınıf kültürleri arasındaki farkların sonuçlarını hem pekiştirmek hem de hafifletmek için gösterdikleri karşılıklı çabalarda birbirleriyle ilişkilenerek farkları ortaya koymayı deniyorlar.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HİZMETÇİLERİN, ANNELERİN VE ERKEKLERİN EV İŞİ

Ankara'nın orta ve üst-orta sınıf semtlerinde, çoğu erkek bürolarda ekmek parası kazanan uzaktaki baba rolünü oynarken, küçük bir çocuğu elinden tutmuş ağır adımlarla gezinen başka erkekler görmek olağan dışı değildir. Bu erkekler eşleri çalışan kapıcılardır. Bunlar aynı zamanda, Türk toplumunun en geleneksel erkek kesimini oluşturdukları düşünülen erkeklerdir. Ama aynı kapıcı babalar evde çocuk bezi değiştirip küçük çocukların yemeğini verir, yemek pişirir ve sonra bulaşık yıkarlar mı?

Köy kökenli işçi aileleri arasında cinsiyete dayalı iş bölümünün gerçekten büyük ölçüde terk edildiğini mi gözlemlemekteyiz? Çok sayıda araştırma kadınların ücretli işe girmelerinin ev işi yükünü hafifletmediğini yaygın biçimde belgelemeyi sürdürmektedir. İşte çalışan kadınlar evde kocalarından daha çok ev işi yapmaya devam ediyor. Dahası, cinsiyet ayrımına dayalı görevler, erkekler çocuk bakımına ve ev işlerine katıldıkları halde geçerliliğini koruyor. İş yaşamının cinsiyete dayalı eşitsizlikleri, kadınların çalışmasının desteklemesi beklenen daha eşitlikçi bir ev işi ayrımının gelişimini kısıtlıyor ve kadınları yoğun olarak çifte iş yükü altında çalışmak zorunda

bırakıyor.[1] Hane halkı arasında cinsiyete göre eşitsiz iş bölümü, uluslararası ortak bir örüntü olduğu gibi Türkiye'de de, işçi ailelerinde ve eve yardımcı alamayan orta sınıf ailelerinde yaygınlığını sürdürüyor.[2]

1980'lerde yapılan araştırmalar, gelir, cinsiyet, güç ve iş bölümü ilişkilerinin, özellikle yakın aile ilişkileri bağlamında, karmaşık olduğunu gösteriyor (Berk 1985; Blumstein ve Schwartz 1983; Hochschild 1989). Bu araştırmalar, "güç kaynakları" unsurundan daha önemli olan cinsiyet kimliği ve ev işi kavramları arasında güçlü bir bağ bulunduğuna işaret ediyor. Örneğin, daha az kaynağa sahip erkekler (işsiz erkekler) ya da eşlerinden daha az kazanan erkekler çoğu zaman, daha çok kaynağa sahip erkeklerin yaptığından daha az ev işi yapıyor (Hochschild 1989; Segal 1990). Göreceli bir kaynak eksik-

1 Bu alanda çok geniş bir literatür vardır. Marion Tolbert Coleman (1991) genel bir özette, daha önceki ampirik araştırmaların ele almaya çalıştığı sabit ve yöntemsel soruları tarif eder ve Rae Lesser Blumberg ile birlikte (1984) geliştirdikleri cinsiyet katmanlaşırma modelinin ortaya koyduğu yeni araştırma soruları önerir; Sarah Fenstermaker Berk'in zaman-bütçe konulu tüüz çalışması (1985) Becker'in Yeni Hane Ekonomisi ile Marksist-feminist yaklaşımların cinsiyete dayalı iş bölümünün gerçek mekanizmalarını anlamadaki eksiklerini sergiler; Heidi Hartmann (1981b), kadınların ücretsiz emeği ile evde cinsiyete dayalı tabileştirilişlerini kapitalist sistemin yeniden üretimine bağlayan Marksist-feminist yaklaşımı ayrıntılı inceler; ve Ruth Cowan'ın tarih çalışması (1983) ev teknolojisindeki değişikliklerle cinsiyete dayalı iş bölümü ilişkisi üzerinde durur.

2 Türk ailelerinde cinsiyete dayalı iş bölümü üzerine yapılan ulusal çaptaki yeni bir araştırma gösteriyor ki ev işi ve çocuk bakımı yalnızca kadınların çalıştığı iş alanlarıdır. Araştırmada kadınlara, beş genel ev işinde (yemek pişirme, temizlik yapma, bulaşık yıkama, ütü ve alışveriş yapma) ve dört çocuk bakımı alanında (besleme, giydirme, çocuklarla oynama ve hasta çocuklara bakma) tüm sorumluluğu mu üstlendikleri, paylaştıkları ya da hiç sorumluluk yüklenmedikleri mi soruldu. Erkeklerin kadınlarla paylaştıkları tek iş alanı bakkal alış veridir. Dahası, çalışan kadınların kocalarının katkıları, çalışan eşler çalışmayanlardan yüzde 10 daha az iş görmelerine karşın, çalışmayan eşlerinkinden farklı değildir. Kentli ve köylü ailelerin cinsiyete dayalı iş bölümü örüntülerinde önemli bir fark da yoktur (KSSGM 1998: 50-57). Kırsal ailelerde cinsiyete dayalı iş bölümünün etnografik bir incelemesi için bakınız Delaney 1991. Carol Delaney, incelediği köyde cinsiyete dayalı iş bölümünün, erkek ile kadının, üremeyi tohum ve toprak üzerinden açıklayan kuramdaki rollerine (erkek rahme tohumu bırakan yaratıcı; kadın da bunu besleyen toprak) koşut olduğunu savunuyor. Türk ailelerinin ve bu ailelerdeki cinsiyete dayalı iş bölümünün daha derinlemesine bir incelemesi için bakınız Ayata ve Ayata 1996; Bolak 1990; ve Erkut 1982.

liği kendiliğinden, erkeklerin hane sorumluluğunun artmasına yol açmıyor.[3] Bu yüzden, hane halkı arasındaki iş bölümünün cinsiyet eşitsizliğinin ideolojik ve psikolojik boyutlarını göz önünde tutmak gereklidir.

Öte yandan erkeklerin ev işleriyle ilgisi bulunmayışına ilişkin genel örüntüye birçok başka araştırmada itiraz edilmektedir. Pierrette Hondagneu-Sotelo'nun *Gendered Transitions: Mexican Experiences of Immigration* (1994a) ve Matthew C. Gutmann'ın *The Meanings of Macho: Being a Man in Mexico City* (1996) adlı yapıtları, örneğin, işçi ailelerinde erkeğin rolüne ilişkin önemli değişimleri sergiler. Her iki yazar da, inceledikleri ailelerde cinsiyet rolü alanında değişiklikleri, feminist inançlara maruz kalmaktan ya da onları kucaklamaktan çok maddi yaşam koşullarının meydana çıkardığı sonucuna varıyor. Hondagneu-Sotelo'nun Amerika Birleşik Devletleri'ne göçen Meksikalıları konu alan analizi gösteriyor ki tek başlarına göç eden ve kendilerine ev işi görecek bir kadın çevresi bulamayan önceki erkek toplulukları kendi işlerini görmeye başladılar ve tortilla yapmak da dahil ev işleriyle ilgili beceriler edindiler. Bu erkekler, birkaç yıl sonra kadınlar onların yanına Amerika'ya geldikten sonra bile aynı evcimenliği sergilemeyi sürdürdüler. Gutmann kentsel Meksika'da cinsiyet rollerinin dönüşümünü bir "cinsiyetsizleştirme" süreci olarak tarif eder. Her iki cinsiyetten biriyle geleneksel biçimde özdeşleştirilen etkinliklerin ve davranışların cinsiyetten arındığını (babaların çocuk bezi değiştirdiğini, kadınların toplumsal yerlerde içki içtiğini) ileri sürüyor. Mexico City'nin işçi sınıfı cemaatlerinde iş, konut ve birçok toplumsal hizmet elde etmeye yönelik ce-

3 Karşıt bir görüş için bakınız Ericksen, Yancey ve Ericksen 1979; burada eşlerin göreceli kaynakları ile ev işinin paylaşımı arasında olumlu bir bağlantı görülüyor. Evli çiftler arasında cinsiyete dayalı iş bölümünün azalmasına yol açan unsurları tanımlama çabasındaki bu yazarlar, Philadelphia bölgesinde 1.212 çiftle cinsiyete dayalı iş bölümü üzerine yaptıkları analize dayanarak, kocanın gelir getiren kişi olarak başarısının ev işine katkısını en iyi açıklayan değişken sayıldığını söylüyorlar. Düşük gelirli ya da başarısız kocaların yüksek gelirli benzerlerinden daha çok ev işi görme eğiliminde olduğunu bulguluyorlar. Ama her iki durumda da, kadınlar kocalarından daha çok iş görüyorlar.

maat temelli gelişen özerk hareketlerin içinde kadınların etkin rolünün yanı sıra 1970'lerde ve 1980'lerde görülen uluslararası göç ve başka toplumsal ve demografik değişikliklerin egemen cinsiyet pratiklerine meydan okuduğunu açıklar. Erkekler ve kadınlar bu gibi değişen koşullara yeni ve âdetlere aykırı rolleri deneyerek yaratıcı bir biçimde karşılık verdiler.

2. Bölüm'de gösterdiğim gibi küçük çocuklu ev hizmetlilerinin çoğunluğu tamgün çalışabiliyorlar çünkü kocaları küçük çocukların isteklerini karşılayabiliyor. Veriler, özellikle kapıcı grubuna ilişkin olanlar, kadınların çalışması ile birlikte cinsiyete dayalı geleneksel iş bölümünün değişebilirliği konusunda şaşırtıcı açılımlar sunar ve konuyla ilgili literatürde ortaya atılan kimi soruları araştırmamızı sağlar. Kapıcı ve gecekondu gruplarındaki kocaların iş durumları arasındaki farklılıklar ve hane halkı bileşimlerindeki farklılıklar (gecekondu yerleşimlerinde hane halkıyla birlikte yaşayan akrabalar bulunur) bize karşılaştırma yapma olanağı tanır. Bu bölümde şu soruları araştırıyorum: Erkeklerle kadınların istihdam yapılarının kocalar ile eşlerinin geleneksel rollerini değiştirmekte, cinsiyet eşitliğine bilinçli olarak bağlı kalmaktan daha fazla bir etkisi mi vardır? Kapıcı kocanın eve bağlı işi ev işinde ne derece yeni iş bölümleri yaratabilir? Kadınlar ailelerinde ev işi ve çocuk bakımı işinin dağılımına ilişkin olarak nasıl hissediyorlar? Bu dağılımı adil buluyorlar mı? İçinde yaşadıkları farklı toplumsal ve coğrafi mekânlar, kapıcı eşlerinin ve gecekondu yerleşimlerindeki kadınların ev işi ve çocuk bakımı deneyimlerini nasıl biçimlendirir? Kentli orta sınıf işverenlerinin çocuklar ve pislik arasında kurduğu bağ yoluyla kapıcı ailelerine yapıştırdığı damga, ev işlerinin ve çocuk bakımının dağılım ve düzenlemesini nasıl etkiler?

Ücretsiz emek mekânları, teknolojileri ve toplumsal ilişkileri

Hane halkı arasında iş dağılımına ilişkin bu araştırmada yer alan kimi sorular, yanıt verecek kişilere sorulmadan önce bile gözlenen davranış biçiminde yanıtlanmıştı. Ağır ücretli iş

programlarına uymak için, ev hizmetlileriyle görüşmeleri onlar "ikinci vardiya" (Hochschild 1989) çalışmak üzere eve döndüklerinde yaptık. Bu yüzden çoğunu "sahne gerisinde" (Berk ve Berheide 1989) ev işi görürken yakaladık. Kimileri sorularımızı bir yandan yemek hazırlayıp ya da öğle yemeği bulaşıklarını yıkayıp ya da çamaşır yıkarken öbür yandan da çocuklarının gün boyunca birikmiş gereksinimlerini karşılayarak yanıtladılar.

Bu araştırmadaki aileler ev işini ve çocuk bakımını, tâbi sınıfsal statüleri, kentteki sosyal coğrafi konumları ve karşılıklılık ve yükümlülük üzerine kurulu cemaat ilişkilerinin belirlediği biçimlerde yaşarlar. Konutun maddi koşulları ve bu ailelerin sahip olduğu şeyler ev işinin hacmini ve niteliğini belirler. Ev işi yapacak zamanı ve işin doğasını evdeki (elektrikli süpürge, çamaşır makinesi gibi) aletlerin ve (musluk suyu, elektrik gibi) teknolojik kaynakların bulunması belirler.

Ekonomik konumlardaki heterojenlik, belirli bir gecekondu mahallesinde varolan çok çeşitli konut koşullarında bariz bir şekilde kendini gösterir. Konutlar Gülgitmez Hasankayalı'nın dört geniş odası, büyük dolaplarla kaplı güneş alan bir mutfağı ve modern bir sıcak su ısıtıcısıyla donanmış bir banyosu olan evinden Zelzen Simalı'nın iki küçük odası ve banyo işlevi de gören bir mutfak ile bahçede yan komşusuyla ortak kullandığı bir tuvaleti olan evine uzanan geniş bir çeşitlilik gösterir. Bu iki uç örneğin arasında, evin büyüklüğüne, oda sayısına, banyo olanaklarına, dış mekânına, asfalt yola olan uzaklığına ve toplu taşıma araçlarına olan uzaklığına göre sınıflandırılabilecek geniş bir yelpazeye yayılan konut koşulları uzanır.

Bir evin asfalt yola olan uzaklığı hane halkının içeriye ne kadar toz ve çamur getirdiğini ve buna göre, ne kadar temizlik yapılması gerektiğini belirler. Kimi evler birbirine asfalt yollarla bağlıdır ama çoğunun toplu taşıtlarla bağlantısı kesiktir (örneğin, bir mahallede en yakın toplu taşıma aracı yürüyerek doksan dakika uzaklıktaydı). Evlerin çoğu asfaltsız yolların üzerinde olduğu için hangi mevsimde olursa olsun tozu toprağı denetlemek çok güçleşir.

Bu araştırmadaki gecekondu yerleşimi örneklemi ev sahipleri ile kiracılar arasında neredeyse eşit, sırasıyla yüzde 52 ve yüzde 48 oranında, bölünür. Ev sahipleri, dökülen yapılarda yaşayan kiracılardan daha geniş ve daha bakımlı evlerde otururlar. Ev sahipleri evlerinin içini ve dışını parça parça ama düzenli biçimde iyileştirirler. Erkekler ve kadınlar evin dışını yenilemeye eşit ölçüde katılmalarına rağmen, baharda iç duvarları genellikle kadınlar boyarlar. Gecekondu yerleşimlerinde konut koşullarındaki farklılıklar, daha "düzgün" koşullarda ev işi görenlerle görmeyenler arasında ev işi süreçlerinde farklılıklar üretir. Ama bu konutsal çeşitliliğe rağmen, kadınlar, gecekondu yaşamını tanımlayan aynı yapısal yetersizliklerle topluca karşı karşıya kalırlar. Türkiye son kırk yılda, Latin Amerika'daki gibi, gecekondu yerleşimlerinde oturanların, yol, elektrik, su ve kanalizasyon talebiyle başlattıkları çeşitli hareketlere tanık oldu. Bu hareketler sayesinde bu yerleşimlerde şimdi musluk suyu ve evlerin içinde su tesisatı var.

Gecekondu haneleri merkezi sistemle ısıtılmaz. Evin ortasındaki bir oda, odun ya da kömürle yanan ve kimi zaman su ısıtmak ve hatta yemek pişirmek için kullanılan bir sobayla ısınır. Gecekondulardaki kadınlar mevsim gereği kömür ve odun taşımak gibi ağır işler görürler. Kapıya ya da en yakındaki asfalt döşeli yola bırakılan kömürü ve odunu bir yerde biriktiren ve günde birçok kez ağır kovalarla buradan taşıyan genellikle kadınlardır.

Evlerde su kesintileri Türkiye'de kent yaşamının ayrılmaz parçası olmasına rağmen bunlar gecekonduda oturanları depolarında biriktirilmiş suya güvenen apartman sakinlerini etkilediğinden daha ciddi biçimde etkiler. Dönemsel su kesintileri gecekondu kadınlarının kovalarda, tencerelerde ve şişelerde su biriktirmelerini gerektirir. Bu koşullar altında, su kullanımı ve biriktirilmesi kadınlar için önemli bir ev işi haline gelir ve su gerektiren her işi daha güç ve zaman alıcı yapar. Bu hanelerde çocukların yıkanması daha güçtür çünkü su sobanın üstünde ısıtılır.

Evlerde havagazı yoktur ve çelik tüplerde satılan bütan gazı kullanılır. Her hanenin bir gaz ocağı (fırınsız türden) vardır,

ama kimi daha yoksul haneler en basitinden tek gözlü bir ocağa sahiptir; bu ise birkaç yemeği birarada pişirmeyi güçleştirir ve kadınların yemek pişirmeye ayırdığı toplam zamanı uzatır.

Gecekondularda yaşayanlar geniş olmayan evlerde yaşamalarına rağmen, evlerini çoğunlukla, çamaşır makinesi, buzdolabı gibi modern araçlarla, mikser ve ekmek kızartma makinesi gibi küçük mutfak eşyalarıyla donatırlar. Çoğu ailenin, işverenlerinden satın aldığı ya da kendilerine "miras kalan" ve çamaşırları sıkıp asmayı gerektiren eski model çamaşır makineleri vardır. Küçük evlerin oturma odaları mütevazı tarzda, çocuklar ve akrabalar için yatak da olan sedirlerle döşenmiştir ve odada küçük bir masa ya da sehpalar da bulunabilir. Durumu daha iyi olan gecekondu sakinlerinin sahip olduğu daha geniş evler çoğunlukla birbirine uyan kanepe, sandalye ve yemek masası gibi mobilyalarla döşelidir. Benim çalışmamda yer alan hanelerin birçoğunda yerde yemek yeme uygulaması sürüyordu. Büyük yemek takımlarına sahip olanlar bile masada yemezler. Kimi hanelerde yemeği ayrı tabaklardan yemek yerine bir büyük ortak tabaktan yeme alışkanlığı sürdürülür. Hane halkının kalabalık olduğu evlerde bu uygulama kadınları ağır bulaşık yıkama işinden kurtarır. Neredeyse her evde mutlaka vitrinli bir dolap bulunur; aile bu dolabın camlarının ardından görünen fincan, porselen biblo ve başka süs eşyaları gibi statü gösterir dayanıklı tüketici mallarıyla gösteriş yapar. Kadınların elişleri (dantel ya da işlemeli uzun örtüler) bu işçi sınıfı evlerinin kalabalık mekânını güzelleştirir.

Kimi mutfaklarda dolap ya da tezgâh bulunmayışı, küçük ve sıkışık mutfaklarda yemek pişirmeyi ve bulaşık yıkamayı güçleştirir. Yazın kadınlar mutluluk içinde bahçede ya da evlerinin önündeki merdivenlerde çalışarak sebze ayıklar, küçük çocukları yıkar, elde çamaşır yıkar ve emek gerektiren yemekleri hazırlarlar. Bu yarı kamusal alanlar kadınlar açısından önemli toplumsal mekânlar oluştururlar; kadınlara ev kadınlığı becerilerini paylaşıp karşılıklı birbirlerine öğretmelerini ve dikiş, örgü, tığ işi ve giysi onarımı gibi "boş zaman" etkinliklerini yerine getirme ve sohbet etme olanağı sağlar. Kadınlar, özellik-

le bu gibi "boş zaman" etkinliklerinde bulunmayan genç eşler şu sözlerle kınanırlar: "El eli üstünde, el amı üstünde oturuyor."[4] Kimi aileler tavuk besler ve bahçelerini ekerler.

Gecekondu mahallelerinin belirgin niteliklerinden biri hane hudutlarının kolayca aşılabilmesi ve komşu kadınlar arasındaki sosyal ilişkilerin teklifsizliğidir. Komşuluk kavramı gündelik yaşamda çok önemlidir ve bu cemaatlerin ahlâkî ekonomisini yönetir. Komşuluk, kadınlar arasında karşılıklı yakın ilişki, paylaşım ve cömertlik ile kurulur ve sürdürülür. Bir Türk köy cemaatine ilişkin çalışmasında Carol Delaney (1991) şöyle bir gözlem yapar: "Yakın komşu kadınlar arasındaki sınırlar akıcıdır; bahçe kapıları, kapıları, eşikleri açıktır... [ve] samimi komşular yakın oturmalarına bağlı biçimde açık bir dünyayla çevrilidirler" (188; ayrıca bakınız A. Ayata 1989). Kadınlar sohbet etmek, bir şeyler ödünç almak ve ağır iş gerektiren işlere yardım etmek için kapıyı çalmadan birbirlerinin evine girerler. Evin içini aileye özel bir yer olarak saklamak bu ilişkileri tehlikeye düşürür. Ev teknolojisi ve sıcak su, ütü ve küçük elektrikli fırın gibi şeylerin ve emeğin değiştokuşu biçiminde ortaya çıkan yardımlaşma oldukça sık görülür ve bu cemaatlerin ahlâkî ekonomisinin önemli bir parçasını oluşturur. Örneğin, sorularımı yanıtlayan başlıca kadınlardan birinin buzdolabı yoktu ama küçük çocuklarına süt saklamak için kapı komşusunun buzdolabında yer "ödünç almayı" âdet haline getirmişti. Öte yandan onun da bir termosifonu vardı ve kapı komşusu ondan sıkça kovayla sıcak su ödünç alıyordu.[5] Gereksinim doğunca komşular çoğunlukla birbirlerinden yardım isterler çünkü mallar ve hizmetler hemen alınamazlar. Eğer biri yemek pişirirken tüp biterse ya da ana malzemelerden birinin olmadığını fark ederse yemeği pişirmeyi komşusunda bitirir ya da gerek duyduğu malzemeyi ödünç alır.

4 İngilizce çeviri Jenny White (1995: 51).

5 Bunun hiçbir zaman "yeniden ödeme" ya da "takas" olarak görülemeyeceğini belirtmek gerek. Roger Lancaster (1992) ve Carol Stack (1974), Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yoksul Nikaragualılar ile siyahların kent içi cemaatleri arasındaki yeniden dağıtım mekanizmalarının çarpıcı ölçüde benzer anlatımlarını sunuyorlar.

Gecekondu grubundaki kadınlar günlük alışveriş yaparlar. Şeker ve un gibi temel maddeleri alıp saklamalarına ve sebze ile meyveyi haftada bir gün pazardan almalarına karşın, günlük nakit ücretlerini işten eve gelirken yolda harcarlar. Yetersiz saklama yeri ve nakit sıkıntısı kadınları büyük miktarlarda malzeme satın almaktan caydırır. Satın aldıklarının hepsini eve getirmenin fiziksel yükü, uzun kuyruklarda otobüs ve minibüs beklemek, alışverişi adamakıllı ağır bir iş haline getirir. Ekmek, süt ya da yumurta gibi ufak tefek malzemeler almak için genellikle çocuklar mahalle bakkalına gönderilir.

Merkezi ısıtma sistemi ve sıcak musluk suyu gibi apartman yaşamına ait bazı yapısal özellikler kapıcı grubundaki kadınların ev işi ve çocuk bakımı etkinliklerini kolaylaştırmasına rağmen, bu kadınlar da gecekondu yerleşimlerinde yaşayan kadınların karşılaştıkları sorunları paylaşırlar. Bu sorunların en önemlileri mutfak dolaplarının, tezgâhların, duş yerinin ve öbür bina kolaylıklarının bulunmayışı ve ev işini güçleştiren sıkışık mekânlardır. Kapıcı grubu örneklemi, Ankara'nın orta ve üst-orta sınıf bölgelerinden eşit ölçüde çıkarıldı. Bu iki farklı sınıfa hizmet etmenin, farklı konut koşulları ve böylece kapıcı haneleri grubunun içinde bir hiyerarşi yaratması beklenebilir. Şaşırtıcı olan şu ki, lüks apartmanlardaki kapıcı daireleri ile daha mütevazı binalardakiler arasında hiçbir fark göremedim. Standartların altındaki konut koşulları, apartman binalarının sınıfsal mevkii neresi olursa olsun, kapıcılar açısından norm oluşturur.

Kapıcı daireleri yerin altındadır (bodrumda) ve çoğunlukla pencereleri yetersiz havasız ve rutubetli odalardan oluşur. Kapıcı dairelerinin çoğunluğu (yüzde 70) yıkanma olanakları yetersiz, yarısı mutfak iki odadan ibarettir. Kapıcıların yüzde 18'i tek odalı, yüzde 11'i ikiden fazla odalı dairelerde oturur. Yemek, uyumak, sosyalleşmek ve yıkanmak için sosyal mekânsal sınırların bulunmayışı, genellikle hapishane diye tanımladıkları yabancı bir mekânda yaşama duygusunu yaratır ve pekiştirir. Öte yandan, bu koşullar aynı zamanda kadınların ev işleri yoluyla düzensiz bir ev mekânını düzene sokmak için daha çok uğraşmalarına yol açar. Kapıcıların bodrum katları çoğun-

lukla apartmanda oturanların verdiği çeşitli türde kullanılmayan mobilyalarla ve başka ev eşyalarıyla doludur.

Kimi kapıcı dairelerinde apartmanın bahçesine ya da küçük bir arka avluya çıkış olmasına rağmen, kapıcı aileleri bu mekânları gecekondu sakinlerinin kullandığı biçimde kullanmazlar. Apartman binalarının dış mekânları, kimi ev işlerinin ve sosyalleşmenin gerçekleşeceği uzantılar yerine geçmezler. Kapıcı aileleri sıkça birbirlerini ziyaret etmelerine ve aralarında resmiyet bulunmamasına rağmen, bunlar çoğunlukla akşam yapılan aile ziyaretleridir. Kapıcıların ve eşlerinin çalışma ritmi, iş ile ev arasında kesin sınırların bulunmayışıyla birleşince, gecekondularda gözlemlenen türden resmiyetsizlik ve karşılıklı alıp verme eylemine olanak tanımaz. Apartman binalarındaki yerleri kapıcı haneleri arasına öyle bir biçimde sınırlar çeker ki, gecekondu yerleşimlerindeki komşu kadınların günlük etkileşimlerine özgü maddi ve simgesel alışverişlerin doğallığı ve akıcılığı olanaksızdır. Emeğin ve malların kolayca değiştokuşu yoluyla kaynak paylaşımının bulunmayışı kapıcı ailelerinde ev işi ile çocuk bakımının bir ölçüde özelleşmesine ve izolasyonuna harcanan emeğin soyutlanmasına yol açar.

Ev işi ve çocuk bakımı dağılımı

Kadınlar hem kapıcı hem de gecekondu hanelerinde erkeklerden çok daha fazla ev işi yapar ve çocuk bakarlar (bakınız Tablo 5). Örneğin, kapıcı grubundaki kadın eş, bebekler ile büyük çocuklara bakmak ve bakkaldan alışveriş etmek ve haftalık pazar alışverişini yapmak dışında, bütün işlerin yüzde 50'sinden fazlasını tek başına kendisi yapar. Gecekondu grubunda, kadın eş (kapıcı eşlerinin tek başına yapmadığı işler de dahil) bütün işlerin yüzde 50'ye yakınını ya da daha fazlasını yapar. Bakkal ve pazar alışverişinin ve büyük çocukların bakımının dışında, geriye kalan bütün öbür işler öncelikle kızlar ve gelinler tarafından yapılır. Oysa, kapıcı eşleri, evin dışındaki işler ve çocuk bakımı dahil olmak üzere kısıtlı bir dizi iş için kocalarına, gecekondularda yaşayan kadınlardan daha çok

TABLO 5
Kapıcı Grubunda (KK) ve Gecekondu Grubunda (GK) Hane Üyelerinin Ev İşlerine ve Çocuk Bakımına Katkılarının Dağılımı

	Bulaşık yıkamak		*Temizlik yapmak*		*Kahvaltı hazırlamak*		*Öğle yemeğini hazırlamak*		*Akşam yemeğini hazırlamak*		*Çamaşır yıkamak*		*Ütü yapmak*		*Pazardan alışveriş yapmak*		*Bakkaldan alışveriş yapmak*		*Bebek bakmak*		*Daha büyük çocuklara bakmak*	
İşi yapan hane üyeleri	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*	*KK*	*GK*
S	103	53	103	53	103	52	103	53	103	53	103	53	98	53	103	49	103	53	61	23	62	35
Kadın																						
Tek başına	62,1	47,1	68,9	50,9	71,8	48,0	50,5	58,4	86,4	64,1	88,3	66,0	73,4	56,6	16,5	48,9	10,7	43,3	26,2	52,1	40,3	51,4
Kadın akrabaların yardımıyla	17,5	13,2	18,4	13,2	8,7	5,7	6,8	7,5	9,7	7,5	9,7	9,4	9,1	1,8	1,0	4,0	2,9	3,7	1,0	13,0	0,0	5,7
Kocanın yardımıyla	13,6	5,6	8,7	0,0	4,9	7,6	14,6	0,0	1,9	1,8	0,0	1,8	5,1	0,0	4,9	4,0	5,8	5,6	34,4	4,3	16,1	2,8
Karı koca eşit ya da ortak paylaşarak	0,0	0,0	1,0	1,8	3,9	0,0	4,9	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	4,0	0,0	30,1	18,3	20,4	13,2	13,1	13,0	25,8	28,5
Koca																						
Tek başına	0,0	0,0	0,0	0,0	5,8	5,7	13,6	3,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	37,9	14,2	44,7	22,6	4,9	4,3	6,4	5,7
Karısının yardımıyla	0,0	0,0	0,0	0,0	2,9	0,0	1,9	0,0	0,0	1,8	0,0	0,0	1,0	1,8	8,7	4,0	15,5	5,6	13,1	0,0	9,6	5,7
Evin kızı ya da akrabalar																						
Tek başına	6,8	30,1	2,9	28,3	1,9	26,9	6,8	26,7	1,0	20,7	1,9	18,8	7,1	33,9	1,0	2,0	1,0	1,8	6,5	13,0	1,0	0,0
Kadının yardımıyla	0,0	1,8	0,0	3,7	0,0	3,8	0,0	1,8	0,0	1,8	0,0	1,8	0,0	3,7	0,0	4,0	0,0	3,7	0,0	0,0	0,0	0,0
Kadın ve akrabaları tarafından eşit paylaşılarak	0,0	1,8	0,0	1,8	0,0	1,9	0,0	1,8	0,0	1,8	0,0	1,8	0,0	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Notlar: Belli işler için örneklem ebatı değişkenlik göstermektedir çünkü işlerin hepsi bütün hanelerde yapılmaz. İş gören hane üyesi kategorileri yanıt verenlerin sözünü ettiği bütün katılımcıları içerir.

bağımlıdırlar; öte yandan gecekonduda oturan kadınlar kapıcı eşlerine göre, kadın akrabalarından daha çok yardım görebilirler. Kapıcı eşlerine göre gecekondu kadınları göreceli olarak *işlerin daha düşük bir yüzdesini* "tek başına" kendileri yapmalarına rağmen, *daha çok sayıda* işi tek başına kendileri yaparlar. Bu ilave işler, yiyecek alışverişi gibi, evin dışında yapılanlardır. İki gruptaki kadınlar arasında görülen başka bir dikkat çekici fark ise gecekondu kadınlarının, yemek pişirmek, çamaşır yıkamak, temizlik ve ütü gibi her günkü ev işlerine katılımının, kadın gecekondu hane halkı arasında, en çok annelerle ergenlik çağındaki kızları arasında görülen daha büyük ölçüde paylaşım sayesinde azalmasıdır.

Yine de, her iki gruptaki hanelerde, işlerin cinsiyete göre ayrımı evdeki iş bölümünün belirleyici öğesidir. Her iki grupta kocaların katkısı yiyecek alışverişi alanında yoğunlaşır - ama gecekondulardaki kocaların göreceli katkısı kapıcı kocalardan gözle görülür ölçüde düşüktür. Alışveriş ile çocuk bakımı karı kocanın birlikte yürüttükleri etkinliklerdir.

Kapıcı kocalar da çocuk bakımına önemli ölçüde katkıda bulunur - gecekondularda yaşayan kocaların yüzde 17'sine kıyasla bu erkeklerin yüzde 31'i bebek bakımıyla ilgilidir. Kapıcı kocaların gecekondu erkeklerine göre daha çok şey yapmalarının nedeni büyük ölçüde alışverişin kapıcıların mesleki görevlerinin bir parçası olmasıdır. Gecekondulardaki kocalar tipik biçimde, evin içinde yürütülen iş etkinliklerine hiçbir katkıda bulunmazlar.

Gecekondu hanelerinde hanenin öbür kadın üyelerinin yardımı iki gruptaki kadın eşlerin ev işi çabalarının farkını açıklar. Hane halkından 14 ve üzeri yaştaki kadınların akrabaları ile iş statüleri arasındaki ilişki, ev işine ve çocuk bakımına uygun kadın oranının gecekondu hanelerinde kapıcı hanelerinde olduğundan daha yüksek olduğunu gösterir; bu da gecekondu grubunda ortalama hane halkının daha geniş oluşunu yansıtır (kapıcı grubunda hane başına 4,3 ile kıyasla hane başına 5,3). Kız çocuklar sırasıyla bu kadınların yüzde 67'sini ve yüzde 80'ini oluşturur. Bu yüzden, evlere işe gidenler ev işi ve çocuk

bakımı konusunda aile üyelerinden yardım istedikleri zaman, öncelikle çoğu öğrenci olan ya da işte çalışan ve bütün gün müsait olmayan kızlarından isterler.

Bu çalışmada, kapıcıların işinin "eve bağlı" doğasının, ev işi ve çocuk bakımı işinin yeniden dağılımı için nesnel bir koşul üretmesi bekleniyordu. Bu nesnel koşul çocuk bakımı alanında cinsiyete göre iş ayrımını etkilemiş görünmekle birlikte ev işinin öbür alanlarında kökten bir değişimin izine rastlanmaz. Aslında bu "değişim" bile biraz yüzeyseldir. Kocaların çocuk bakımıyla ilgilenmeleri doğrudan kadınların orada bulunmayışına bağlıdır. Kocalar eşleri yokken kesinlikle zorunlu oldukları şeyi yaparlar. Uygulamada, onların katılımı çocuklara göz kulak olmanın ötesine geçmez. "Çocukların yemeğini kim verir?" "Öğle yemeğini kim hazırlar?" ve "Bulaşıkları kim yıkar?" gibi soruların yanıtları kapıcı babaların çocuk bakımıyla ilgilendikleri zaman evde gerçekten ne yaptıkları ve "gündüz" çocuk bakımı etkinliklerinin, tipik olarak annelerin yaptığı etraftaki ev işlerinin kimilerini kapsayacak biçimde genişleyip genişlemediğini anlamamızı sağlar. Kocalar çocuklara yemek yedirir, ama öğle yemeğine katkıları öncelikle karılarının önceki gece hazırladığı yemeği ısıtmaktan ve bulaşığı lavaboya koymaktan ibarettir ve böylece her zamanki ev işleri kadınlara kalır.

Kapıcı eşlerinin kocalarının katkısını varolan olarak aldıkları toplum ortalamasına göre nasıl değerlendirdiklerini anlamak için bu eşlere şu gözlemi onaylayıp onaylamadıkları soruldu: "Kapıcılık yapan kocalar ev işlerine ve çocuk bakımına, farklı çalışma koşullarına sahip kocalardan daha yüksek düzeyde katkıda bulunuyorlar." Düşüncelerini belirtenlerin (S=83) yüzde 60,2'si bu görüşle aynı fikirde olduklarını, geriye kalanlar (yüzde 39,7) ise aynı fikirde olmadıklarını belirttiler. Eğer soru *çocuk bakımını* kavramsal yönden *ev işinden* ayrı tutsaydı, konuyla ilgili başka sorular yoluyla ulaşılan ayrımı doğrulardı.[6]

6 Başka değişkenlerin analizi, soruları yanıtlayanlardan birinin yanıtını açıklamak (ve belki de görüşmede sorulan sorunun ortaya çıkaramadığı ayrımı belirtmek) için eklediği şu sözleri kuvvetle destekliyor: "Onlar (kocalar) çocuklara bakarlar ama ev işine hiç karışmazlar."

Kapıcıların yaptığı ev işinin ve çocuk bakımı işinin miktarını kesin olarak bilmemize rağmen, çocuk bakımı uygulamasının onların çocuk bakımı ve babalık deneyimi konusundaki tutumlarında değişiklik yaratıp yaratmadığını bilmiyoruz. Bu adamların ne dereceye kadar ve ne gibi kişisel ve toplumsal koşullar altında bu yeni rolü ve babalık işini kucakladıkları ve çocuklarıyla farklı ilişkiler kurdukları ileride yapılacak araştırmalarda incelenmesi gereken sorulardır. Örneğin, az sayıda örnekte, ev hizmetlilerinin belirttiğine göre çocuklara öncelikle kocaların bakması sonucunda şimdi çocuklar babalarıyla daha iyi ilişki kuruyorlarmış. Gecekondu yerleşimi grubundan eski bir kapıcı eşi olan bir ev hizmetlisi kendiliğinden somut bir örnek vermek istedi: "Benim ortanca kızım [11 yaşında] mesela, gece uyanıp su isteyeceği zaman bana değil hâlâ babasına seslenir."

Ücretli işin ve ev işinin saatleri

Ev hizmetlilerinin evde ne kadar iş yaptığı ile haftalık ücretli iş programları arasındaki ilişkiyi incelerken, gecekondu grubunda, ev hizmetlilerinin ev işine ve çocuk bakımına ayırdığı zaman ile ücretli işe ayırdıkları zaman arasında güçlü bir ters ilişki görüyoruz. Bu ilişki yarımgün ve tamgün çalışan işçileri karşılaştırınca, yarı tamgün ve tamgün çalışanları karşılaştırmaktan daha kesin biçimde ortaya çıkıyor. Kapıcı grubunda, ev işine ayrılan saatler, ev işine haftada yirmi bir ile kırk saat arasında zaman ayırdıklarını ileri süren kadınların yüzde 70'inin ücretli iş programına bakmaksızın aşağı yukarı aynıdır.

Ortalama olarak, her iki grupta yarımgünlük programa sahip ev hizmetlileri ev işine ve çocuk bakımına, yarı tamgünlük ya da tamgünlük programı olanlardan daha çok zaman harcarlar. Kapıcı grubundaki ev hizmetlileri ev işi ve çocuk bakımının hepsine gecekondu grubundaki benzerlerinden daha çok zaman harcarlar. Öte yandan, kapıcı eşlerinin bildirdiği daha ağır ev işi yükü apartmanda gördükleri işten kaynaklanabilir. Bu gibi işler kocanın görevi olmasına rağmen, kadınların ken-

di ev işlerinin arasına karışabilir; bu meseleyi aşağıda tartışıyorum. Gecekondu grubundaki haftada beş ile yedi gün çalışan ev hizmetlileri en az ev işi ve çocuk bakımı yaptıklarını bildirdiler. Bu grubun yarısı ev işine ve çocuk bakımına haftada yirmi saatten az zaman ayırıyor. Bunun tersine, tamgünlü çalışma programları olan kapıcı eşlerinin yüzde 70'i ev işine ve çocuk bakımına haftada yirmi bir ile kırk saat arasında zaman ayırıyordu. Bu çarpıcı fark işe gidip gelirken yolda uzun zaman geçiren gecekondu kadınlarının daha uzun süren iş günlerinden ve ait oldukları hanelerin türünden ve yaşam döngülerinden kaynaklanıyordu. Kapıcı hanelerinin halkı daha gençtir ve eşler başkalarından az yardım görürler; oysa gecekondularda oturan kadınlar ergenlik çağındaki kızlarının, gelinlerinin ve başka yetişkin kadınların yardımını görürler. Örneğin, ev işine sıfır zaman ayıran ev hizmetlilerinin hepsinin (5) hanenin tüm işini üstlenen, çalışmayan ve eve bağımlı gelinlerin ya da yetişkin kızların bulunduğu hanelerden geldiklerini görmek şaşırtıcı değildir.

Kapıcı eşlerinin ücretsiz işi

Kapıcılık, birçok yönden, işçinin kimliğini ve işin toplumsal-kültürel boyutlarını kavramlaştırmakta sıkça kullanılan formel/enformel, modern öncesi/modern ve hizmetkârlık/hizmet kutuplaşmaları eksenindeki tanımlamalara direnir. Kapıcılık istisnalarla dolu bir iştir. Kapıcılığı özellikle sorunlu kılan şey hizmetkârlık sınırında yer alması ve birçok efendiyi içermesidir (her kapıcı ortalama on dört efendiye hizmet eder). Dahası, bu işte kapıcı tek başına yer almaz. Karısının ve çocuklarının toplumsal kimliği de onun mesleğiyle tanımlanır. Herkesin bildiği kentsel bir deyiş olan "kapıcı ailesi" - kapıcı eşlerinin de ailelerinden söz ederken kullandıkları bu deyiş ("Bizler kapıcı ailesiyiz") serfliği köleliği çağrıştıran bir tarzda, kapıcı ailesinin tümünü ne dereceye kadar tanımladığını gösterir. Son olarak, kapıcılık devlet tarafından düzenlenir ve bir hizmet mesleği diye tanımlanır. İş yasası ve kat mülkiyeti yasaları

1970'de kapıcılara resmî işçi statüsü kazandırdı.[7] Formel sektördeki öbür işçiler gibi, kapıcılar da, emekli maaşı, ücretli izin, işten ayrılma tazminatı, sağlık ve güvenlik düzenlemeleri, sakatlık ve sağlık sigortası sağlayan devlet iş yasalarınca kapsama alınır ve korunur. Bir kapıcının karısı ve çocukları da kendiliğinden parasız sağlık sigortası kapsamına girer. Apartman sakinleri kapıcılara resmî aylık olarak asgari ücret verirler.[8]

Bu mesleğin bağımlı niteliği yasalarca onaylanır. Kapıcılık işini düzenleyen iş yasasına göre[9] bir kapıcı, acil bir neden ya da tatil yüzünden yerinden ayrılırsa, yokluğunda yerine çalışacak birini bulmak zorundadır. Yerine bakan bu kişi karısı, çocuğu, bir yeğen ya da bir arkadaş bile olabilir. Çoğunlukla bu kişi kapıcının ailesinden biridir. Ücretsiz aile emeğinin kullanımı bu mesleğin hizmetkârlık yönünü tanımlamakta önemli rol oynar.

Kapıcıların çalıştıkları yerde yaşamaları efendi-işverenlerinin her saatte kapıcının ve ailesinin zamanından yararlanabilmesini sağlar. Kapıcı ve ailesi "acil durumlar" için gece gündüz çağırılmaya hazır bulundurulur. Acil durumu neyin oluşturduğu oldukça özneldir. Örneğin, 2 numaraya beklenmeyen bir konuk gelir ve çayın yanında kurabiye gerekir; 5 numara bebeğinin yemeğini hazırlarken evde süt kalmadığını fark eder; 10 numaranın oğlu okuldan eve hasta gelir ve öksürük şurubu gerekir; 15 numara İstanbul'a gidecektir ve bavulunu aşağıya taşıması için kapıcıya gerek duyar; bir yabancı Bay X'in bu binada yaşayıp yaşamadığını öğrenmek ister. Kapıcı bu isteklere nasıl karşılık vereceğini seçebilir. Kendisinin ve ailesinin zamanını ne kadar korursa, memnun kalmayan apartman sakinlerinin kafasındaki kapıcılar hiçbir işe ya-

7 Bakınız Gültekin ve Bülent (1978); Tüm Hukuk Sorunlarıyla Kapıcılar, akt. Çulpan 1979.

8 Bu yeni "hizmet işçisi" statüsü kapıcıların da sendika kurmalarını sağladı, ama "işyerleri" tek işçiden oluştuğu için toplu sözleşme hakları olmadı.

9 İş yasası haftada bir gün (pazar) izin tanır ve (hizmetin uzunluğuna göre, yılda on iki gün ile yirmi dört gün arasında değişen) yıllık tatil verir, İş Kanunu Tüzük ve Yönetmelikleri, akt. Çulpan 1979: 48.

ramayan tembellerdir düşüncesine uyan stereotipi doğrulamış olur.

Ziyaret ettiğimiz apartmanlardan birinin girişinde asılı çerçeveli kapıcı programı, iş saatlerinin neden sabitlenemediğini ve bir iş yeri saptanamadığını çarpıcı biçimde sergiliyordu. Böyle bir programın, kapıcının her günkü görevlerini formelleştirip kişisellikten çıkardığı ve böylelikle mesleğin hizmetkârlık yönüne karşı durduğu söylenebilmesine rağmen, ben bu tür bir programlamanın aslında kapıcı stereotipini güçlendirdiğini ve kapıcı eşlerinin ücretsiz emeğini gerektirdiğini savunuyorum.

5:30 - 6:30	Kalorifer kazanını yakmak
6:30 - 7:30	Ekmek ve gazete servisi
7:30 - 10:00	Dinlenme
10:00 - 11:00	Alışveriş servisi
11:00 - 12:30	Dinlenme
12:30 - 14:00	Öğle alışveriş servisi
14:00 - 16:00	Temizlik
16:00 - 18:30	Dinlenme
18:30 - 20:00	Çöp toplama

Notlar:
1. Pazarları kapıcıların tatil günüdür.
2. Kapıcı işini bitirse bile iş saatlerinde apartmandan ayrılamaz.

Programdaki dinlenme saatleri hizmet isteklerine yer bırakmaz görünüyor. Oysa apartman sakinlerinin "acil" durumları olabiliyor. Apartmanda yaşayanlar ile kapıcı arasındaki ilişki son derece kişisel olduğuna göre, programın olmadığı durumda, sakinleri özel, görev dışı yardımlar isteyebilirler. Bu yardımlar kapıcının takdirine kalmıştır ve varolduğu düşünülen kötü davranışlara ilişkin yargıları körükler. Formel biçimde birçok "dinlenme" süresi ya da "zorlama boş zaman" belirtilmesi[10] varolan tembellik algılarını daha da meşrulaştırır. Program düz anlamıyla kendi sözleriyle kendini alaya alır. Çelişkili

10 Sarah C. Maza (1983) bu deyişi, Fransa'da Eski Rejim idaresindeki uşakları anlatmak için türetmiş. Avrupa'da sanayi öncesi ve sanayileşme dönemlerinde bir yerin hizmet işlerinde görevli kişi ile hizmetçi arasındaki büyük farka rağmen, bu deyiş yararlı karşılaştırmalar yapmamıza yardımcı olabilir.

not bölümüne dikkat edin. Eğer pazar günü kapıcının tatil günüyse, kalorifer kazanını kim yakar? Kapıcı alışveriş görevini binadan ayrılmadan nasıl yerine getirir?[11]

Kapıcı dairesinin binanın içindeki yeri ve kapıcıya ulaşmanın geleneksel yolları, kapıcı eşlerinin ve çocuklarının kendilerini "kapıcı ailesi" imgesinden ve kimliğinden ve apartmanda yapılacak işlerden uzak tutma çabalarını boşa çıkarır. İş ile ev arasındaki sınır, merdivenlerden bağıran ya da kapıcı dairesindeki zili çalan apartman sakinlerinin araya girmesiyle gündelik olarak ihlal edilir. Kişi bu zillerin, mesleğin formelleşmesiyle ortadan kalkacak bir düzenin kalıntıları olduğunu düşünebilir. Oysa bunun yerine ziller, her gün daha çok sayıda lüks bina iç haberleşme sistemleriyle donatıldıkça apartmanlarda giderek yaygınlaşan tesisatlar haline gelmiştir. Zillerin ve iç haberleşme araçlarının varlığı yalnızca çok iyi tanımlanmış programı yok saymakla kalmaz aynı zamanda kapıcının eşi ile çocuklarını da işin içine karıştırır. Kapıcının geleneksel olarak, apartmanda oturanlardan biri hizmet isteğiyle zili çalınca karşılık vermesi zorunludur. Çoğu kapıcılık görevi hiçbir özel bilgi ve beceri gerektirmediğine göre, kapıcının eşi ya da çocukları bu zorunluluğu yerine getirebilir.

Eşlerin yalnızca düşük bir yüzdesi hiçbir zaman kocalarının işine karışmaz. Bu kadınların kendi iş yükleri ile apartman işine karışmamaları arasında hiçbir bağlantı yoktur. Kocalarına düzenli olarak ya da ara sıra yardım eden altmış bir eşin (toplamın yüzde 71'i) yarısına yakını üç iş alanında görevler yerine getirir (yüzde 42). Kendi ağır iş yükleri olan ("beş-ile-yedigün-arası" kategorisindekiler) kadınların elle tutulur bir bölümü, haftalık iş yükü hafif (yüzde 54) olan benzerlerinden daha az olmakla birlikte, kapıcılıkla bağlantılı birçok görevi yerine getirirler. Kimi eşler kendi ağır iş yükleri yüzünden kapıcılık işinden kurtulmalarına rağmen, kendi işleri onları "ücretsiz aile emeği" dışında tutmakta etkili olmaz.

11 Programda belirtilen saatlerin son derece titizlikle belirlendiğini çünkü iş gününün yasal olarak sekiz saatle yani; bu programda sıralanan işlerin toplam saati ile sınırlı olduğunu dikkate alın.

Öncelikle kapıcı ile çocukları tarafından yürütülen işler ve kapıcının eşi tarafından yürütülenler arasında önemli bir fark vardır. Eşlerin en sık gördüğü kapıcılık işi belirli sürelerle yapılan ve çoğunlukla hem kocanın hem de eşinin ortak çabasını gerektiren yorucu bir iş olan apartman temizliğidir. Kalorifer kazanını yakmak da kadınların gördüğü ikinci iştir. Bu düzenli eğitim (üç haftalık bir kurs) ve sertifika gerektiren tek kapıcılık görevidir. Kapıcılar mesleksel kimliklerini bu işle özdeşleştirmelerine rağmen, sabah erken kalkmayı gerektirdiği için çoğu zaman kadına devredilir. Kadınlar kapıcılığın dışarıdaki işleriyle daha az ilgilidir.

Bu araştırmada, müsait çocukları olan kadınların neredeyse üçte biri kapıcının, çocuklarından yardım gördüğünü bildirdi. Ama bunların yalnızca yüzde 5'i "düzenli", yüzde 22'si ise "ara sıra" yardım görüyordu. Çocuklar en çok alışverişte (yüzde 14) ve bunu izleyen çöp toplama işinde (yüzde 7) yer alıyorlardı. Kapıcıların çocuklarının emeğinden yararlanmaktan memnun kaldıkları sanılmamalıdır. Kapıcılar gelecek kuşakların toplumsal hareketliliği konusunda umut besledikleri için çocuklarını kendi mesleklerinin damgasından korumaya çalışırlar. Çocuklarından yardım gören kapıcı yüzdesinin düşük olması, çocuk emeğinin kullanımına gösterilen etkin direnişi yansıtır. Apartman sakinlerinin, "kapıcı çocuklarına görevler yükleyen" sakinlerin, çocuklara kötü davranması yüzünden işinden ayrılan kapıcılar bile vardır.

Bir hizmet işi olarak formelleşmesine rağmen, kapıcılık kapıcının bireyselleşmiş bir ücretli işçi olmasına olanak tanımaz. Tam tersine, göçmen aileyi, "girişim" başındaki görevini sürdüren ve hanenin birleşik emek sürecini yöneten bir erkeğin önderliğindeki bir çalışma birimi olarak yeniden kurar. Kapıcılık kocaya işi düzenleme ve kendisinin ve ailesinin emek gücünü herkese göre ayarlama açısından büyük yetki tanır. Bu süreçte, eşler daha önceki "ücretsiz aile işçisi" statülerini kısmen ellerinde tutarken aynı zamanda bağımsız para kazanan birey kimliklerini de korurlar. Sistem aile emeğinin sömürülmesine dayanır; aile içindeki cinsiyete ve yaşa bağlı hiyerarşi-

leri temel alır ve güçlendirir. Bir kadının alaycı bir dille belirttiği gibi: "Apartman sakinlerinin hepsinin gelini oluyorsunuz." Bu kadının sözleri, kapıcılık kurumunun, köydeki ilk evlilik yıllarında geniş ataerkil hane halklarının ev hizmeti hiyerarşisinde kendinden daha yüksek statüdekilerin hizmetinde oynadığı çalışkan yeni eş rolünü yeniden oluşturduğunu gösteriyor. Bir apartman bireysel bir işçiyi işe alır ama her zaman için bütün aileyi çalıştırmayı düşünür. Bu varsayım mutlaka "tepeden inme" olmaz ama çok sık görülür biçimde kapıcı eşleri tarafından da paylaşılır. Kocalarının işine neden katıldıkları araştırıldığında, bu kadınların çoğu bu soru karşısında şaşkınlığa uğrar çünkü bu durum onlara doğal gelmektedir. Yalnızca ender durumlarda kadınlar kapıcılık görevlerini neden yerine getirdiklerine ilişkin açıklama yaptılar. Bu durumların kimileri, eşleri tarafından "tembel" ve "sorumsuz" diye tanımlanan ve işlerini kaybetmelerinden korkulan kocalarla ilgiliydi. Başka örneklerde, kapıcının gece başka işler yapmak yüzünden "çok fazla iş" yükü vardı ya da apartmanda tek bir kişinin hizmet edemeyeceği kadar çok daire bulunuyordu. Kapıcılık işi aile üyeleri arasında işe bağlılığı ve işbirliğini vurgular ve birbirlerine bağımlılıklarını güçlendirir. Kadınlar apartmanda çalışmaktan hoşlanmaz ama bunu bir zorunluluk sayarlar. Bir "kapıcı ailesi" üyesi oldukları için kapıcılık görevlerini yerine getirmelidirler. Kapıcı koca işin yapısından iki yönde yararlanır: emek sürecini düzenleme özerkliğine ve yetkisine ve karısından daha çok boş zamana (daha doğrusu avarelik yapacak zamana) sahiptir.

Kapıcıların cinsiyet kaygısı

Kapıcılığın "eve bağlı" doğası ev işinin ve çocuk bakımının yeniden dağılımına uygun "nesnel" bir koşul yaratırken, bu "nesnel" koşul ev işi yapmak ile cinsiyet rolü kimliği arasındaki sağlam bağı koparmakta etkili olmaz. Aslında bu bağın bu durumda daha sağlam hale geldiğini çünkü kapıcının mesleki rolünün, "kadınca" işlerden kaçınarak kolayca ve herkesin

yaptığı şekilde başa çıkılabilen, bir cinsiyet kaygısı ürettiğini savunuyorum. Ataerkil cinsiyet düzeninin normatif yapısı içinde, özel şeyler (içerisi) kadınla ve kamusal (dışarısı) erkekle özdeşleştirilir. Ann Oakley'nin (1974: 153) parodisini yaparak ortaya koyduğu gibi: "Kocanın yeri ev değildir." Bu mekânlar cinsiyet rolünü simgeleştirmekle kalmaz aynı zamanda güçlendirirler de. Erkeklik, ev yaşamının dışında yer alan etkinlikler, iş rolleri ve toplumsal pratikler yoluyla oynanır ve geliştirilir. Evde çok zaman geçiren erkekler daha az erkeksi bulunurken (ev hizmetlilerinden biri kocasının avare ve bağlı durumunu dile getirirken kocasını gösterip şöyle demişti, "Bak, bütün gün kadın gibi evde oturuyor"), dış mekânlarda sıkça bulunan kadınlar, erkeklere özgü alanların sınırını aştıkları için toplumsal yönden onaylanmama tehlikesini göze alırlar.

Kapıcının iş mekânı ve mesleki rolü toplumsal yönden tanımlanan erkeklik kavramlarına uymaz: Kapıcı çağrılmaya hazır, bağımlı, buyruk altında, kendi dediğini yapamaz ve toplumsal yönden kendi üstlerinin gereksinimlerine dikkat eder bir pozisyona yerleştirilmiştir. Aşağı düzeydeki bir statüyle başa çıkabilmek için gereken becerileri öğrenmek zorundadır. Bu nitelikler Türk toplumunda geleneksel olarak kadın rolüyle özdeşleştirilir.

Günlük konuşmaların ve gözlemlerin ortaya çıkardığına göre, hem kapıcılar hem de eşleri, başkaları tarafından, özellikle kendileri gibi göçmenler, gecekondularda yaşayanlar tarafından nasıl algılandıkları konusunda son derece duyarlıdırlar. Kapıcılar, kendileri gibi göçmenlerin kapıcıların hizmette bulunmasını ve kadınlaşmasını nasıl eleştirdiklerinden, kapıcının apartman sakinlerine dağıttığı ekmekleri taşımak için koluna taktığı sepeti ve boyun eğen tavrını -toplumsal yönden üstlerine hizmetkârlık etmesini- nasıl alaya aldıklarından sıkça söz ederler. Öte yandan, kapıcılar da gecekondu grubundakileri, çocuklarının kötü etkilere açık düzensiz bir ortamda yaşamalarına izin verdikleri için eleştirirler. Yaşadıkları aşağılanmanın yoğunluğunu dile getirebilecek durumda bulunan eski kapıcıların eşleri de, kocalarının iş değiştirmesine neden

olarak hizmetkârlık zorunluluğunu ileri sürdüler. Kocalarının kapıcı olmaya dayanamadıklarını söylediler.

Kapıcı Türk popüler kültüründe çoğunlukla hâlâ kasket giyen -şaşmaz bir köylülük simgesi- ama yine de kentli yaşam biçimlerine uymaya hazır, modernleşme sürecinde bir köylü olarak temsil edilir. Bir apartmanda oturan ailelerin günlük yaşamlarını ve ilişkilerini yansıtan bir televizyon dizisinin baş kişilerinden biri genç bir kapıcıdır. Bu karakter kapıcılara ve kapıcılık mesleğine ilişkin yaygın görüşleri barındırır. Burada canlandırılan karakter, tembel, geri, eğitimsiz ve kaba ama aynı zamanda kurnaz, fırsatçı, hilekâr ve meraklı bir kapıcı imgesi yansıtır. Kendinden yüksek düzeyde olanlar karşısında "el etek öperek" yolunu bulmaya çalışır. Apartman sakinlerinin çelişkili isteklerini hilekârlıkla atlatırken, titiz kimselerden başarıyla kaçınır ama iyi bahşiş verenlerin gereksinimlerini yerine getirmek için her şeyi bir yana bırakır. Apartman sakinlerinin özel yaşamlarına ilişkin çok şey görür ve duyar ama bu bilgiyi stratejik olarak ne ölçüde kiminle paylaşacağını bilir. Emir almaktan son derece nefret eder ama konumunu direnmeden kabul eder görünür.

Gerçekte, onun mesleki rolü birçok yönüyle geleneksel ev kadını rolüne benzer. Kapıcının apartmanla ilişkisi ev kadınının evle ilişkisini andırır. Doğrudan bir gözetmenin yapısal yokluğu ve tutarsız iş ve boş zaman kalıplarının yanı sıra uyumlu bir iş yapısının bulunmayışı tümüyle ev kadını rolüne benzer. Kapıcılık mesleği açıkça görülen bir hizmetkârlık gerektirir, ama, aynı zamanda, olumsuz etkileri stratejik olarak hafifletecek birçok yapılandırılmış kolaylığa sahiptir. Kapıcıların görevlerinin ve rollerinin birçoğu "iş yeri" (apartman) dışında yerine getirilir. Apartman sakinlerine ekmek, gazete ve bakkaldan malzeme almak için dışarıya çıkmak ve bina hizmetlerinin ödemelerini yapmak için bankaya gitmek kapıcıların çoğu zaman gözetimsiz hareket ettikleri anlamına gelir.[12] Bu ona kendi iş hızını

12 Daire sahiplerinin yılda bir seçtiği yönetim kurulu binanın parasal meselelerini ve bütün öbür meselelerini yönetir; bu kurulun bir üyesi apartmanın bakımıyla ilgili bütün konuları halleden baş "yönetici" gibi hareket eder ve böyle-

ayarlama olanağı tanır. Apartman sakinlerinin hepsi kapıcının "efendisi" sayılır, ama emek süreci üzerinde pek etkili olmadan emir verirler. Bu belirsiz bir efendiye hizmettir. İş ve boş zaman konusunda kesinleşmeyen durum, saatler boyunca işe hazır beklemek gerekmesine rağmen insanları kapıcılığın kolay bir iş olduğunu düşünmeye iter. Kapıcı, Oakley'nin (1974: 104) araştırdığı ev kadınları gibi, hiçbir iş yapmadığı iddiası karşısında kendini savunur bulur. Şaşırtıcı ama oldukça anlaşılır bir biçimde kimi kapıcı karıları da aynı duyguları dile getirdiler; bu işin kocalarını tamamen meşgul edecek ölçüde uğraştırıcı olmamasından ve bu yüzden onları avareliğe ve kahveye gitmek gibi kötü alışkanlıklara ittiğinden yakındılar. Kadınlara kocalarının boş zamanlarında ne yaptıklarını sorduğum zaman, birçok kadın şu mecazi sözlerle yanıt verdiler, "Onun bütün zamanı boş." Bu görüşte olan kadınlar kocalarından her günkü ev işlerine daha fazla yardım etmelerini istemeye eğilimli değiller. Bu gibi işler bu adamları daha sıkı biçimde eve kapar ve "ev erkeği" olma tehlikesine sokar. Bu kadınların eşitlikçi bir iş bölümü arayışı çoğunlukla soyut düzeyde kalır. Bunun yerine, Hochschild'in araştırmasındaki (1989) kadınlar gibi, kocalarının cinsiyet kaygısıyla çeşitli yollardan başa çıkabilmeleri ve bunu hafifletebilmelerine yardımcı olmak için bir "cinsiyet dengeleyici eylem"de bulunurlar.

Kadınca ev işlerinden kaçınmanın yanı sıra, kapıcılar erkekliklerini ya da eril güçlerini bir dizi stratejiyle yeniden işleme konusunda bir sürü yapısal olanağa sahiptir. Örneğin "kapıcı" yerine, kullanılmayan "lisanslı kalorifer operatörü" adını tercih etmeleri, kendilerini mesleğin olumsuz (hizmetkârca ve kadınca) bağlantılarından ayırma ve mesleği erilleştirme çabalarını gösterir. Kapıcılar yalnızca erkeklerin gittiği, kahve gibi, sosyalleşme mekânlarına çok fazla gidip gelirler ve erkekliklerinin hizmetinde iskambil oynarlar. En kadınca

---

likle, kapıcı söz konusu olduğunda komutanın en tepesindeki kişidir. Bu kişi, kapıcının işyerinde bulunmadığı için, ender olarak anında gözetim sağlar. Bir sürü boş zamana ve kapıcıyı disipline sokacak beceriye sahip emekli ordu mensupları adı kötüye çıkmış yöneticilerdir.

temizlik işlerini eşlerine bırakırlar. Hanenin parasını onlar idare eder ve denetler. Kadınların ezici bir çoğunluğu hane gelirinin ana kaynaklarıdır, ama ücretlerini teslim ettikten sonra parayla ender olarak ilgilenirler. 6. Bölüm'de gösterdiğim gibi erkeklerin eve bağlı ve alışveriş merkezli meslekleri, hane ekonomisinin içsel yapısını etkileyen ve yöneten etkili bir mekanizma yaratarak kadınların kendi kazançları üzerindeki denetimlerini kısıtlar.

Kapıcılar işlerini yerine getirme sürecinde, işleriyle bağlantılı damgayı etkili biçimde ters çevirir ve kendilerine onur atfederler. Başka türlü küçük düşürücü ya da "pis" sayılan işleri onurlandırma yolları, Everett Hughes'un iş ve meslek konusunda çalışan araştırmacılara yönelik, "erkeklerin işlerini katlanılır ya da kendilerinin ve başkalarının gözünde şanlı hale getirmek için kullandıkları düzenlemeler ve araçlar" konusunu çalışmaları ünlü önerisinden (1958) bu yana birçok araştırmada ele alınmıştır. Pek çok çalışmanın gösterdiği gibi, mesleki bir grubun "onursuzluk," "hakaret" ve "aşağılanma" kaynağı, uğraşmaları ve başa çıkmaları gereken "pislik" değildir. Bunun yerine, işçi ile iş nesnesi arasındaki ilişkiye karışan "yabancılar"dır (bakınız Dill 1988; Hood 1988; Meara 1974; Romero 1988).

Kapıcı işinin, kendi değerini ve vazgeçilmezliğini duyuran yönleriyle onurlanır - bu, toplumun genelinde damgalanmaktan, itibardan ve toplumsal mevkiden bağımsız bir onur duygusudur. Kapıcı dış dünyanın gözünde apartmanı temsil eder. Onun günlük çalışması apartmanın statüsünü tanımlamaya yardımcı olur ve temiz, bakımlı bir bina ona da statü (çoğu zaman eşinin emeğini kendine mal etmekle ulaşılan bir statü) kazandırır. İşi ona, iş yeriyle ("benim apartmanım") özdeşleşme ve semtteki başka binalara kıyasla kendi binasıyla gururlanma olanağı verir. Gerçek anlamda binanın efendisi olur.[13] Yabancı-

13 Apartmanda oturanlar kapıcıyı adına "efendi" ekleyerek çağırırlar. "Efendi" burada kapıcıya bir değer duygusu vermek için kullanılır. "Efendi-hizmetkâr" ilişkisinin böylesine tutarsız tersine çevrilmesi olasıdır, çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin seçkinlerinin, kırsal kitleleri yıkılmış bir imparatorluğu modern bir ulus devlete dönüştürme çabasına dahil etme çabasıyla yarattıkları slogana göre, "Köylü milletin efendisidir."

larla (satıcılar, dilenciler) uğraşır ve bina ile sakinlerini rahatsız ve tehdit edebilecek öğelerden korur. Düzeni sağlar. Apartman binasıyla ilişkisi bu anlamda, özellikle günlük işlerinin etkilerine göre düşünülürse, bir ev kadını ile evi arasındaki ilişkiye de benzer. Hem kapıcı hem de ev kadını, üstlerini (sırasıyla kocalar ve bina sakinleri) korumak amacıyla rahatsız edici, hoş olmayan ve tehdit edici öğeleri kendi dünyalarının dışına çıkararak düzen sağlamaya çabalar.[14] Dahası, her iki durumda, bir ev hizmetlisi, ki bu kapıcı açısından karısıdır, pislik temizleyerek bu kişilerin statüsünü sağlamlaştırır.

Toplumsal cinsiyet oluşumu ve karı kocalık

Bu ve bundan önceki bölümlerin ortaya serdiği gibi, her iki örnekte de ev işleri kadınlar tarafından yapılır. Kapıcı kocalar, Rae Lesser Blumberg'in (1991) ifadesiyle, yalnızca "ertelenmesi olanaksız işler" görürler. Kocalar ile eşlerin göreceli kaynakları ve evdeki iş bölümü statüleri arasında hiçbir bağlantı yoktur. Her birinin yerine getirdiği iş, eşler ve kocaları arasındaki çeşitlilikten, tek bir ana "kaynak", yani zaman açısından bağımsızdır. Kuramsal açıdan bunun anlamı şudur: "Ailegüç"/kaynak konusundaki bakış açıları ve Marksist-feminist yaklaşımlar, benim incelediğim ailelerde kadınlarla erkeklerin iş (ev işi ve çocuk bakımı ve ücretli iş) ve cinsiyet deneyimleri arasındaki ilişkiyi yeterli ölçüde açıklayamazlar.[15] Sarah Fenstermaker Berk'in (1985) belirttiği gibi, her iki yaklaşım da,

14 Leonore Davidoff (1974: 407) Viktorya ve Edward İngilteresi'nde hizmetçi ile evli kadın arasında benzer bir analoji kurar, her ne kadar bu analojinin temeli farklı olsa da. Paternalist hâkimiyetin tanımı gereği şu iki çift, "efendi-hizmetçi" ve "koca-karı" arasında aynı türden bir ilişki yapılandırdığını savunur. Böylece, bir efendiye ya da kocaya boyun eğmek, tâbi toplulukların "daha geniş toplumla çok az başka bağı"nın ve bağımsızlık hakkının bulunduğu koşullarda benzer anlamlara sahiptir.

15 İlk önce Robert Blood ve Donald M. Wolfe tarafından (1960) geliştirilen aile gücü/ kaynağı kuramının birçok değişkeni vardır. Cinsiyete dayalı eşitsiz iş bölümünü kapitalist emek pazarındaki ve özel alandaki ataerkil egemenlik yapılarının kaçınılmaz sonucu olarak gören Marksist-feminist bakış açısı için bakınız Bennholdt-Thomsen 1984 ve Hartmann 1981a.

işin gerçek mekanizmalarının ve özelliklerinin ve bunları çevreleyen cinsiyet düzenlemelerinin üzerinde durmak yerine ev işinin ve çocuk bakımının soyutlanmış sonuçlarının üzerinde dururlar. Bunu yaparak, kadınlarla erkeklerin ev işiyle aralarındaki farklı ilişkileri gözden kaçırırlar ve hem kadınlar hem da erkekler üzerindeki cinsiyet normlarından gelen baskıyı azımsarlar (Berk 1985). Gerek duyulan şey, cinsiyet kimliği ile ev işlerinin görülmesi arasındaki karmaşık ve karşılıklı olarak biçimlendirici ilişkiyi doğrudan anlamaya olanak tanıyacak analitik bir çerçevedir.

Cinsiyeti halen süren bir oluşum gibi algılamak, ev işi ve çocuk bakımı yoluyla ne üretildiğine ilişkin bir soru ortaya atar (Berk 1985; West ve Zimmerman 1987). Berk'in görüşü (1985), tek tek erkeklerin ve kadınların geleneksel iş bölümünü değiştirme dileklerine karşın bu değişikliğe direnmelerinin nedenlerini ortaya çıkarmakta yardımcı olur. "En azından metaforik olarak," diye yazar Berk, "ev işinin bölüşümü iki üretim sürecini kolaylaştırır: Mal ve hizmet üretimini ve cinsiyet üretimi diyebileceğimiz üretimi. Hane halkının üyeleri ev işi ve çocuk bakımı ile uğraşırken cinsiyeti de oluştururlar" (199). Cinsiyet oluşturmak "kişinin kendini tarife uyan biçimde eril ya da dişil saydırmak için sürdürdüğü iş" anlamına gelir ve "Kişinin cinsiyetinin ölçülerine uyabilme işi farklı davranış özellikleri açısından farklı durumlarda yinelenerek karşısına çıkar" (Fenstermaker, West ve Zimmerman 1991: 294-95). Ev işi ve çocuk bakımı, cinsiyet oluşturmaya yarayan öncelikli uygulamalar arasındadır. Kadınlar kendilerini ev işi yaparak tarife uyan biçimde dişil kılarlar ve erkekler de ev işinden sakınarak eril kılarlar. Birlikte kocaya ve karıya özgü var oluşu eyleme geçirirler. Bu görevler, bir dış zorunluluk yüzünden değil kişinin içselleştirilmiş normatif inançlarıyla tutarlı olma duygusuyla yerine getirilirler. Öte yandan, "cinsiyet oluşturmak" her zaman, cinsiyet statükosunu korumayı gerektirmez. Gecekondu kadınları işten eve dönerken yiyecek alışverişi (geleneksel erkek işi) yaptıkları ve ailelerinin geçimini sağlayan baş kişi gibi hareket ettikleri zaman da cinsiyet oluşturur-

lar, ama bunu kadınların cinsiyet pratiği ve kadınlık konusunda meşru alanlarını genişletecek biçimde yaparlar.

Bu iş bölümü kadınlar tarafından haksız olarak mı algılanır? Kadınlar, ev işlerinin yeniden dağıtılmasını içeren farklı bir senaryoyu mu hayal eder ya da normatif olarak bunu mu onaylarlar? Ya da durumlarını uygun ve doğal gördükleri için kabul mu ederler? Bunu kadınca varoluşlarının ayrılmaz bir parçası diye mi kabul ederler yoksa bu eşitsizlik evliliklerinde bir çelişki ve gerginlik kaynağı mı oluşturur?

Ortaya çıktığına göre, kadınların büyük çoğunluğu ev işlerinin eşit paylaşımından yanadır. "Karı koca, bulaşık, yemek ve çamaşır işlerini eşit olarak bölüşmeli mi yoksa bütün bunları kadın tek başına mı yapmalı?" diye sorulduğunda kapıcı grubundaki kadınların yüzde 75'i, gecekondu grubundakilerin ise yüzde 80'inden çoğu tercihlerini eşit iş bölümünden yana yaparken, evde cinsiyete göre katı bir iş bölümü düşüncesini her iki grubun yalnızca yüzde 20 kadarı onayladı. Bu sonuncu, "cinsiyet yönünden tutucu" yüzde 20 ev hizmetlisi, ev işinin erkekçe olmadığını düşünür. Erkekler, ev işi için gereken özel yeteneklerden yoksun sayılır. Ev işi bir erkeğe ve onun erkek kimliğine yaraşmaz. Bedensel mecazlar (özellikle elle ilgili göndermeler) ve "Erkek eli bu işlere gelmez," "Erkekler kadın işi göremez," " Erkekler bu işlere gelince tamamen beceriksizdir," ve "Erkek de kadın da kendi işine bakmalı," gibi sözler erkeklerin "kadın işi" görmelerinin istenmediğini ve doğal olmadığını vurgular. Erkeklerin ev işi görmeleri, kadına ve hanıma yaraşan ile erkeğe ve kocaya yaraşan arasındaki sınırın aşılması olarak algılanır. Azınlıktaki bu kadınlar için, cinsiyet ilkeleri geçişsizdir: Kendilerine para kazanma etkinliğinde bulunma ve böylece "erkekçe" diye tanımlanan etkinlik alanına girme (kadınların ev hizmetinde çalışması, kuşkusuz, bu hareketi daha hafif bir ihlal durumuna getirir) olanağı tanırken, yine de erkeklerin "kadınlık" alanına girme olasılığını hoşgörüyle karşılamazlar.

Cinsiyet yönünden tutucu olanların tam tersine, ev hizmetlilerinin çoğunluğu, karı kocanın aile işlerini -ve, aynı biçim-

de, para kazanma işini- eşit paylaştığı bir hane düzenlemesi arzular. Yaygın deyişler bu normatif eşitlikçi tercihi biçimlendiren ilkeleri yansıtır ve bu kadınların genelde ücretli işe bağlılıklarıyla uyumludur: "Hayat müşterekti r" ve "Onunki de benimki de can."[16] Yaygın olarak dile getirilen feminist bir söylemin yokluğunda Türk kültürüne özgü bu basmakalıp sözler ya da bunların simgesel kaynakları, eşitlikçi bir ev işi bölüşümü arayışında meşrulaştırma işlemi görür. Soyut bir cinsiyet eşitliği kavramı yerine günlük yaşamın sert koşulları ve insanın belini büken ücretli iş deneyimi, ev hizmetlilerini cinsiyete dayalı iş bölümünün "doğallığını" sorgulamaya iter.

Oysa eşitlik için bu pragmatik arayış, ev işlerinin yeniden dağılımına yönelik önemli bir müzakereye yol açmaz. Kadınların dikkate değer bir azınlığı ev işi ve çocuk bakımı yüzünden çatışma çıktığını bildirdiler. Kapıcı grubunun yüzde 28'i ile gecekondu grubunun yüzde 30'u ev işiyle ilgili çatışmaları ve kapıcı grubunun yüzde 20'si ile gecekondu grubunun yüzde 28'i çocuk bakımıyla ilgili çatışmaları bildirdiler. Karı koca arasında, ev işi ve çocuk bakımı görevlerini ve sorumluluklarını yeniden tanımlama girişimleri her zaman kadınlarca başlatılır.

En sık yinelenen çatışma konularına daha yakından bakmak bu müzakerelerin yol açtığı bahisleri ortaya çıkarır. Kapıcı eşleri ve gecekondu kadınları hem kendilerinin hem de kocalarının cinsiyete dayalı iş bölümünde bulundukları farklı konumu olduğu kadar yaşanan farklı toplumsal ve coğrafi mekânları yansıtan farklı şeyleri müzakere ederler. Kapıcı eşleri kocalarına "küçük çocukları palto giydirmeden sokağa oynamaya gönderdikleri," "ev ödevleriyle ilgilenmek yerine okullu çocukların sokakta oynamalarına izin verdikleri," "çocuklara karşı fazla yumuşak [ya da fazla sert] oldukları," "bebeğin altını sıkça değiştirmedikleri" ve "çocukları saçlarını taramadan okula gönderdikleri" için karşı çıkarlar. Kadınlar kocalarından yalnızca "çocuklara göz kulak olmak"tan fazlasını beklerler.

16 "Onunki de benimki de can" deyimini İngilizce'ye tercüme etmek güçtür çünkü "can" sözcüğünün birçok anlamı vardır; hem "ruh" hem de "güç" anlamına gelir. Ama bu bağlamda deyimin anlamını en iyi "güç" sözcüğü karşılıyor.

Kocalarının çocuk büyütmenin her günkü, iş gibi yapılan, o kadar hoş olmayan yanlarıyla ilgilenmelerini isterler. Aynı zamanda kocalarının ebeveyn olma becerilerini modern çocuk yetiştirme uygulamalarına göre geliştirerek ailenin modernleşmesi projesini paylaşılır hale getirmeyi amaçlarlar. Bu kaygı kapıcı çocuklarıyla ilişkilendirilen damgayı kaldırmakla yakından bağlantılıdır (bakınız 1. Bölüm). Gerçekten bu kadınlar, çocuklarının toplum içindeki görüntüsüne, giyim kuşamına ve davranışına çok büyük önem verirler. Aşağıda söylenenler kapıcı eşlerinin çocuklarının düzenliliği, temizliği ve yukarıdan aşağıya görünüşü konusundaki güçlü duygusal ve pratik yatırımın tipik örneklerini sergiler. Örnekte yer alan kişilerden Yasemin Coşan'ın gözlemine göre, "Siz çocuklarınızı istediğiniz kadar iyi giydirip kuşandırın onlar yine kapıcı çocuğu diye tanımlanırlar, [apartmanda oturanların çocukları] yine de bizim çocuklarımızla oynamazlar." Uğradığı hayal kırıklığını, 12 yaşındaki oğlunun ısrarla sorduğu ama cevap alamadığı şu soruyla daha da iyi açıkladı: "Anne, babam neden kapıcı olmak zorunda kaldı? Ona göre başka iş yok muydu?" Buna karşıt olarak Gülten Yazmaz gururla şunları söylüyor, "Binada oturanlar benim çocuklarıma hiçbir zaman kapıcı çocuğu muamelesi yapmazlar," ve şöyle ilave ediyordu, "Eğer çocuklarınızı temiz giydirir ve sonra öbür çocukların arasına gönderirseniz, sizin çocuklarınızı kapıcı çocuğu diye ayırmazlar." Burada Gülten, apartmanda oturanların kapıcıların "pisliği" ile ilgili stereotipine karşı çıkmıyor ama kendisi bunun dışında kalmaktan gurur duyuyor. Her iki örnek de, orta sınıf görünümlü çocuklar üretmeye ve ortaya sunmaya verilen önemi açıkça sergiliyor ve bu kadınların kocalarıyla müzakerelerinin temelde damgadan kurtulma meselesine dayandığını görmek şaşırtıcı gelmiyor.

Gecekondu grubunda, evdeki iş bölümüne ilişkin çatışma, yalnızca, evin hanımının yerine geçecek ya da ona yardım edecek başka kadınların bulunmadığı göreceli genç hanelerde meydana gelir. Genelde bu kadınlar evlerini gece gündüz tek başlarına idare ederler; işten eve dönerken alışveriş yaparlar,

satın aldıklarını saatlerce taşırlar ve sonra yemek pişirip temizlik yaparlar. Çocukları hastalanınca onları hastaneye götürür ve bir sorunları olunca okullarına giderler. İşe gittikleri zaman çocukların bakımını ayarlarlar. Bütçeyi idare eder, kömür alıp depolar ve kışın sobayı kurup baharda kaldırırlar. Kocalarını işe temiz gömlekle ve ütülü pantolonla gönderirler. Daha belirli istekleri olan kapıcı eşlerinin tersine, bu kadınların, ev işi bölüşümü konusundaki çatışmalardan temelde belirsiz ya da "simgesel" ödüllerle çıktıkları anlaşılıyor. Bunların başarmak istediği, o kadar çok çalışmalarının fark ve takdir edilmesi olarak ev işlerinin yeniden dağılımını sağlamak değildir. Bu fark edilme isteği kimi zaman, karılarının takdir edilme arayışına ücretli işe izin vermeme tehdidiyle misilleme yapan kocaların direnişiyle karşı karşıya kalır: "Eğer ikisini [ev ve iş] birarada yürütemeyeceksen o zaman çalışma." Bu bağlamda yemek pişirmenin nadiren başkalarınca yapılan tek iş olduğunu akla getirmek önemlidir. Kadınların yemek pişirmenin dışındaki ev işlerini daha az tepkiyle başkalarına devrettikleri görülüyor. Ücretli işe yer açmak için ev idaresinin ölçütlerini gevşetmek kocaların gözünden kaçabilir, ama ya başkalarına devrederek ya da kestirmeyi seçerek ve zamanı esnek bırakarak yemek pişirmekten fedakârlık etmek, kadının ücretli iş ile evdeki sorumluluklarını birarada yürütememesinin belirtisi gibi görülür. Türk kültüründe yemek hazırlamak ve sunmak, kadın kimliğinin temelindeki kadına özgü işlerdir.[17] Yemek hazırlamak anneliğin maddi bakımını simgeler (Delaney 1991) ve annelik de bir kadının kimliğini tanımlar. Bundan dolayı kadınlar, kendilerini simgesel olarak anne ve kadın diye tanımlayan bu işi bırakmakta isteksizdirler.

Gecekondulardaki evli kadınların kabul ve saygı görme arzusu ve kapıcı eşlerinin kocalarının çocuk bakımına tam olarak katılmaları isteği bu kadınların, hayalî ve kimi zaman da tanıklık edilen orta sınıf evlilik idealine özgü bir eş olma arzu-

17 Kadın kimliği, kadın cinselliği ve yiyecek hazırlamak arasındaki ilişkilerin mükemmel bir tartışması için bakınız Goddard 1987 (İtalyan örneği) ve Clark 1994 (Batı Afrika örneği).

larını gösterir. Köylülüğe özgü karı koca ilişkisinin tersine, eş olmak karşılıklı anlayış, hayat arkadaşlığı ve birbirinin emeğini takdir etmeyi gerektirir. Bu kadınların kendi günlük konuşmalarında "eş" sözcüğünü hiç kullanmamalarının bir anlamı vardır. "Eş", orta sınıfın gündelik konuşmalarında bile yeri olmayan daha nazik ve resmî bir günlük dilin parçasıdır. Yine de, sorularımızı yanıtlayanların birçoğu, soruyu "koca" terimini kullanarak soran görüşmeciyi "düzeltip" yerine "eş" sözcüğünü koydular. Gerçekten, onlarınki "anlayışsız köylü bir kocayı" "eş" yapma arayışıdır.

ALTINCI BÖLÜM

GÜÇ KAZANMAK VE KADINLARIN AYRICALIĞI

"Çalıştık ama hiç para yüzü görmedik." Bu araştırmada yer alanlar yaşamlarının köylü kadınlarınınki gibi oluşunu böyle betimlediler. Bu cümle, değişen deneyimler ve yaşam koşullarına yönelik sağlam bir farkındalık ve kimi zaman da bir belirsizlik yansıtır. Kadınlar bu sözlerle, ücretsiz aile işçisinden kentli, "bireyselleşmiş" ücretli işçilere geçişlerini akla getirerek yaşamlarının önemli bir bölümünü nitelendirdiler. Paraya sahip olmak, onu idare etmek ve harcamak köylü kadının kimliğine yabancı ve sosyal bilim betimlemelerine göre kesin bir köylü kadınlık tanımına karşıt bir kavramdır. Kentli ev hizmetlileri artık paraya ve ücrete sahip olabilirler ve daha önce dışında bırakıldıkları tüketim kararlarına katılırlar. Kadınlar ellerinin altındaki parayla ne yaparlar? Bu bölümde, kadınların aldığı ücretin hanedeki cinsiyet hiyerarşisinin, egemenlik-tâbiyet ilişkilerinin ve kadınların kendilik kavrayışlarının üzerindeki etkisini araştırıyorum. Kadınlar ekonomik eyleyiciliği karar alma yetkisine çevirebiliyorlar mı? Eğer yapabiliyorlarsa, nasıl ve yaşamın hangi alanlarında yapabiliyorlar? Kocalarından daha fazla kazanma gücüne sahip olmaları sorunsuz bir yönetim hakkı içeriyor mu? Kadınlar para kazanmakla ilgili olarak ne hissediyorlar? Para kazanmak öz-

nelliklerini değiştirmekte, eğer oynuyorsa, nasıl bir rol oynuyor? Para kazanmak onlara ataerkil otoriteye karşı çıkma koşulları sağlıyor mu?

Bu gibi karmaşık soruları yanıtlayabilmek için, parayla ilgili bütün niceliksel verileri sınıflandırıp inceledim. Bu oldukça "düzensiz" verileri düzene sokmak için, endeksler oluşturdum, karşılaştırma ve karar-alma profilleri için kategoriler geliştirdim ve örneklemeye yarayan tablolar yaptım. İleriki sayfalarda, bu analize dayalı ve cinsiyet ile para ilişkisi tartışmaları bağlamında kimi sonuçlar sunuyorum. Ama önce, sahneyi kurmak amacıyla bu araştırmadaki kadınlardan Demet Kibar'ın bana anlattığı bir olayı aktarıyorum. Sıradan bir şey gibi anlatılmasına rağmen, bu olay kadınların parayla ilgili olarak evliliklerinin dinamiğini değiştirme girişimlerini çarpıcı biçimde ifade ediyor ve ekonomik güçlenmeye ilişkin yaygın bir anlayışı temsil ediyor.

Demet Kibar bir pazar öğleden sonra kocası ile birlikte 8 yaşındaki kızları ile 10 yaşındaki oğullarını gençlik parkına götürmelerini anlattı. Bu gezmenin başlangıcında oğlan yaramazlık yapmış ve yaptıkları kız kardeşini ağlatmış. Baba oğlanı hemen orada cezalandırmaya karar vermiş: Önce oğlana hafif bir tokat atmış, sonra da almaya söz verdikleri ve oğlanın hevesle beklediği dondurmayı almayacağını açıklamış. Demet araya girip kocasına dönerek şöyle demiş, "Oğlan dondurmayı alacak. Parasını ben veririm. Zaten bu gezmenin parasını ben ödüyorum." Karı koca tartışması çıkmış ve evde de devam etmiş; kocası onu, parasıyla kendi otoritesini zayıflatmakla suçlamış. "Sen kendini ne sanıyorsun?" diye sormuş. Oğlana dondurma almamışlar çünkü Demet kocasının isteklerine doğrudan karşı hareket edememiş. Onun isteğine karşı çıkması yalnızca bir özgür kullanım hakkı isteğiyle sınırlıydı. Daha ileri gidip dondurmayı almak ilişkileri açısından çok şeye mal olurdu.

Demet'in deneyimi, para kazanmanın ve bu paranın üzerinde hak iddia etmenin, kadınların öznelliklerine ve ekonomik eyleyicilik yoluyla kendilerini keşfetmeye dikkat çekme olası-

lıklarını temsil eder. Demet gibi kadınların böyle bir özgür kullanım hakkından neden daha aktif şekilde yararlanmadıklarını sormak önemlidir. Bu soruyu bu bölümün sonunda derinlemesine araştırıyorum; karar almaya ilişkin karşılaştırmalı profilleri ele alan niceliksel verilerin yorumlanmasına dayalı kimi sonuçlar öne sürüyorum.

Birçok araştırmanın gösterdiği gibi, kadınların para kazanma gücü birçok farklı nedenle, ne kendi paralarını bağımsız olarak denetlemelerini sağlar ne de hane içinde karar alma yetkilerini artırır (Blumberg 1991; Blumstein ve Schwartz 1991; Safilios-Rothschild 1990; Standing 1985). Cinsiyet ve aile ideolojileri cinsiyete dayalı ilişkileri para ve otorite açısından doğallaştırır ve meşrulaştırır. Kadınların çalışma yapısı ve hane ekonomisine parasal katkılarının göreceli hacmi de bu etkiyi koşullandırır. Araştırmacılar, üçüncü dünyada kadınların para kazanma gücünün iki öğesi üzerinde özellikle dururlar: Kadınların kazandığı geliri denetleyebilme güçlüğü ve kadınların kazançlarının kişisel harcamalar yerine ailenin ortak refahı için kullanılması.

Son araştırmalar göstermiştir ki, kadınların hane içindeki statüsü yalnızca çalışarak para kazanmalarından değil ama aynı zamanda ve daha da önemlisi kazanılan geliri denetlemelerinden etkilenir. Rae Lesser Blumberg'in kültürler arası araştırmaları (1991) gösterir ki evli kadınların geliri güçlerini yalnızca o gelir üzerindeki denetimleri ölçüsünde etkiler. Benzer biçimde, Sherri Grasmuck'un bu konudaki literatür ile ilgili ayrıntılı eleştiri yazısı (1991) onu şu sonuca götürmüştür, "Nakit para bir kadının yalnızca eline geçmekle kalmamalıdır; parmakları onu sıkıca tutmalı, eli cebine girip, kocasının ve babasınınkilerden farklı çıkarlar ileri sürmesini görmeyi ummamızı sağlayana dek orada kalmalıdır" (10).

Türkiye'deki durum, cinsiyet ve para ilişkisini, özellikle kadınların gelirlerini denetleme dinamiğini ve geliri karar verirken etkili olmakta kullanmalarını incelemek için önemli bir bağlam sunar. Birincisi, ev hizmetlilerinin kazancı çoğunlukla kocalarınınkinden çok daha yüksektir: ev hizmetlilerinin tam

üçte ikisi, toplam hane gelirinin ya yarısını ya da esas kısmını karşılarlar. Ulusal ve kültürler arası yönden az görülen bu örüntü, daha aşağı düzeydeki gelirin, kadınların karar verme yetkisi alanındaki tâbi konumlarının temeli olduğuna ilişkin varsayımı yeniden düşünmemizi sağlar.[1] İkincisi, kapıcı ve gecekondu gruplarındaki ev hizmetlilerinin farklı durumu, kadınların kazançlarını denetleyebilmelerini sağlayan koşulları nitelendirmek için bir üstünlük noktası sunar. Her iki gruptaki kadınlar, ücretsiz aile emekçiliğinden (köylü kadın olarak) ücret alan bireylere (ev hizmetlisi olarak) kökten bir geçiş yaşamışlardır. Türk köylü ailesinin temel ataerkil düzeni ve ekonomik ve toplumsal yaşamı, kadınlar bireysel ücret almadıkları sürece onlara para üzerinde doğrudan denetim sağlamaz. Bu sistemde kadınların tüketim mallarına erişimi köylü pazarının niteliğiyle ve her zaman harcamaları denetleyen erkeklerin aracılığıyla sınırlıdır. Kadınların ev hizmetlisi olarak bağımsız para kazanma statüsü, hane içindeki dağıtım ve tüketim ilişkilerinin doğasında değişiklikler içerir. Kapıcı grubundaki ev hizmetlilerinin durumunda bu dönüşüm daha tam tamamlanmamış bulunabilir; bunun nedeni ideolojik ya da kültürel bir atavizm değil, ama kapıcılık kurumunun, geleneği barındırarak, bilinen ataerkil yapıları değişmiş biçimlerde de olsa sürdürmesidir. Kapıcının işi yapısal yönüyle, köylü evlilik sözleşmesinin bazı maddelerine uygundur ya da bunları eski konumlarına getirir. Yeniden kazanılan bu konum özellikle ödeme gecikince ortaya çıkar: 3. Bölüm'de gösterdiğim gibi, ev hizmetlilerinin alacağı nakit ücretler ara sıra (aynı köydeki gibi) kocalara ödenir. Böylece, bu durumlarda, nakit, bırakın kadının cebine girmeyi eline bile geçmez.

1 Örneğin, Blumberg'e (1991) göre, ev işi bölüşümünde ve karar alma konusunda görülen cinsiyete dayalı eşitsizlikler kadınlar kocalarından daha çok kazanınca değişebilir. Şöyle yazar, "Oysa bu hipotezin daha ileri düzeyde sınanması için eşikten gelecek araştırma sonuçlarını bekliyoruz: Burada Amerikan çiftleri arasında kadının kazancı kocanınkini çoktan geçmiştir ve kadının kazandığı para hem geçimi sağlayacak hem de artıracak kadar fazladır" (21).

"Gündelik gelen para gündelik gider": Kadınların gelirinin bölüştürülmesi

Bir birim olarak ailenin üzerinde durmak klasik aile kuramının (Parsons 1970) olduğu kadar Yeni Ev Ekonomisinden Marksist ekonomi ve kalkınma kuramlarına kadar pek çok farklı kuramın ayırt edici niteliği olmuştur. Bu kuramlar hane halkını, onu yapılandıran güç ilişkilerini göz önüne almadan ayrımsız bir bütün olarak tanımlar. Bu görüşlerin ortak kavramı sayılan hane halkının ahlâkî ekonomisi, hanenin iç ekonomisini üyeler arasında karşılıklılık, oydaşma, dayanışma ve yardımlaşma ilkelerinin yönettiğini varsayar. (Yeni Ev Ekonomisi ve Marksist modeller konusundaki eleştiriler için bakınız Berk 1985; Folbre 1988; Harris 1981; ve Wolf 1992). Bu modele göre, uyarlanır hane stratejileri, cinsiyete ve yaşa bakmaksızın ortak çıkarların birleştirdiği ev içi grubun bütün üyelerinin "nesnel biçimde" yararınadır. Oysa bu oydaşmaya dayalı aile modeli, aile deneyimlerince cinsiyet ve yaş farklarını görmezden gelir ve parayla ya da hane içindeki dağıtım uygulamalarıyla ilgili çatışmaları ve tartışmaları azımsar.

Feminist araştırmalar aileyi paylaşan ve para ortaklığı kuran bir birim sayan bu modeli doğallıktan çıkarır ve aileyi ve hane halkını bölünmüş ve çatışmaya hazır bir birim olarak görmek gerektiğini belirtir (karşılaştırınız Dwyer ve Bruce 1988; Harris 1981; Hartmann 1981a; Hondagneu-Sotelo 1994a; Thorne ve Yalom 1982). Sayıca giderek artan araştırmalar, kadınların çalışmasının, ezilmelerini hafifletmekte ve ortadan kaldırmakta oynadığı rolü anlamak için aile içindeki gerçek karşılıklı ilişkileri ve hane içi gelir ve güç dinamiklerini vurgular.

Araştırmalar yine göstermiştir ki yiyecek, eğitim ve sağlık bakımı gibi kaynaklar hane halkı arasında cinsiyete ve yaşa göre eşitsiz dağılır (Charles ve Kerr 1987; Fapohunda 1988; Hoodfar 1988; Maher 1988; Mencher, 1988; Whitehead 1988). Gelirler ve öbür parasal kaynaklar her zaman ailenin ortak refahı için ortaya toplanmaz ve yeniden yerlerine dağıtılmaz. Erkekler ile kadınların hane kazancını kendi denetimleri

altında harcama yolları arasında önemli farklar vardır. Kadınlar erkeklere göre gelirlerinin daha büyük bir bölümünü geçime ve beslenmeye ayırırlar, oysa erkekler kazançlarını bireysel harcamalar için saklarlar.

Ev hizmetlilerinin gelirine ne olur? Ortaya mı toplanır, kısmen mi ortaya konur ya da belirli harcamalara mı ayrılır? Kadınlar ücretlerini kullanma hakkı konusunda kocalarından bağımsız davranabilir mi? Ev hizmetlilerinin kazançları bu işçilerin aile içindeki statülerini nasıl kabul ettirir?

Türkiye örneğinde, kocanın ve eşinin kazançlarının farklı harcama kategorilerine akıtıldığı cinsiyetle belirli bir harcama kalıbı gözlemlenir. Kapıcı örneğindeki kadınların neredeyse yüzde 40'ı, kazançlarının belirli harcamalara, öncelikle yemeğe ama aynı zamanda giyime, dayanıklı ev eşyalarına, çocukların eğitimine ve kızlarının çeyizine gittiğini bildirdiler. Gecekondu yerleşimi grubunda, kadınların çok daha yüksek bir yüzdesi (yüzde 78) kazançlarının öncelikle mutfak masrafı olmak üzere geçinme ve beslenmeye gittiğini bildirdiler.

Karı kocaların belirli harcamalara parasal katkılarına ve kazançlarını ayırmalarına yüklenen anlamlar, kadın ve erkek için ödeme sıklıklarındaki farkı yansıtır biçimde karı kocaların kazançlarının, eve giriş yolları arasındaki farklarla ilişkilidir. Bu hanelerde, "tek-işverenli işçiler" (S: 15) dışındaki kadınlar eve gündelik nakit ücret, erkekler ise aylık getirirler. Bundan dolayı kadınların ücretini, durumun kendinden gelen bir biçimde, yemeğe ve başka günlük harcamalara, erkeklerin ücretlerini de kira, yakıt, elektrik, su, telefon ve tüketici mallarının taksitleri gibi aylık ödeme gerektiren sabit harcamalara ayırma eğilimi görülür. Birçok kadının belirttiği gibi: "Gündelik gelen para gündelik gider." Ama bu deyim, işten eve dönerken gündelik ücretlerinin büyük bölümünü yiyeceğe harcayan gecekondu grubundaki kadınlar açısından daha rahat uygulamaya aktarılır. Ücret ödeme biçimlerinin farklılığı, kimin parasının hangi masrafa ayrılacağını olduğu kadar parasal denetimi, dağılımı ve birikimi de belirler.

Yine de kadınların kazançlarının cinsiyetin belirlediği harcama alanlarına açıkça akıtılması her zaman kadınların bu alan-

larda harcama denetimini ellerinde tutmaları anlamına gelmez. Kadınların kazançları kimi belirli masraflara ayrılmasına rağmen "ortak bir kâse" ya da fonda birleşirler. Bu ortak kâse çoğunlukla kocanın cebidir ve bunu koca denetler. *Çekirdek aile üyeleri söz konusu olduğu sürece* paranın yalnızca "soyut olarak" ortaklaşa toplandığı gecekondu grubunda az sayıda örnek (S: 8) dışında bu çalışmada yer alan bütün haneler gelirlerini, (fiziksel ve duygusal) emeklerini ve öbür parasal kaynaklarını ortaklaşa toplarlar.[2] Daha önemlisi, daha önce değinilen sekiz örnekteki gibi, gelirlerini sözün tam anlamıyla ortaklaşa toplamasalar bile, harcama ve biriktirme stratejileri yine de, bir hane üyesinin kendi gelirini öbürlerinin emeğiyle ya da nakit katkısıyla ilişkili olarak ortaya sunacağı varsayılarak "tasarlanır." 2. Bölüm'de tartışıldığı gibi, örneğin, hanenin ya da üyelerinin parasal gereksinimlerindeki dalgalanmalar ev hizmetlilerinin değişen iş yüklerine yansır. Böylece, paranın ortaklaşa toplanması, hane gelirinin dağıtımına ilişkin kararların aile üyelerince eşitlik ve işbirliği içinde alındığı anlamına gelmez. Paranın ortaklaşa toplanmasından çok paranın denetimi, güç ve kadınların geliri arasındaki ilişkileri değerlendirmemizi sağlar.

Kadınların parasal katkı düzeyi ve parasal denetimi

Kadınların gelirlerini farklı katkı düzeylerinde kullanma ve dağıtma hakkı üzerindeki denetimlerini karşılaştırmak amacıyla örneklemi kadınların hane gelirine katkılarının göreceli

2 Eleanor Fapohunda'ya (1988) göre, ortak parasal planlama pratiği ve eşlerden her birinin öbürünün geliri ile bu gelirin nereye harcandığını bilmesi, gelirin ortaya toplanmasının iyi ölçüleridir. Bu ölçütlere göre, benim araştırmamdaki haneler geliri ortaya toplayan ailelerden oluşur. Birincisi, kadınların çoğu kocalarının gelirinden (en azından bu gelirin sabit bölümünden) tamamen haberdardır. Bundan haberdar olmadıkları durumlarda, bunun nedeni bütçelerin ayrılmasından ya da hane içi iktidarın dengesizliğinden çok enformel küçük kazançların tahmin edilmesindeki güçlüktür. İkincisi, araştırmadaki kadınlar kocalarının paralarını nereye harcadığından tamamen haberdardır. Üçüncüsü, eşler, parayı kimin denetlediğine ve kimin karar alma yetkisine sahip olduğuna bakmaksızın her bir eşin gelirinin belirli eşyalara harcanacağı ve belirli yerlere yatırılacağı konusunda bir anlayışları vardır.

hacmine göre üç gruba ayırdım.[3] Toplam hane gelirinin yüzde 60 kadarını ya da daha yükseğini veren kadınlar "çok", yüzde 40 ile 60 arasında katkıda bulunanlar "eşit"; toplam gelirin yüzde 40'ından daha az verenler ise "az" katkı yapanlar diye sınıflandırılırlar.

Kapıcı grubunda, kadınların ezici çoğunluğu hane gelirinin başlıca kaynağıdır. Çok, eşit ve az katkıda bulunan kadınların oranları, sırasıyla yüzde 44,1, yüzde 38,2 ve yüzde 17,6'dır (bakınız Tablo 6). Gecekondu grubunda kadınların yüzde 13,7'si çok katkıda bulunur, yüzde 49'u eşit, yüzde 37,3'ü az katkıda bulunur.

Kadınların aile gelirine katkı oranları kendi katkılarının önemini kavramalarına denk düşer mi? Ev hizmetlilerinin hanelerinde kadınların ve erkeklerin gelirlerinin statüsü ve değeri eşit midir? Erkek ve kadın katkılarının farklı oranları hane içinde denetim ve yeniden dağılım farklılıkları üretir mi?

---

3 Kadınların kazançlarının hane ekonomilerine katkısını hesaplamak için başlıca üç değişken kullandım: "kadınların toplam aylık kazançları"; "kocaların toplam aylık kazançları"; ve "öbür hane halkı üyelerinin (çocuklarınki de dahil) toplam aylık kazançları." Bu hanelerde çekirdek aile egemenliği toplam hane gelirini tam olarak hesaplamayı göreceli biçimde kolaylaştırdı. Ama başka sorunlar ortaya çıktı. Kapıcı grubundaki kocaların yüzde 17'si (S: 17) ve gecekondudakilerin yüzde 11'i (S: 7) asıl işlerine ek olarak başka gelir kaynaklarına sahip. Kimi örnek olaylarda, ikinci işlerin enformel niteliğinden ve ele geçen az miktarda paradan dolayı kadınlar bu enformel kazanç kaynaklarından gelen miktarı bildirmekte zorlandılar. Bunun gibi dokuz örnek vardı. Alan notlarına ve bilinen başka örneklerle karşılaştırmalara dayanarak bu dokuz örnek "başlıca", "az" ve "eşit" katılım gruplarına ayrıldılar. Başka bir sorun ise kapıcı grubundaki "bahşiş" konusuyla ilgiliydi. Kapıcı eşlerinin çoğunluğu kocalarının aldığı bahşişin miktarını ve kaynağını biliyorlar. Toplam örneğin neredeyse üçte biri hiç bahşiş almıyor ve kocaların yüzde 53'ü eşlerine ne kadar ve kimden aldıklarını söylüyor; yalnızca yüzde 8'i (S: 8) kocalarının onlara bahşiş miktarını söylemediklerini bildirdi. Bu karmaşıklık yüzünden bahşiş miktarları sorulmadı ve bahşişler toplam hane gelirine dahil edilmedi ama belki de kimi kocaların kazançlarının miktarı olduğundan az hesaplandı. Kadınların ev hizmeti dışındaki etkinliklerden kazandıkları gelirler de bu hesaplara dahil edildi. Az sayıda kadın (gecekondu grubunda iki ve kapıcı grubunda dört), örgü ve dantel gibi, az para getiren başka etkinliklerle uğraşıyordu. Kapıcı grubundaki sekiz kadın kendileri kapıcılık yapıyordu ve bunların dördü kapıcılıktan ev hizmetinden kazandıklarının daha azını kazanıyorlardı. Öbür hane üyelerinin ortaya toplandığı bildirilen kazançları hesaplamaya dahil edildi. *Kısmen* ortaya konduğu bildirilen kazançlar, böyle "kısmen" ortaya konan paranın değişen ve öngörülemez niteliğinden dolayı hesaplara dahil edilmedi.

TABLO 6
Kadınların Hane Gelirine Katkı Düzeyi

	Kapıcı		*Gecekondu*	
	%	S	%	S
Çok katkı yapanlar	14,1	45	13,7	7
Eşit katkı yapanlar	38,2	39	49,0	25
Az katkı yapanlar	17,6	18	37,3	19
Toplam	99,9	102	100,0	51

Denetim, rekabet içindeki istekler karşısında paranın yönünü ve kullanım hakkını güçlendirme kapasitesini ifade eder. Para denetimi ölçmesi güç bir kavramdır çünkü "para yönetimi" (idare) ve "denetim" arasındaki önemli ayrım çoğu zaman bulanıklaşır ve bu ikisi kimi zaman çakışır. Jan Pahl (1983) hane içinde "politikaları belirleyici" büyük kararlara yönelik "denetim" ile politik kararları eyleme geçiren "idare" arasında yararlı bir ayrım yapar. Önceden verilmiş harcama kararlarına uymaları için elverişli kaynaklardan yararlanmak amacıyla "bütçe yapmak" "idare" etkinliğinin bir alt grubudur. Benim burada kullandığım biçimiyle denetim kavramı hem "politika belirlemek" hem de "idare" etkinliklerini kapsar.

Paranın denetimini ölçmek için anketten, dört yönlü bir kategorileşme yaratan iki maddeyi kullandım. Her kadını belirli bir denetim kategorisine sokmak için şu değişkenler kullanıldı: (1) Hanenin parası fiziksel olarak kimin elindedir - karı, koca ya da hiçbiri (hiçbiri parayı elinde tutmaz ama parayı kendi seçtikleri bir yerde saklarlar) ve (2) hanenin parasını kim idare eder. Bu iki değişkenden çıkarılıp geliştirilen dört kategori şunlardır: "Erkek denetimi", "kadın denetimi", "ortak denetim" ve "ayrı denetim" (bakınız Tablo 7). Kapıcı hanelerinin çoğunda (yüzde 61,8) para erkeklerin denetimindedir. Gecekondu yerleşimi grubundaki erkek ve kadın denetimi eşit bölüşülür (her kategoride yüzde 37,3). "Paranın ayrı denetimi" yalnızca gecekondu hanelerinde görülür (yüzde 15,7). "Ortak denetim" kapıcı hanelerinde en sık görülen ikinci (yüzde 20,6), ama gecekondu grubunda en az (yüzde 9,8) görülen yoldur.

TABLO 7
Paranın Denetimi

	Kapıcı		*Gecekondu*	
	%	S	%	S
Erkek denetimi	61,8	63	37,3	19
Kadın denetimi	17,6	18	37,3	19
Ortak denetimi	20,6	21	9,8	5
Ayrı denetim	–		15,7	8
Toplam	100,0	102	100,0	51

Erkek denetimi

"Erkek denetimi" diye adlandırılan bu sistemde hanenin parasını koca elinde tutar ve yönetir. Sistem iki temel biçim alır. Birincisinde koca parayı elinde tutar ve idare eder ve kadın ücretini teslim ettikten sonra ender olarak parayla ilgilenir. İkincisinde, parayı erkek denetler ama paranın bir bölümünün günlük idare yetkisini "kısmî ev masrafı harçlığı" biçiminde eşine verir.

Erkek denetim sisteminin tipik bir örneğine İncigül Osman'ın hanesinde rastlanır.

> İncigül on beş yıldır para kazanıyordu. İki çocuk (ikisi de okullu bir kız ve bir oğlan) annesi İncigül şimdi kocasının iki katı para kazanıyor. Ama onun daha çok kazanç sağlaması para üzerinde bir denetimi içermiyor. Bu gruptaki birçok başka haneye benzemeksizin ortaya konan paranın yeri kocanın cebi değil bir kavanozdur. Ama İncigül bu kavanoza doğrudan erişime sahip değildir - "Kocamın izni olmadan o kavanozdan tek bir lira bile alamam." Kocası gündelik hane harcamalarının kararını almasına ve bütün parasal işlemleri yürütmesine rağmen, temel masraflara ilişkin kararlara o da katılır. Parasını kocasına teslim edip sonra da istemek zorunda kalmaktan hiç hoşlanmıyor. Bu karşılıklı değişimlerin çoğu zaman kavgayla sonuçlandığını çünkü harcamasını meşrulaştırmak zorunda bırakıldığını söylüyor. "Hesap vermek zorunda

olmak istemiyorum, kendi param için", diyor. Ayrı cüzdanları olmasını istiyordu. Ayrı cüzdana sahip olmak, diye açıklıyor, ortaya konan paraya katkı miktarını ve katkısının neleri kapsaması gerektiğini belirleyebilmesine izin verirdi. Aldığı ücretin bir bölümünü, kocasına söylemeden, kendi güvencesi için altın almak amacıyla düzenli olarak kendine saklıyor.

Erkek denetim sisteminin ikinci biçimi olan kısmî günlük ev harçlığı sistemine, sadece ufak katkılar yapanlar arasında rastladık. Bu hanelerde koca temel gelir getirici olarak görülüyor ve eşi de ondan epey az kazanıyordu. Koca parayı tutar ve denetler ama günlük bütçelemeyi, evi çekip çevirmek için haftalık ya da günlük harçlık alan karısına bırakır. Gecekondu grubundan dört çocuk annesi genç Nermin Köksal bu duruma örnektir.

> Nerminlerinki bu gruptaki en yoksul hanelerden biriydi ve evin içinde suyu akmayan tek haneydi. Nermin'in garson olan kocası sabit giderleri -kira ve elektrik- karşılıyor sonra da ona mutfak masrafları için günlük harçlık veriyordu. Ancak bu harçlık temel ihtiyaçları karşılamaya yetmediğinden alışverişi veresiyeyle yapıyordu. Kendi kazandığı parayla (haftada sadece iki gün çalıştığı için pek fazla değildi) kap kacak, çarşaf, havlu ve çocuklar için kıyafet alıyor ve mahalledeki bakkaldan veresiyeyle aldığı yiyeceklerin parasının bir kısmını ödüyordu. Nermin'in hane bütçesine katkısı kocasınınkinin üçte birinden azdı - bu, kocasının geliri olarak tahmin ettiği şeye göre hesaplandı. Kocasının daha fazla kazandığından ve gelirinin çok büyük bir kısmını kumarda yediğinden şüpheleniyordu. Paranın azlığı ve kocasının ona aylık harçlık vermemesi, gündelik kavgalarının tekrar eden ana konularıydı. Ev eşyaları alınmasıyla ilgili kararı kim verir diye sorduğumda Nermin şu karşılığı verdi: "On dört yıllık evliliğimizde hiçbir şey almadığımız için böyle bir karar zaten verilmiyor... Evlenirken aldığımız buzdolabı ve siyah beyaz televizyonun yanına hiçbir şey ekleyemedik. Ama böyle bir durumda tahminim parayı ödeyebilecek olan o olduğu için kocam karar verirdi."

Kapıcı grubundaki kimi kadınlar parayla aralarındaki kısıtlı ilişkiyi, erkeği aile reisi ve paranın mutlak hâkimi diye tanımlayan geleneksel evlilik sözleşmesine göre yorumluyorlar. Bu geleneksel düşüncenin modern biçiminde, kadınlar kocanın yaptığı *işin* onu, ailede neye gereksinim olduğuna ve bunun nasıl alınacağına karar vermesini sağlayan nesnel olarak ayrıcalıklı bir konuma yerleştirdiğine inanırlar. Bu kocalar paradan anlar, alışverişte becerikli ve para idaresinde karılarından daha bilgili olarak nitelendirilirler. Öbür kadınlar, paylaşmaya ve ailelerinin refahına bağlı olmalarına rağmen, ayrı cüzdanı ve kazançlarını denetlemeyi tercih ederler. Erkek denetiminde mutlu olup olmamalarına bakmaksızın, İncigül Osman gibileri, yüzlerce yıllık stratejiyi uyarlayarak kazançlarının bir parçasını kişisel harcamaları için gizlice bir yana ayırırlar.

Kadın denetimi

Eğer karı kocanın kazançları birleştirilir ve parayı kadın idare ederse, ki bunu ya kendinde ya da yalnızca kendisinin bildiği bir yerde tutarak yapar, bu durum paranın kadın denetiminde bulunması diye tanımlanır. Yinelemek gerekirse, bu sistem gecekondu hanelerinde daha yaygındır. Aşağıda anlatılan durum, kapıcı ailelerinde kadın denetim sistemini harekete geçiren ve sürdüren koşullara örnek oluşturur. Hem kadın denetim sisteminin kapıcı ailesindeki kural dışı durumunu, hem de kapıcının iş yapısıyla bu ailelerde erkek denetim sisteminin yaygınlığı arasındaki doğal yakınlığı gösterir.

> Altı yıllık iş deneyimine sahip, 35 yaşındaki Fatoş Ak, kocasının katkısının yarısı kadar katkıda bulunmasına rağmen ortak fonu denetler ve idare eder. Kocasının düzenli ikinci iş olarak yaptığı fırın şoförlüğü Fatoş'u paranın gerçek yöneticisi durumuna getirir. Yalnızca parayı idare etmekle kalmaz ama aynı zamanda, binanın alışverişinin çoğunu yapan 13 yaşındaki oğlunun da yardımıyla kocasının kapıcılık görevlerinin birçoğunu yerine getirir. Parayı kocasına danışmadan ida-

re eder. "Renkli televizyonun aylık taksidini ödedikten ve sigara ve çaya biraz cep harçlığı ayırdıktan sonra kocam maaşının geri kalanını bana verir. Paraya gerek duyunca benden ister." Fatoş her ay 50.000 lirayı acil durumlar ya da beklenmedik harcamalar (çoğunlukla köyden gelen beklenmedik konuklar ya da hastalık tedavisi) için ayırır. Ailenin kiraya verdiği bir gecekondusu vardır. Kira parası onun denetimindeki ortak fona eklenmesine rağmen, birlikte alınan gecekondunun kocasının üzerine olmasından hoşlanmaz.

Bir kapıcı ailesinin evinde kadının denetimindeki sistemin gelişmesinin ana nedeni kocanın kapıcı mevkiinden uzakta bulunmasıdır. Eğer kadın kocasının yokluğunda kapıcılık sorumluluklarını üstlenirse, kadın denetimi gerekli olur. Aslında, bir sonraki denetim sistemi, yani ortaklaşa denetim de aynı nedenle gelişebilir. Kadın denetimini ya da ortak denetimi ortaya çıkaran nedenler, kocanın aşırı tembelliği (aşağıdaki durumda olduğu gibi), ikinci bir işte (bu ikinci iş başka bir kapıcılık işi olabilir) ya da onu kapıcılığın günlük işlerinden uzak tutan başka bir enformel işte çalışması olabilir.

Ortak denetim

Ortak denetimin bulunduğu evlilik ortaklığında parasal denetim ve idare örüntüsünde parayı ya kadm elinde tutar ya da para hem kadının hem de kocasının erişebileceği belirlenmiş bir yerde durur.

Aliye Tar 29 yaşında ve üç çocuğu var. Hanenin parasını kendisinin idare etmesini kocasının tembelliğine bağlıyor: "Kocam o kadar tembel ki çalışırsa erkenden yaşlanacağını düşünüyor. Kendine çok iyi bakıyor... İçki ve sigara içmiyor." Aliye haftada yedi gün çalışmasına rağmen, kocasının apartmanı temizleme sorumluluğu da onun omuzlarına kalıyor; bu sorumluluğu, temizlik yapılmazsa kocasının işini kaybetmesinden korktuğu için üstleniyor. Kazancını bir yana ayırmıyor. Karı koca kazançlarını üzerinde her ikisinin de

ortak hak iddia ettiği bir yerde saklıyor. Hiçbiri kişisel harcamalar için bir yana para ayırmıyor. Bu durumda paylaşmak her ikisinin de alışveriş ve para idaresi sorumluluğunu üstlendiği anlamına geliyor. Bu sistemin, kocasının kötü alışkanlıkları olmadığı için iyi işlediğine inanıyor: "Sorumlu davranıyor. Kumar oynamıyor ya da parayı başka kötü alışkanlıklara harcamıyor."

Ayrı denetim

Yalnızca gecekondu hanelerinde ortaya çıkan dördüncü para denetimi örüntüsünde, eşler kendi parasını kendi elinde tutuyor ve idare ediyor. Para fiziksel olarak ortaya toplanmıyor. Harcamalar açısından cinsiyete dayalı bir sorumluluk ayrımı ayrı denetim sisteminin temellerinden birini oluşturuyor. Örneklemin bütününde kadınların ve erkeklerin gelirleri cinsiyetin belirlediği harcamalara ayrılmasına rağmen, ayrı denetim sisteminde kadınlarla erkekler cinsiyetin belirlediği harcamaların denetimini üstleniyor. Pahl (1983) buna "bağımsız idare sistemi" adını verir. Eşler gelirlerinden hanenin ortaklaşa geçimini sağlamak için ayrı üstlenilmiş sorumluluklara göre katkıda bulunurlar. Sorumlulukların ayrımı iyi tanımlanır. Daha güvenilir, istikrarlı ve aylık gelir (çoğunlukla kocanınki), kira, yakıt, elektrik, su, telefon, dayanıklı tüketim mallarının taksitleri ve yatırım ödemeleri (ev ve arsa gibi) gibi sabit giderlere ayrılır. Daha az güvenilir, değişken, gündelik gelir (çoğunlukla kadınınki) mutfak masraflarına gider. Ilkede para ve sorumluluklar, kriz ya da beklenmedik durumlar dışında başkasına aktarılmaz. Hafize Yersiz'in durumu bu para denetim sistemine örnek oluşturur.

> Hafize dul kayınvalidesi ve evlenmemiş görümcesini de içine alan geniş ailesiyle birlikte oturur. Hafize ve kocası kendi kazançlarını ellerinde tutar, denetler ve idare ederken, Hafize'nin görümcesi bu "soyut" para havuzuna katkıda bulunmaz. Hafize'nin kocası emniyette büro memurluğundan

500.000 lira aylık alır; bu Hafize'nin kazancına eşittir. Kocası aynı zamanda kimi hafta sonlarında ek iş olarak kamyon sürücülüğü yaparak iş başına 30.000 ile 40.000 lira arasında kazanır. Aylığının yarısından çoğu (300.000 lira), pahalı bir mobilya takımının (kitaplık bölümü bulunan bir divan, ona uygun bir yemek takımı, bir kanepe ve kadife kaplı koltuklar) taksitlerine gider. Evin erkeği aynı zamanda su, elektrik ve telefon faturalarından da sorumludur. Geçen yıl 11 yaşındaki oğullarının sünnet düğününü seyretmek amacıyla aldıkları videonun parasını da ödemiş. Hafize kazancını mutfağa ve başka günlük gereksinimlere harcıyor. Hafize bu düzenlemeden son derece memnun olarak şunu söylüyor: "Kazancımı kocama verip sonra ondan para almak istemem. Utanırım. İki yıl önce böbrek ameliyatı olup üç ay çalışamayınca günlük masrafların parasını ondan istemek zorunda kaldım, ama o kadar utandım ki." Aylığını çeyiz ve kıyafete harcayan evlenmemiş görümcesi "bedavacı" sayılıyor. Görümcenin ev işlerine yardımcı olmaması ve sekreterlikten aldığı parayı gizlemesi Hafize'nin ona daha da içerlemesine neden oluyor. Hafize'nin dul kayınvalidesi çok az bir paraya komşulara örgü örüyor ve bu parayı köyüne gideceği zaman otobüs biletiyle küçük armağanlara harcıyor. Bakımlı evleri kocasının üzerinde ve bu durum Hafize'nin kendini güvensiz hissetmesine yol açıyor: "Ev kocama ait... Eğer günün birinde beni sokağa atacak olursa güveneceğim hiçbir şey yok." Bu kaygı onu, işverenlerinden birinin yardımıyla, kocasından habersiz bir tasarruf hesabı açmaya yöneltmiş. Aylık kazancının beşte birine yakınını hesaba yatırıyor ama ara sıra parayı çocuklarına güzel giysiler almaya harcıyor. Kocasının kendine ne kadar para ayırdığını tam olarak bilmiyor.

Kadınların ev ekonomisine parasal katkı düzeyi her bir denetim tipi ile nasıl bir ilişki içindedir? Öbür şeyler eşit olduğu sürece, toplam hane gelirine başlıca katkıyı yapan kadınların parasal kaynaklar üzerinde de denetim sağlaması beklenir. Oysa başlıca katkıyı yapanlar, erkek denetimindeki para siste-

minde en düşük düzeyde temsil edilenlerdir. Kadınların başlıca katkıyı yaptığı hanelerin yüzde 57'sinin kadın denetiminde bulunduğu gecekondu grubu örneğinde bu beklenti doğrulanır. Kadınların katkısı arttıkça, paranın erkek denetiminde bulunduğu gecekondu hanelerinin oranı düşer ve kadın denetimi altındakilerin oranı yükselir. Öte yandan, kapıcı grubu örneğinde, parayı denetleyen kişi ile kadınların katkı düzeyi arasında hiçbir *düzçizgisel* ilişki görülmez. Bunun yerine, ilişki hiperbolik görünür. Az katkıda bulunanların neredeyse dörtte üçü erkek denetimindeyken, başlıca ya da eşit katkıyı yapanların çok daha düşük bir oranı erkek denetimindedir. Ama erkek denetiminde *eşit* katkı yapanların oranı (yüzde 54) aynı tür denetimde *başlıca* katkıyı yapanların oranından (yüzde 64) azdır.

Kadın denetimindeki kapıcı hanelerinin kapsamlı oranı da pek büyük değildir. Kapıcı eşlerinin yüzde 82'si ya başlıca ya da eşit katkıda bulunurlar, ama bu hanelerin yalnızca yüzde 15'i kadın denetimindedir. Gerçekten, kadın denetiminin görülme oranı, katkı düzeylerindeki farklılığa karşın göreceli biçimde aynıdır.

Demek ki, kapıcı grubunda denetim türü ve katkı hacmi göreceli biçimde bağımsız unsurlardır, oysa bu ikisi gecekondu grubunda yakından bağlantılıdır. Bu çarpıcı fark kapıcı kocanın, hane parası üzerinde önemli ölçüde bir denetim sağlamasına izin veren işinden kaynaklanır. Kocanın eve bağlı ve alışveriş merkezli işi hane ekonomisinin iç yapısını biçimlendirir ve kadınların kendi kazançlarını denetlemelerini engeller.

Kadınlarla erkeklerin kişisel harcamalarının karşılaştırmalı "değeri"

Yukarıda verilen örneklerin gösterdiği gibi kimi kadınlar kazançlarının bir bölümünü kendi kararları doğrultusunda harcamak ya da biriktirmek için ellerinde tutarlar. Kadınların kazançlarının herhangi bir miktarını kendilerine ya da kişisel kararlarına göre harcamaya ayırabilme derecesi değişkendir. Böy-

lece ortaya üç grup çıkar "hak talep etmeyenler," "açıkça hak talep edenler," ve "saklı hak talep edenler." Hem kapıcı hem de gecekondu grubu kadınlarının büyük çoğunluğu kazançlarının bir bölümünü açıkça kendileri ya da kendi belirledikleri amaçlar için talep ederler.

Kapıcı eşlerinin yüzde 30'u ve gecekondu kadınlarının yüzde 57'si gelirlerinin bir parçasını tamamen kendi denetimlerinde bulunan bir miktar para olarak bir yana ayırırlar. Paranın hangi sıklıkta bir yana ayrıldığı ve miktarı her iki grupta da önemli ölçüde değişiklik gösterir. Kimileri gündelik ücretlerinin bir parçasını düzenli biçimde bir yana ayırırken, öbürleri gereksinim duydukça para ayırırlar. Kapıcı grubundaki kadınların dörtte birini ve gecekondudakilerin üçte birini, kocalarının haberi olmadan bir yana para ayıran "saklı hak talep edenler" oluşturur.

Hem gecekondu hem de kapıcı gruplarında hane parasını erkeğin denetlemesi ile kadınların kendi kararlarına göre harcamak amacıyla bir yana para ayırmaları arasında güçlü bir bağlantı vardır. Ama denetim türü ile saklı para ayırma arasındaki ilişki, bu iki grupta farklıdır. Kapıcı grubunda, saklı para talep eden dokuz kişinin sekizi "erkek denetiminde para" grubundadır. Gecekondu grubunda, saklı para talep edenler denetim türlerine eşit dağılmıştır.

Erkekler de kişisel harcamaları için para talep ederler; kapıcıların neredeyse yüzde 20'si ile gecekondu erkeklerinin yüzde 52'si gelirlerinin bir bölümünü elde tutarlar. Kapıcıların daha büyük bölümü iki nedenden dolayı paralarını kendilerine ayırmazlar. Birincisi, bu kocaların çoğunluğu hane parasından tümüyle yararlanma hakkına sahiptir. Kocalarının kişisel masrafları için kendilerine para ayırıp ayırmadıkları sorulunca bu kadınlar "Hepsi onun parası" dediler. Para kendi denetiminde olunca kapıcı da, gecekondu erkeği de parayı "kendine ayırdığı para" gibi görmeden kişisel kullanım amacıyla harcayabilir. Bu açıklama erkekler hane parasını denetleyince bir yana ayırdıkları para daha kolay görülür olan kadınlar için de geçerlidir. İkincisi, kapıcı apartmanın içinde ve çevresinde çalıştığı

için kişisel harcamalar için para gerektiren işle ilgili masrafları daha azdır. Bunun tersine, gecekondu grubunda, erkekler evden uzakta çalıştıkları için, evdeki denetim türüyle ilgili olmaksızın daha yüksek oranda erkek kişisel harcama parası ayırır. Her iki grubun bir yana ayırdığı para yüzdeleri yine de kadınların ayırdığı paranın yüzdesinden düşüktür.

Erkeklerin kişisel parası sigaraya, ulaşım gibi işle ilgili masraflara ve aşağı sınıftan Türk erkekleri arasında en sevilen "boş zaman" etkinliği sayılan kahveye gitme gibi gündelik sosyalleşme etkinliklerine gider. Erkeklerin kişisel harcama kalıpları, onlar belirgin biçimde sorumsuz olmadıkça (kumar ve içki sorunları yoksa) çatışma vesilesi yaratmaz. Gerçekten, kadınlar erkeğin cebinde parasız gezmemesi gerektiğine inanır çünkü, aşağıda tartıştığım gibi, günlük erkek cinsiyetine özgü alışkanlıklar daha gözle görülür biçimde kişisel para gerektirir.

Kadınların "kişisel" harcayacakları para genellikle ortak ya da kişisel olmayan masraflara akıtılır. Kadınların büyük bir oranı kendi istedikleri gibi harcayacakları fonu çocukların eğitimine ve giyimine harcarlar (kapıcı grubunun yüzde 61'i ve gecekondu grubunun yüzde 34'ü). Bu gibi masraflar arasında, çocukları kursa (okulun dışındaki özel kurslar) ya da ders programına ek kurslara (örneğin, kapıcı grubundan bir anne 11 yaşındaki resim yeteneğine sahip kızını resim dersine gönderiyor) göndermek ve çocukların günlük okul harçlıklarını vermek vardır.

Birçok kadın kendilerine ait parayı altın bileziğe ve altın paraya yatırır. Bilezikleri zenginliklerini ve kendi değerlerini sergileyecek süs eşyaları gibi kullanmalarına rağmen,[4] altını öncelikle ailenin refahı ve güvenliği için alırlar. Mücevherler, acil bir gereksinim doğduğunda paraya çevrilir; bunun en sık görülen örneği, bir ev ya da arsa satın alınmak ya da oğullarını evlendirmek için büyük miktarda paraya gerek duyulduğu za-

4 Bu gibi pahalı süsler yalnızca düğün benzeri özel günlerde takılmaz. Altın başlıca birikim yolu olabilir, ama bu araştırmadaki kadınların günlük yaşamlarındaki toplumsal işlevi bunun çok ötesine geçer.

mandır. Altın bilezikler ve paralar, kadınların cemaatinde, çoğunlukla para yerine altın borç alıp verdikleri enformel bir bankacılık ve kredi sisteminin para birimi gibi işlev görürler. Bu örneklerde, borç veren faiz istemez ama Türkiye'nin yüksek enflasyon oranından ve altının değerinin sürekli yükseldiğinin düşünülmesinden dolayı para da kaybetmez.

Kadınlar mahalledeki mağazalarda perde, havlu, battaniye, masa örtüsü, pahalı çelik tencere takımları ve camlı dolaplarında sergileyecekleri süslü çay ve kahve takımları gibi evlerini güzelleştirecek eşyalar satın almak amacıyla kredi hesabı açarlar. Kocalar, satın alınan bu eşyaları saçma ve gereksiz bulurlar. Kadınlar kendilerine ait parayı çarşaf, yorgan ve öbür yatak eşyalarına olduğu gibi kızlarından birinin çeyizine işlemeli ev eşyaları yapmakta kullanılan malzemelere de harcarlar.

Canının istediği gibi para harcama kalıpları öbür kültürler arası bulgularla da tümüyle uyumludur. Bilimsel çalışmalar tutarlı olarak, erkeklerin kendine para harcamak ile topluca aileye harcamak arasında ayrım yaptığını, oysa kadınların, harcama eğilimlerini aileninki ve çocuklarınki ile birleştirmeye yatkın olduklarını belgeler (Delphy 1979; Dwyer ve Bruce 1988; Kıray 1985; Maher 1988; Pahl 1980; Whitehead 1988; Wilson 1987). Hale Bolak (1995) İstanbul'un kırk bir işçi sınıfı hanesinde gerçekleştirdiği derinlemesine araştırmaya dayanarak kocaların, hanenin ortak refahı için eşleriyle işbirliğine girmediklerini ama bunun yerine, "erkekliklerinin hizmetinde" gösterişçi ve kendine dönük diye tanımladığı harcamalarda bulunduklarını bildirir. Bu gibi gözlemlerden çoğunlukla çıkarılan sonuca göre kadınların "kendi" ve "başkası" arasında ayrım yapamaması ya da yapmakta isteksiz davranması (Ann Whitehead'in [1988] "anne fedakârlığı" dediği davranış) kendi özerklikleri ve güçlenmeleri pahasına ailelerine ve çocuklarına yarar.

Kadınların güçlenmesinin düşük gelirli ailelerde özellikle kısıtlı olduğu savunulur çünkü kadınlar, paralarına tümüyle hâkim olsalar bile, gelirlerini, geçim gelirleri isteğe göre harca-

ma yapmaya çok az izin verdiği için kendilerine güç kazandıracak hale dönüştüremezler. Ya da, Blumberg'in kısa ve özlü formülasyonuna (1991) göre, "geçinmek için gereken paradan artanı denetleme derecesi, göreceli erkek/kadın ekonomik gücü açısından, geçim kaynaklarını denetleme derecesinden daha önemlidir" (100).

Cinsiyetlendirilmiş harcama örüntülerine ve bunların hanelerde cinsiyet katmanlaşmasına etkilerine ilişkin bu açıklamaların ikisi de nitelendirilmeyi bekler. Birincisi, geçinme ve artı değer düzeyinde harcama yapma ne elle tutulur verilerdir ne de evrensele uygulanabilir kategoriler. "Asgari geçim" ve "artı değer" kavramlarının, tanımları bağlamla sınırlı değişkenler olduklarını görmek gerekir. Soyut bir "asgari geçim/artı değer" kuramı kadınların yiyecek masraflarını, kadınların statüsünü yükseltmediği düşünülen birer "asgari geçim" harcaması gibi değerlendirir. Örneğin, türlüler -etli ya da etsiz- Türk beslenme düzeninin önemli bir bölümünü oluşturur. Görüşülen kimi kadınlar, bu gibi yemeklere et koyabildikleri zaman çocuklarına her zamankinin dışında bir şey sunduklarını hissediyorlardı. Hiç kuşkusuz, bu kadınların yaşamında, yemeklere et katmak "artı değer" düzeyinde bir eylemdir. Bu kadınlar aç çocuklarını nasıl doyuracakları konusunda ender olarak kaygı duyarlar, onlara muz (Türkiye'de en pahalı meyve) getirip getiremeyeceklerini, köşedeki kebapçıdan ailelerine kebap alıp alamayacaklarını ya da ev yapımı kurabiyelerin yerine misafirlere pastane kurabiyesi çıkarıp çıkaramayacaklarını merak ederler.

İkincisi, "anne fedakârlığı"nın kadınlar için mutlaka olumsuz sonuçları olduğunu varsaymak doğru değildir. Bunun yerine, kişi, kadınların anne fedakârlığı pratiklerinin sonuçlarını ve gerçek anlamını ampirik olarak ortaya koymalıdır. Kadınların anne fedakârlığı yüzünden kendi gelirlerinden yararlanmadıkları önerisini kabul etmek bu gibi harcamaların kültürel anlamını ve kimliği tanımlama yollarını görmezden gelme tehlikesi yaratır. Ev hizmetlileri, benzer bağlamdaki başka kadınlar gibi, kazançlarını ev ve çocuk merkezli harcama kategorile-

rine yönlendirmelerine rağmen, görünürde "asgari geçim" düzeyinde harcamalar için olsa bile, parayı bağımsız olarak kullanmanın ve denetlemenin değerini sıkça anımsarlar çünkü bu onlara tüketim ve kullanım haklarından yararlanmayı sağlar. Kadınların parayı bağımsız olarak kullanabilmeleri, bu kadınların özellikle zararlı ve alçaltıcı saydıkları en belirgin erkek denetim mekanizmalarından birini, ufak masraflar için bile kocalarından para isteme gereğini azaltır.

Kadınların isteğe göre para harcamalarından, erkekler gibi kendilerine harcamadıkça güç elde etmedikleri varsayımını yakından inceleyelim. Bu kavramsal çerçeve, yalnızca erkeklerle kadınların *aynı etkinlik dünyasını* paylaştıkları (özellikle boş zamana özgü tüketim alanında) koşullarda geçerlidir. Oysa bu gibi koşullar olağan dışıdır. Bu yüzden bu varsayımı, kadınların toplumsal kimliklerinin ailedeki rollerine bağlı olduğu ve genelleştirilmiş cinsiyet ayrışmasının bulunduğu kültürel bağlamları ifade edecek biçimde değerlendirmeliyiz. Basit bir örnek bu noktayı açıklamaya yeter. Bir kadının dışarı çıkıp bira içmesinin meşru sayılmadığı bir bağlamda, kocası meyhanelerde para harcarken kadın çocuklarına harcadığı için, gelirinin kendi özerkliğini ve denetimini artırmadığını ileri süremeyiz.[5]

"Adil" bir cinsiyet karşılaştırması ancak eşit cinsiyet dünyalarının var olduğunu düşündürebilecek ender durumda yapılabilir. Kadınlarla erkeklerin katıldığı etkinlikler ve sosyalleşme sağlayabilecek alanlar cinsiyet ayrışmasına tâbiyse ne olur? Cinsiyet ayrışması koşullarında, karşılaştırma meselesi başka bir bakış açısından incelenmelidir. Eşit ücret hareketinden "karşılaştırılabilir değer" kavramını ödünç alırsak (Steinberg ve Haignere 1991), kadınlar "kişisel para"larını kişisel sayılan eşyalara ve etkinliklere harcamadıkları zaman bile kadınlarla erkeklerin kişisel harcamalarının karşılaştırılabilir değerini

5 Cinsiyete göre ayrılan mekânların varlığının cinsiyet eşitsizliğinin kaynağı olduğu söylenebilir. O iddia geçerli olsa bile, kadınların güç kazanmasının ve kendilerini tanımlama biçimlerinin eril modellere göre değerlendirilmesini gerektirmez.

düşünebiliriz. Buna göre, cinsiyete dayalı etkinlik alanları mutlaka ya da tanım gereği bir hiyerarşi içermezler.

Şunu iddia ediyorum: Evli bir kadının arkadaşlarına çikolatalı kek yapmasının (sade kek kırsal, itibarsız bir kimliğe sahiptir), ucuz geleneksel kahve yerine neskafe sunmasının (Türkiye bağlamında itibarlı bir nesne) ya da kızını resim dersine göndermesinin "değeri" statü düzeyi açısından, kocasının arkadaşlarına kahvede kahve ısmarlaması ya da Türk sigarası yerine pahalı ithal Marlboro içmesiyle karşılaştırılabilir. Erkeklerle kadınlar belirgin değer ve itibar kavramlarına sahip kısmen farklı cinsiyet alanlarında hareket etmelerine rağmen, kendilerinin, değişik harcama biçimlerinden, karşılaştırılabilir derecelerde statü ve kişisel değer elde ettiklerini düşünebilirler.

Dahası cinsiyet içi rekabet tümüyle erkeklere özgü bir olgu değildir. Kadınlar da kendi cinsiyet dünyalarında kabul görmek ve kimlik kazanmak için kendi aralarında yarışırlar -ve, parasal açıdan, böyle bir rekabet erkeklerinkinden daha fazla olmasa bile, onlarınki kadar pahalıya patlayabilir. Kadınlar, kültürel yönden yerleşik kadınlık ölçütlerine göre yargılanır, değer kazanır, kendilerini yargılar ve tatmin olurlar. Anne fedakârlığı kapsamlı etkisi düşünülürse mutlaka "fedakârlık" değildir: Bunun yerine, karşılığında toplumsal kabul ve tatmin sağlayacağı bir kültürel alanda yapacağı gayet verimli bir yatırım olabilir. Cinsiyet ayrımına dayalı dünyaları düşünülecek olursa, bu kadınlar, gayet akıllıca, "kişisel" paralarını, evli kadın statülerini ve iyi anne şöhretini güçlendirmek için ev ve çocuk merkezli harcama kategorilerine adarlar. Bu yarışmalarda kazananlardan ve kaybedenlerden söz edilebilirse, çikolata keki ve üniversite tahsilli oğlu olan kadın kazanır.

Aileye yönelik tüketimden türetilen toplumsal duruş ve itibar kadınların kimliğinin ve kendilerine verdikleri değerin temelini oluşturur. Kapıcı grubundan eski bir ev hizmetlisi olan Zekiye Güzel'in zor durumu, karmaşık bir biçimde olsa da bu gözlemi çarpıcı bir tarzda canlandırır. Zekiye ile uzun sohbetler yaptım ve evinde geçirdiğim uzun zamanda onun-

la, kocasıyla ve yeni geliniyle biraraya gelip yemek yedim. Benim ziyaretlerim sırasında, aile sohbetlerine satın almayı düşündükleri televizyon konusu hâkimdi. Zekiye'nin ailesi, haftada altı gün çalışmaktan kazandığı gelirle ve kocası Suudi Arabistan'da çalışırken biriktirdikleri parayla göreceli bir refaha sahipti. Kocası uzaktayken kapıcılık görevlerini Zekiye ve iki oğlu üstlenmiş. Ama ben onunla tanıştığımda aile nakit sıkıntısı çekiyordu. Zekiye'nin gurur duyarak anlattığına göre, bütün birikimleri, marangozluk yaparak kendine iyi bir iş yaşamı kuran büyük oğlunu evlendirirken harcanmış. Küçük oğulları askere gitmek üzereydi ve ailenin, askerdeyken onu desteklemesi gerekiyordu. Yeni evli çift, iki odalı kapıcı dairesini rahatsızlık duyarak paylaşmak zorundaydı; oturma odası yaşlı çifte ve küçük oğlana yatak odası vazifesi de görüyordu ve tek bir küçük yatak odası yeni evli çifte verilmişti. Bu düzenleme beni bayağı şaşırtmıştı. Kapıcı aileleri çoğunlukla çekirdek bir yapıya sahiptir ve bu tarzda genişlemezler. Bu düzenleme, yeni evlilerin, oğlanın işyerine yakın düşük gelir muhitlerinden birinde kendilerine ait (Zekiye ile kocasının sahip olduğu) güzelce döşenmiş bir daireleri olduğunu öğrendiğim zaman daha da tuhaf göründü. Bütün temel ev aletleri ve mobilya takımlarının parası ödenmişti. Çift kış için kömür bile alıp saklamıştı. Öyleyse neden anne babalarıyla böyle sıkışık halde yaşıyorlardı? Yeni evlilerin evinde eksik olan tek bir önemli eşya vardı: Renkli televizyon; demek ki, değişik televizyon markalarıyla ve boylarıyla ilgilenmelerinin ve farklı taksit düzenlemelerini sürekli olarak karşılaştırmalarının nedeni buydu. Örneğin, ailenin gelini bana, kocasının ailesinin büyük ekran televizyonunun Sony olduğunu ve onu daha ucuz iki televizyonla değiştirip değiştiremeyeceklerini merak ettiğini söyledi. Kolundaki on bir tane kalın altın bilezikten ikisini satmasını önermemek için kendimi zor tuttum. Yeni evlilerin kendi televizyonları olmadıkça kendi dairelerine geçemeyecekleri açıkça belliydi. Daha sonraki ziyaretlerimden birinde, Zekiye evde yalnızdı ve sohbetimiz yine yeni evlilere televizyon alma konusuna geldi. Bu

sohbette en sonunda esas derdini ifade etti: "Bak - eğer televizyon olmadan kendi dairelerine taşınmalarına izin verirsem, insanlar dedikoduya başlar çünkü her gece televizyon seyretmek için komşularına ve akrabalarına [daireleri akrabaların da oturduğu bir çevredeydi] giderler. Onlar genç. Kendilerini tutamazlar." Mesele televizyonun eksik olması değil, onu almaya durumlarının müsait olmayışının ortaya çıkmasıydı. Statü onuru ile fena tanınmak arasında bir televizyon seti duruyordu. Zekiye, oğlunu muhteşem bir düğünle evlendirmenin ve borçsuz bir yuva kurmanın kazandırdığı itibarı televizyonsuzluk yüzünden bozdurmayacaktı. Kuşkusuz, o güzel altın bilezikleri bozdurmak da geçerli bir seçim değildi çünkü evliliğin bu kadar başında altın bozdurmak Zekiye'nin itibarını eşit ölçüde sarsardı.

Böylece, Türk örneği bağlamında, kadınların gelir denetimine bağlı özerkliğini ve eyleyiciliğini yalnızca, kadının parasını nereye ve kime harcadığına odaklanarak değerlendirmemek gerektiğini savunuyorum. Bu örneğin akla getirdiği gibi, görünürde özel, fedakârca harcamalar, harcamayı yapanın statüsünü ve kendi gözündeki değerini güçlendirecek biçimde deneyimlenebilir.[6] "fedakârca" yapılan harcamalardan sağlanan yararları yok saymak, kadınların eyleyiciliklerini ve güçlenmelerini görmezlikten gelir ve onların yaşamları ve kararları hakkındaki algılamalarını yanlış yansıtır.

Kadınların evde alınan kararlar üzerindeki etkisi

Kapıcı ve gecekondu ailelerinde kadınların eyleyiciliğini anlayabilmek için kadınların kazanma gücü ve bu gücün, evde alınan kararlar üzerinde etkili olmalarını sağlama derecesi arasındaki ilişki ile kadınların para kazanma konusundaki duyguları ve kazandıkları paranın evliliklerine etkisi konusunda düşündükleri arasındaki ilişkiyi incelemeliyiz. Birçok aile sosyoloğunun belirttiği gibi ailelerin karar alma gücünü ölçmek

6 Micaela di Leonardo (1987) da kadınların aile ve akrabalık görevlerinin güçlendirici etkilerinin üzerinde duruyor.

için "Son kararı kim verir?" sorusunu sormak birçok kuramsal sorun içerir, çünkü karar vermek karı koca arasındaki etkileşime ve alışverişe ilişkin çok katmanlı bir süreçtir.[7] Ben araştırmamda, bu altta yatan karar verme mekanizmalarını ve süreçlerini, derinlikli görüşmeler sırasında bu sorulara girmenin dışında, nicel olarak incelemek için hiçbir girişimde bulunmadım. Bundan sonra, kadınların evde alman kararları nasıl algıladıklarının incelenmesi geliyor. Hesaplanmış sayılar, bu kadınların ev içinde deneyimlediği gücün ve etkinin kimi yönlerinin ölçümleri sayılmalıdır.

Anketteki sorular beş alanda alınan harcama kararlarına ilişkindi: Yiyecek alışverişi, elektrikli ev aletleri alışverişi, dayaklı ev eşyaları alışverişi, bayramlık giysi alışverişi ve çocukların eğitim masrafları. Sorular arasında birikmiş paranın nasıl harcandığına ilişkin bir soru ile çocuk yetiştirmeye ilişkin de bir soru vardı. Buna ek olarak, doğum kontrolünü ve cinselliği ilgilendiren kişisel ve toplumsal yaşama ilişkin kararları araştıran üç soru bulunuyordu. Anket, önemli aile kararlarında son sözü kimin söylediğine ve bunun normatif dengine ilişkin şu soruyla bitiyordu: Son sözü kim söylemeli? Her karar için, yanıtları veren kişiye hane içindeki düzenlemeyi şu seçeneklerden hangisinin en iyi anlattığı soruldu: (1) "Hepsi benim"; (2)

7 Geçmiş onlarca yılda evlilikte güç konusunu ele alan araştırmaların çoğu, ilk olarak Robert Blood ve Donald M. Wolfe tarafından geliştirilmiş kaynak kuramından yararlanmıştır (1960). Bu kuram kavramsal ve yöntemsel zayıflıklarından dolayı geniş çapta eleştirilmesine rağmen, araştırmacılar tarafından hâlâ hipotez oluşturmakta başlıca kaynak sayılır (Gillespie 1971; Goodwin ve Scanzoni 1989; Lukes 1974; Safilios-Rothschild 1972, 1976; Scanzoni 1982, 1989; Scanzoni ve Szinovacz 1980). Bu kuramın daha önceki eleştirisi daha sonra kuramsal meseleler yaratan yöntemsel kaygılar çevresinde gelişti. Temel mesele güç kavramının işler hale getirilmesini içeriyordu. Gücün karar alma hakkına sahip olmakla ölçülmesinin iki sorun yarattığı savunuluyordu: (1) evlilikte gücün sıfır toplamlı bir oyun olduğu kavrayışı geçersizdir çünkü aile gücü devam eden ve etkileşim içindeki bir süreçtir ve bu yüzden belirli kararları gücün temsilcisi olarak bir yana ayırmak yanıltıcıdır; ve (2) eğer güç karar almakla ölçülebilirse, hiyerarşi ve karar alma sıklığı da göz önüne alınmalıdır. Constantina Safilios-Rothschild (1976) bu konuyu, "orkestrasyon" ve "gücün uygulanması" arasındaki farkı ortaya atarak ayrıntılı hale getirdi. Kaynak çeşitliliğini de sosyoekonomik değişkenlerin dışındakileri de dahil ederek genişletmek gerektiğini ileri sürdü.

"Benim kocamdan daha çok"; (3) "Eşit"; (4) "Kocamın benden daha çok"; (5) "Hepsi kocamın." Bu gibi meselelerde erkeklerin kararlarına kıyasla kadınların ileri sürdükleri kararların göreceli ağırlığının niceliğini belirlemek için özet bir oran endeksi geliştirildi. Kadınların algıladığına göre 1,00 sayısı erkeklerle kadınların karar alma konusunda "eşit etki"ye sahip olduğunu gösteriyor; 1,00'den düşük sayılar kadınların erkeklerden daha az etkiye sahip olduğunu ve 1,00'den yüksek sayılar kadınların erkeklerden daha çok etkiye sahip olduklarını gösteriyor (bakınız Tablo 8). Hem kapıcı hem de gecekondu hanelerindeki kadınlar, satın alma ve birikim konularında etkili olduklarını ileri sürüyorlar.[8]

Çoğu sayı 1,00'in altında olmasına ve kadının daha çok evde erkekten az etkisi olduğunu göstermesine rağmen, bu araştırmadaki kimi maddelerin sonuçları çarpıcıdır çünkü Türk ailelerine ilişkin başka karar alma profillerinde bulunan düzeylerden belirgin ölçüde farklı bir kadın etkisi düzeyi ortaya

---

[8] Sorulara yanıt verenler 4 ya da 5 dediklerinde kararlar koca hâkimiyetinde, 1 ve 2 dediklerinde ise kadın hâkimiyetinde ve 3 yanıtını verdiklerinde eşit hâkimiyete dayanarak alınıyor şeklinde tanımlandılar. Oran endeksi, bütün kadın egemen kararların toplamı (1+2) artı eşit kararların yarısının bütün erkek egemen kararların toplamı (4+5) artı eşit kararların yarısına bölünmesini gerektiriyordu.

$$\text{Karara Etki Oranı} = \frac{1+2+(3\text{'ün yarısı})}{4+5+(3\text{'ün yarısı})}$$

Bunun sonucundan çıkan oranın büyüklüğü, örneklemde *herhangi belirli bir grupta* kadının etkisinin erkek üzerinde bildirilen göreceli *toplam* etkisini gösterir. Bu oran düz anlamıyla yorumlanamaz. Bunun yerine, kadınların karar alma konusunda iddia edilen etkilerinin kavramsal yönden savunulabilir bir ölçüsü gibi görülmelidir. Bildirilen orta noktanın (başka bir deyişle "eşit etki") böyle bir orana dahil edilmesinin meşrulaştırılması bu kadınların erkekleriyle "eşit etki" sahibi olduklarını bildirmelerinin gerçek toplumsal anlamında bulunur. Benim örneklemimdeki kadınlar iyice ataerkil bir kültüre ait olduklarına göre, orta-noktanın ağırlığını azımsamak çok yanıltıcı olabilir. Kimi konularda "eşit söz hakkı" sahibi olduklarını bildirmek ailede hiç ataerkil olmayan güçlere sahip olma iddiasına işaret edebilir ve bu ölçüm de o olasılığı yakalamaya yöneliktir. Dahası, Joyce Elliot ve William Moskoff (1983) kendi örneklemlerinde benzer aile kararı konularına verilen yanıtların orta-nokta üzerinde toplanarak, varolduğuna inandıkları gerçek farklılaşmayı azalttığını buldular. Benim formülüm bu sorunu, her ne kadar önemli matematiksel estetik buyruklara uyarak olsa da orta-noktayı uç noktalara yayarak halleder.

TABLO 8
Kadınların Karar Almadaki Etkilerine İlişkin Algıları

	Kapıcı			*Gecekondu*		
	Etki	*S*	*%*	*Etki*	*S*	*%*
Tüketim ve birikim kararları						
Yiyecek	0,64	81	79,41	0,82	30	58,82
Elektrikli ev aletleri	0,45	102	100,00	0,65	43	84,31
Dayanıklı ev eşyaları	0,74	102	100,00	0,87	44	86,27
Giyim	1,36	99	97,06	1,59	44	86,27
Çocukların eğitimi	0,67	76	74,51	1,08	26	50,98
Birikim ve yatırım	0,45	95	93,14	0,61	45	88,24
Evlilikle ilgili ve kişisel kararlar						
Çocukların nasıl yetiştirileceği	0,86	96	94,12	1,15	44	86,27
Doğum kontrolü	1,97	46	45,10	6,20	18	35,29
Kadının arkadaşlıkları	1,46	102	100,00	1,45	49	96,08
Ne zaman cinsel ilişkide bulunulacağı	18,4	19	10,5	0,16	39	76,47
Önemli aile meselelelerinde son sözü kimin söylediği	0,13	102	100,00	0,13	49	96,08
Kimin söylemesi gerektiği	0,55	102	100,00	0,44	49	96,08

Notlar: S= maddeye uygun yanıt sayısı; %= maddeye uygun yanıtların toplam örnek sayısı içindeki oranı.

çıkarır.[9] Şunu da önemle belirtmek gerekir ki, kadının karar vermeye giderek daha çok katılımı, özerk karar alma delili olmaktan çok aslında bir ortak karar verme endeksidir.

Kadınlar genellikle, kendilerine doğrudan yarar sağlayan, iş yüklerini hafifletecek ev teknolojisiyle ilgili eşyaların alımında, erkeklerin alanına giren elektronik aygıtların alımında ol-

9 Karar alma konusunda bilgi toplayan, Türk aile yapısına ilişkin tek ulusal araştırma 1968'de yapıldı. Küçük ölçekli başka araştırmalar birbirinden uzaklaşan odak noktaları ve yöntemsellikleri nedeniyle kolayca karşılaştırmaya gelmezler. Serim Timur'un (1972) ulusal araştırması Türk ailelerinde ana meselelerde erkeklerin karar verdiğini bulguladı. Kocaların yalnızca yüzde 1'i eşlerinin önemli kararlar alabileceklerini onaylıyordu. Böyle bir onay veren kadınların oranı da çok düşüktü (yüzde 3). Bu erkek egemen karar alma profili konusunda kentsel ve kırsal alanlar arasında önemli bir fark yoktu. Oya Çiftçi (1990) kamu sektöründe çalışan orta sınıftan kadınlarla ilgili 1979 tarihli araştırmasında yiyecek, giyim masrafları, doğum kontrolü ve çocukların eğitimi alanlarında yüksek bir ortak karar alma düzeyinin var olduğunu bildiriyor. Ama yine de kadınların meslek yaşamlarına ilişkin kararların çoğunu kocalar veriyordu. Karar almanın kimi yönlerine ilişkin en son bulgular Ferhunde Özbay'ın

duğundan daha fazla etkiye sahip olma iddiasında bulunurlar. Kadınların kazancının daha büyük bölümü yiyecekle ilişkili masraflara gitmesine rağmen kadınlar yiyeceğe ne kadar harcanacağı konusunda erkeklerden daha az söz sahibidir. Bu bulgu bu hanelerin gelir denetim örüntüleri bağlamında şaşırtıcı değildir ama kadınların baskın biçimde ya da tümüyle etkili oldukları benzer bağlamlarda bulunan daha genel kültürler arası örüntüden sapar. Kapıcı grubu açısından bu maddenin sayısı gecekondu grubundan küçüktür; bu durum kapıcı kocaların yiyecekle bağlantılı alışverişleri yapan kişiler olarak oynadıkları önemli rolü gösterir.

Satın alma kararlarının yanı sıra kapıcı grubundaki kadınlar aynı zamanda, çocukların eğitimiyle ilgili masraflar ve onların nasıl yetiştirileceği ile ilgili kararlarda erkeklerden belirgin ölçüde daha az etkiye sahiptir (sırasıyla 0,67 ve 0,86). Kapıcı ve gecekondu hanelerindeki kadınlar arasında bu etki alanında da temel bir fark vardır. Gecekondu kadınları çocuklarla ilgili kararlarda kocalarından daha fazla etkiye sahip olduklarını id-

(1990) küçük bir imalat kentindeki kadınlarla ilgili araştırmasıyla ortaya çıktı. Onun analizi, kadınların, günlük harcamalarla ilgili kararların çoğunu verdiğini ve bunun karar alma konusunda kocalardan kadınlara doğru bir kaymayı temsil ettiğini ileri sürüyor. Ama büyük harcama kategorilerinde bu kaymadan daha az söz ediliyordu. Bu alanda, Özbay, erkek-egemen ve ortak karar almanın eşit temsil edildiğini buldu. Bu daha önceki araştırmalar arasında örnekleme özelliklerinin benzerliğinden dolayı karşılaştırma için kullanılmaya en uygun olanı Nilüfer Kuyaş'ın alt sınıftan köylü kökenli altmış kadın (hem çalışan kadınlar hem de ev kadınları dahil) ve orta sınıftan altmış kadın üzerine yaptığı çalışmadır (1982). Kuyaş alt sınıftan kadınlar arasında ortaklaşa karar alma kavramının neredeyse bulunmadığını ortaya koydu. Bir erkek/kadın kutuplaşması vardı: kadınlar çocuk bakımı, eğitimi ve günlük alışveriş konularında karar alırken erkekler çocuklarını yetiştirme ve disipline sokma ve büyük paraların neye ne kadar harcanacağı konularında tekele sahipti. Bunun tersine, ortak karar alma, büyük meselelerde tek taraflı olarak erkeklerce alınan kararların dışında, orta sınıf ailelerinin yaygın bir özelliğiydi. Ama farklı sınıflardan gelen bu kadınların deneyimleri arasında çarpıcı bir benzerlik vardı. Bu kadınların ailelerinde, kadınların fiziksel hareketliliğine, çalışmasına, doğum kontrolüne ve cinselliğe ilişkin kararlar, kadınların çalışan kadın ya da ev kadını statülerine bakılmaksızın, erkeklere aitti. Kadınların toplumsal hareketliliğine, çalışma kararlarına ve cinselliğe ilişkin alanlarda alınan kararlar konusundaki bulgularım daha önceki karar alma araştırmalarında sunulan delillere karşıt değildir ama özellikle Kuyaş'ın alt sınıftan kadınların karar alma profilleriyle karşılaştırılınca öbür karar alma alanlarında ilginç farklılıklar gösterir.

dia ederler (eğitim için 1,08 ve çocuk yetiştirmeye ilişkin masraflar için 1,15); 2. ve 5. bölümlerde incelendiği gibi, daha başka deliller kapıcı kocaların çocuk bakımı sorumluluklarını paylaştığını, oysa gecekondudaki kocaların, bu gibi sorumlulukları hiç üstlenmediklerini gösterir.

Her iki grupta da, kocalar eşlerinin kimlerle arkadaşlık edeceği konusunda oldukça etkilidir. Kadınların görüştükleri kimseleri seçme konusundaki etkilerini yansıtan sayı her iki grupta da yüksek olmasına rağmen bu maddeyi gösteren sayı öbür karar alma maddelerinin sayılarıyla karşılaştırılabilir görülmemelidir. Örneğin, kapıcı grubunda kadınların yüzde 50'si, bu konuda söz sahibi olduğunu bildiriyor, yüzde 19'u kocalarıyla eşit söz hakkına sahip olduklarını bildiriyor ve yüzde 31'i onun kimle görüşeceğine kocasının karar verdiğini bildiriyor. Gecekondu grubunda aynı konudaki yüzdeler sırayla 57,4 ve 39. Kocaların bu kadar doğrudan kişisel kararlarda bu kadar yüksek oranda etkili olmaları ("eşit" ya da "daha fazla" etkili), bu ailelerde ataerkilliğin kadınların toplumsal ilişkilerini denetleme derecesini belirliyor.

Doğum kontrolü, kocaların baskın biçimde ya da tümüyle etkili olmadıkları tek alandır. Doğum kontrolüne ilişkin sorular, yalnızca bir önceki soruya yanıt olarak doğum kontrolü uyguladıklarını bildiren kişilere yöneltildi; bu yüzden, bu sayılar bir örneklemin alt grubu için geçerlidir ve dikkatle yorumlanmalıdır. Doğum kontrolüyle ilgili bir "karar" almak gerekirse ve de gerektiği zaman, bu kararın alınmasında kadınlar baskındır (kapıcı grubunda 1,97 ve gecekondu grubunda 6,20). Kapıcı grubunda, doğum kontrolü uygulayan kırk altı kadının otuz biri (ortalama yaş 30,3), bunun ortak bir kararla uygulandığını bildirirken, on beş kadın (ortalama yaş 31,1) bunun tümüyle kendi kararları olduğunu bildirdiler. Bunun tersine, gecekondu grubundaki (doğum kontrolü uygulayan) on sekiz kadından on üçü (ortalama yaş 35,1) doğum kontrolü kullanmaya kendilerinin karar verdiğini bildirdiler ve beş kadın da (ortalama yaş 33,4) bu kararı kocalarıyla ortak aldıklarını söylediler. Kadınlar, ne zaman ve ne sıklıkta cinsel ilişki-

de bulunulacağı konusunda daha az etkiye sahip görünüyor. Oranlar her iki grup için neredeyse tamamen aynı (kapıcı grubunda 0,20 ve gecekondu grubunda 0,16).

Karar almanın bütününde görülen, her iki grupta aynı olan oranlar (0,13, en düşük oran) iki grupta da "son söz" hakkının kocaya ait olduğunu gösteriyor ve erkeklerin "kadınların görüştüğü kimseler" üzerindeki etkilerine ilişkin analizimle tutarlı görünüyor. Bu belirsiz madde, aynı meseleyi normatif bir yaklaşım çerçevesinden ele alan bir soruyla tam bir karşıtlık oluşturuyor; "Aileyi etkileyen önemli kararlar konusunda sizce son sözü kim söylemelidir?" Kapıcı eşlerinin yalnızca yüzde 22'si ile gecekondu grubundaki kadınların yüzde 12'si, aileyi etkileyen önemli meselelerde eşit ya da daha fazla etkiye sahip olduklarını bildirirken, kadınların yüzde 65'i ve yüzde 55'i, kadınların eşit ya da daha fazla etkiye sahip olmaları gerektiğini ileri süren normatif görüşü destekliyor. Bu bölümün sonunda bu iki maddeyi yeniden ele alacağım.

Genelde, kapıcı eşleri bütün kategorilerde ev harcamalarına ilişkin kararlar üzerinde, gecekonduda yaşayan kadınlardan daha sınırlı bir etkiye sahip görünüyor; bu durum, bir önceki bölümde tartışılan para-denetim sistemlerindeki farklı konumlarını yansıtan bir zıtlıktır. Oysa kendilerine, cinselliğe ve karar almanın bütününe ilişkin alanlarda karar verme profilleri neredeyse aynıdır.

Kadınların daha yüksek kazançları daha büyük bir güce dönüşür mü? Ya da önemli olan parayı kimin denetlediği midir?

Kadınların kazançları ve parayı denetlemeleri kapıcı ve gecekondu gruplarında karar almayı nasıl etkiler? Kapıcı hanelerinde, kadınların evin gelirine katkı düzeyleri ve harcama alanlarında alınan kararlar üzerindeki etkileri arasında var olan olumlu ilişki başlıca ve eşit katılımcıların az katkıda bulunanlardan daha çok etkiye sahip olduklarını gösterir (bakınız Tablo 9). Ama bu fark, çocuk yetiştirme konusundaki ka-

TABLO 9

Kapıcı Grubunda Kadınların Haneye Parasal Katkı Oranının Karar Alma Üzerindeki Etkileri

	Başlıca			*Eşit*			*Az*		
	Etki	*S*	*%*	*Etki*	*S*	*%*	*Etki*	*S*	*%*
Tüketim ve birikim kararları									
Yiyecek	0,63	31	68,89	0,82	33	84,62	0,36	17	94,44
Elektrikli ev aletleri	0,38	45	100,00	0,56	39	100,00	0,38	18	100,00
Dayanıklı ev eşyaları	0,70	45	100,00	1,00	39	100,00	0,44	18	100,00
Giyim	1,67	44	97,78	1,39	37	94,87	0,80	18	100,00
Çocukların eğitimi	0,68	32	71,11	0,75	28	71,79	0,52	16	88,89
Birikim ve yatırım	0,51	40	88,89	0,61	36	94,87	0,13	18	100,00
Evlilikle ilgili ve kişisel kararlar									
Çocukların nasıl yetiştirileceği	1,15	44	97,78	0,75	35	89,74	0,55	17	94,44
Doğum kontrolü	1,94	25	55,56	2,09	16	43,59	0,67	4	22,22
Kadının arkadaşlıkları	2,00	45	100,00	1,36	39	100,00	0,80	18	100,00
Ne zaman cinsel ilişkide bulunulacağı	0,28	41	91,11	0,16	39	100,00	0,13	17	94,44
Önemli aile meselelelerinde son sözü kimin söylediği	0,15	45	100,00	0,15	39	100,00	0,06	18	100,00
Kimin söylemesi gerektiği	0,53	45	100,00	0,63	39	100,00	0,44	18	100,00

Notlar: S= maddeye uygun yanıt sayısı; %= maddeye uygun yanıtların toplam örnek sayısı içindeki oranı

rarlarda (büyük katkı yapanlarda 1,15, eşitlerde 0,75 ve az katkı yapanlarda 0,55), birikimle ilgili kararlarda (0,51, 0,61 ve 0,13), giyimle ilgili alışverişte alınan kararlarda (1,67, 1,39, 0,80) ve son olarak, kişiyi ilgilendiren kararlarda (2,00, 1,36, 0,80) daha açıkça görülür. Tablonun bütününde, başlıca ve eşit katılımcılar, elektrikli ev aletlerinin dışında, az katkıda bulunanlardan daha çok etki sahibidir. Ama en kayda değer gözlem, "başlıca" ve "eşit" katılımcılar arasında beklenmedik bir yönde ortaya çıkan belirgin bir farktır. Başlıca katkıyı yapmak, "eşit" bir katılımcıdan anında daha fazla etki sahibi olmayı içermiyor. Aslında, birinin dışında bütün maddelerde, başlıca katılımcılar eşit katılımcılardan daha az etki sahibidir.

Gecekondu hanelerinde, başlıca katılımcılar satın alma kararlarında az katkıda bulunanlardan daha büyük ölçüde söz sahibidirler. Başlıca katkıyı yapanlar grubu için anlamlı endeks sayıları elde etmek için çok az sayıda örnek bulunduğuna göre, eşit ve az katılımda bulunanları karşılaştırmak daha uygundur. Yiyecek ve birikim konularındaki kararların dışında, eşit katılımcılar az katkı yapanlardan daha çok söz sahibidir. Fark özellikle cinsellik, kişinin kendisi, çocukların eğitimi ve giyim alışverişleri alanlarında belirgindir. Çocuk yetiştirmek, katkı düzeyi ve karar alma arasında bunun tersi bir ilişki bulunan tek alandır.

Kapıcı grubunda, para denetimi karar alma gücüyle yakından ilişkilidir ve genellikle, paranın kadın denetiminde olduğu hanelerden gelen kadınlar bütün karar alma alanlarında, paranın erkek denetiminde bulunduğu hanelerden gelen kadınlardan daha çok etkilidirler (bakınız Tablo 10). Bu fark özellikle yiyecek ve çocuk konularındaki kararlarda belirgindir. Kadınların para üzerindeki daha büyük denetimi ile bütün alanlarda alınan kararlar üzerindeki daha büyük etkileri arasında güçlü bir bağlantı bulunan gecekondu grubunda da buna koşut gözlemler yapılabilir. Kimi gruplardaki az sayıda örnek yüzünden bütün dağılım grupları arasında (özellikle ortak ve ayrı kategorilerin durumunda) anlamlı bir karşılaştırma yapılamaz.

TABLO 10
Kapıcı Grubunda Kadınların "Para Denetimi" Yoluyla Karar Alma Üzerindeki Etkileri

	Erkekler			*Kadınlar*			*Ortakleşa*		
	Etki	*S*	*%*	*Etki*	*S*	*%*	*Etki*	*S*	*%*
Tüketim ve birikim kararları									
Yiyecek	0,42	47	74,60	2,09	17	94,44	0,55	17	80,95
Elektrikli ev aletleri	0,34	63	100,00	0,64	18	100,00	0,68	21	100,00
Dayanıklı ev eşyaları	0,70	63	100,00	0,57	18	100,00	1,10	21	100,00
Giyim	1,26	60	95,24	1,77	18	100,00	1,33	21	100,00
Çocukların eğitimi	0,58	49	77,78	0,86	13	72,22	0,87	14	66,67
Birikim ve yatırım	0,39	59	93,65	0,68	16	88,89	0,48	20	95,24
Evlilikle ilgili ve kişisel kararlar									
Çocukların nasıl yetiştirileceği	0,64	60	95,24	1,62	17	94,44	1,24	19	90,48
Doğum kontrolü	1,84	27	42,86	3,00	6	33,33	1,89	13	61,90
Kadının arkadaşlıkları	1,47	63	100,00	2,00	18	100,00	1,10	21	100,00
Ne zaman cinsel ilişkide bulunulacağı	0,14	58	92,06	0,38	18	100,00	0,27	21	100,00
Önemli aile meselelelerinde son sözü kimin söylediği	0,09	63	100,00	0,29	18	100,00	0,17	21	100,00
Kimin söylemesi gerektiği	0,47	63	100,00	0,71	18	100,00	0,68	21	100,00

Notlar: S= maddeye uygun yanıt sayısı; %= maddeye uygun yanıtların toplam örnek sayısı içindeki oranı.

"Para önemlidir, bir dereceye kadar"

Buraya kadarki gözlemlerin ortaya koyduğuna göre kadınların eyleyiciliği kazançlarını denetlemelerine ve kullanmalarına bağlıdır. Daha yüksek katkıda bulunanlarla daha düşük katkıda bulunanları karşılaştırırsak, gelir elde etme gücünün karar alma üzerindeki etkisini açıkça görebiliriz. Oysa bu ilişki görünüşte düzçizgisel değildir: başlıca katılımcılar (başka bir deyişle, toplam hane gelirinin yüzde 60'tan fazlasını verenler) eşit katılımcılardan (toplam hane gelirinin yüzde 40 ile 60 arasındaki bölümünü verenler) daha çok değil daha az etki sahibidir. Bu bulgu da, katılım düzeyi ile para üzerindeki erkek ya da kadın denetimi ilişkisinin düzçizgisel olmayışıyla tutarlıdır. Kadınlarının katılım hacmi onlara para denetimi sağlamadığı gibi, katılım hacmi de doğrudan, ev ve kişinin kendisiyle ilgili kararlarda orantılı artan bir etki doğurmaz. Bu, kazanç hacminin gücün anahtarı olmadığı anlamına mı gelir? Erkeklerin para denetimi kadınların erkeklerinkinden daha yüksek kazançlarının etkisini önemsizleştirir mi?

Ya kadın denetimi ya da ortak denetim altındaki başlıca katılımcılar çoğu karar alanında, "eşit" katılımcılar arasındaki benzer gruplardan açıkça daha etkilidirler. Şaşırtıcı gerçek şudur ki, başlıca katkıyı yapan ama paraları erkeklerin denetiminde bulunan kadınların durumu, yalnızca "eşit" katkı yapan benzer kadın grubunun durumundan daha kötüdür.

Öyleyse kadınların başlıca katkıyı yaptıkları koşullar altında erkek denetiminin baskın çıkmasını nasıl açıklarız? Kadınların kazançları, kocalarının kazançlarının altındaysa ya da ona eşitse ancak, artan bir karar alma etkisi doğurur sonucuna varmak mümkündür.[10] Kadınların kazançları kocalarınınkileri geçince erkeklerin karar alma konusundaki denetimlerini artırdıkları görülür. Kadınların ekonomik gücünün içerdiği tehdide ataerkil ayrıcalıktan daha fazla yararlanarak karşı konulur. Parayı kimin denetleyeceği konusunda hızlanan bu yarış

10 Bu bulgu Safilios-Rothschild'in Yunanistan, Honduras ve Kenya örneklerinde yaptığı gözlemlerle (1990) tutarlıdır.

varken, bu koşullar altında erkekler, parayı tamamen kendilerinin denetlemesinde ısrar ederek varolan güçlerini daha sıkı şekilde kabul ettirmeye çalışırlar.

Tam tersine, bu gibi koşullar altındaki kadınlar, belki de sürekli kazanç kadınlara farklı şeylere mal olduğu ve sonuçta evlilik çatışmalarını artırdığı için, etkilerini kazançlarıyla aynı ölçüde artırma çabasında görünmüyorlar. Bu yüzden kadınlar, esas gelir getiren olunca daha üstün kazanma gücünü hane için pazarlıkta bir dayanak gibi kullanmaktan kaçınmaya daha yatkınlar. Kadınların ötesine geçemediği -ya da geçemeyeceklerini sandıkları- bir eşik, bir doyma noktası var gibi görünüyor.

Bu çalışmanın verileri, kadın gücünün eşiğindeki doyma noktasını daha ayrıntılı olarak anlamayı sağlamaz. Ama bu veriler açıkça, kadın geliri erkeğinkini geçince erkeklerin ne dereceye kadar kadın gelirini denetleme iddiasında bulunduklarını azımsıyor.

"Önemli aile meselelerinde son sözü kim söyler?" diye sorulunca kadınlar, belirli tüketim kararlarını ilgilendiren önceki yanıtları bir yana bırakarak, kocalarının son sözü söylediğini belirtiyorlar. Kadınların dörtte üçünden fazlası, hane gelirine katkı düzeyleri ne olursa olsun, son sözü kocalarının söylediğini dile getirdiler. Geleneksel erkek egemenliği yapısal düzeylerde korunurken kadınlar bir dizi belirli hane kararına "eşit katılım" sağlayabilirler. Bu nedenle genel karar alma sayısı öbür maddelere özgü sayıların bir özeti değildir ama bunun yerine kocanın geleneksel kurumsallaşmış rolünü yansıtan "idealleştirilmiş otorite"nin bir ölçüsüdür. Bu kocaların geleneksel otoritesi aileye bakan kişi rolünden (başka bir deyişle, aileye sağladıkları kaynaklardan) türemez, fakat daha çok geleneksel ataerkil ailedeki konumlarından çıkar.

Öte yandan bu araştırmadaki kadınlar kocalarının ataerkil otoritesini belirgin biçimde eleştirirler: Kadınların yalnızca üçte biri "kocalar son sözü söylemeli" diye düşünüyor. Kadınlar ailesel otoritenin cinsiyet yerine kişinin haneye yaptığı kaynak

katkısına dayanması gerektiği görüşündeler. Ama doğrudan daha fazla güç ya da otorite talep edemiyorlar.

Kadınlar kocanın mutlak otoritesini ancak, eve getirdikleri kaynakları denetleyebildikleri oranda dengeleyebiliyorlar. Aile bütçesini denetleyen kadınların son sözü söyleyenin kocaları *olmadığını* iddia etme olasılığı, ortalama olarak, yüzde 25 ile yüzde 15 arasında daha yüksek. Aslında bu kadınlar keyfi koca otoritesine kararlı olarak karşı çıkıyorlar: "erkek denetimi" altındaki hanelerde kadınların yüzde 42,9'una karşılık "ortak denetim" altındaki hanelerde kadınların yalnızca yüzde 19,0'u ve "kadın denetimi" altındakilerde kadınların yüzde 27,8'i kocanın son sözü söylemesi gerektiğine ilişkin görüşü benimsiyor.[11]

Kadınların evde eşit güce sahip olma arzusu, kendi kazançları kocalarının emrinde olduğu zaman bile, kadınların karar alma konusunda mutlaka kocalarıyla ortak durumuna gelmelerine dayanıyor. Ben bu ailelerde tüketim kararlarının kadının işbirliği olmadan alınamayacağını ileri sürüyorum. Bu ailelerin yaşamlarında, dayanıklı tüketim mallarına ilişkin kararlar, bütün bir aylığı taksitlere yatırmayı içerdiğinden büyük önem taşıyor. Bu kadar önemli kararlar kadının onayı olmadan verilemiyor çünkü uzun vadeli taksitler kadının ücretli çalışmayı sürdürmesini gerektiriyor. Daha önemlisi, bu kararlar, bu kadınların kentliliğe ve modernliğe özenmeleriyle yakından ilişkili eşyalara yatırımı ve borçlanmayı içeriyor.

Özerlik ve gelir denetimi arasındaki ilişki aynı zamanda, kadınların yalnızca kazançlarıyla olan bağlantılarının değil, arsa, ev ve parasal olmayan birikimler gibi başka mülk çeşitlerinin ışığında incelenmelidir. Ev hizmetlisi hanelerinde oldukça yüksek düzeyde görülen ev ve arsa (kentte) sahibi olma durumu bu meseleyi ele alma gereğine işaret ediyor. Ev sahibi olmak, göçmen ailelerin kente yerleşmelerini sağlayan önemli bir araçtır. Hem kocalar hem de eşleri bu özlemi pay-

11 Bu bulgu Kuyaş'ınkiyle (1982) çelişir. Kuyaş, hem alt hem de orta sınıftan evli kadınlar arasında "kadınların gerçek güçsüzlüklerini algılama biçimiyle bu güçsüzlüğe ilişkin normatif tercihleri arasında şaşırtıcı bir denklik ya da koşutluk" buldu (196). Çalışan kadınlarla ev kadınları arasında fark bulmadı.

laşmakla birlikte, bunun gerçekleşmesinden büyük ölçüde kadınlar sorumludur.

Gecekondu yerleşim bölgesinde bir ev yapmanın maliyeti çok fazladır ve her şeyi yıllarca ona göre ayarlamayı gerektirir. Önce, müstakbel ev sahipleri taksitle bir arsa alır ve yavaş yavaş malzeme yığmaya başlar. Su ve elektrik bağlantısının vergisini ve masraflarını ödemeleri gerekir. Sonunda, inşaat ve mobilya için para vermeleri gerekir. Düşük gelir semtlerinden birinde bir apartman dairesi almak da uzun vadeli yüklü aylık taksitlerin ödenmesini gerektirir.

Kadınların altın, altın bilezik ve işverenden alınan avans biçimindeki birikimleri, bu düşük gelirli aileler arasında görece yüksek düzeyde ev sahibi bulunmasını büyük ölçüde açıklar. Kadınlar sürekli olarak ücret kazanmalarına karşın, mülke neredeyse tamamen erkekler sahiptir. Kapıcı örneğinde yalnızca üç kadın bir evin ya da arsanın tek başına sahibidir ve yalnızca bir kadın mülkün kocasıyla ortak sahibidir. Otuz koca bu türde mülke sahiptir. Gecekondu grubundaki sayılar da benzerdir: Otuz bir ailede yalnızca iki kadın mülk sahibidir. Kadınların emeklerinin meyveleri üzerinde hak iddia etme gücünün en zayıf olduğu alan buymuş gibi görünüyor. Birçok kadın, "Ben yaptırdım, ama bıraktım kendi üzerine alsın," dediler. Evlilikte çatışmadan ve geleneksel olarak cinsiyete dayalı güç yapısının bozulmasından kaçınmak için kadınlar "güç dengelemesi" yaparlar (Hochschild 1989). Kadınların mülkünün bulunmayışı gerçekten de gücenmelerinin altında yatan nedendir ama evlilikte bir çatışma nedeni değildir. Mülk sahipliği, kadınların ekonomik katkıları üzerindeki ataerkil ideoloji nedeniyle büyük bir "ideolojik indirim oranı"nın[12] uygulandığı bir kadını tâbi kılma alanıdır.

12 "İdeolojik indirim oranı"nı tanımlamak için, Blumberg 1984 ve Blumberg ve Coleman 1989, kadının eve getirdiği her dolar için "geçerli olan eril/dişil cinsiyet ideolojileri" yüzünden, kocasının getirdiği her dolar için elde ettiğinden daha az güç elde edeceğini açıklıyorlar.

Para kazanmak kadınlara iyi gelir mi?

Kadınların kimliklerine ilişkin kavrayışlarında ekonomik eyleyicilik duygusunun çarpıcılığı, çelik tencere seti almak ya da gizlice biriktirdikleri parayla yetişkin çocuklara yardım etmek için borçlandıkları zaman ortaya çıkıyordu. Bu çalışmanın bütününde tutarlı olarak, ücretli işin kadınların annelik kimlikleriyle bağlantılı olduğu sürece önemli olduğu bulgulandı. Evin "dışında" çalışma deneyimi ve bunun getirdiği gelir, Türk toplumunda kadınlara tanınan bağımsızlığı ve özerkliği, kadınların aile ve cemaat içindeki statü duygularını ve ataerkil otoriteyle ilişkilerini artırır. Bu kadınlar para kazanma gücünün aileyi geçindirmekte ve çocuklarının yaşam olanaklarını geliştirmekte oynadığı rolü hiçbir zaman azımsamazlar. Kazançlarının, ailelerinin tüketimi ve yaşam standartlarının iyileştirilmesi için büyük önem taşıdığını bilirler. Bunu bilmek kendilerine verdikleri değeri ve kendine yetme duygularını güçlendirmeye yarar. Kadınların benlik algılarındaki bu niteliksel dönüşümler, istatistik anlatımlarla kolayca nicelleştirilemez ve karar alma oranlamalarında yeterli ölçüde yansıtılamaz. İşte çalışmanın, evlilikleri ve aile yaşamları açısından doğurduğu olumlu ya da olumsuz sonuçlara ilişkin yorumları aynı zamanda ücretli işin bu kadınlar için değerini ortaya koyar.

Kapıcı grubundaki kadınların yüzde 80'inden fazlası ve gecekondu grubundaki kadınların yüzde 75'i, çalışmanın ve para kazanmanın evlilikleri ve aile yaşamları açısından olumlu sonuçlar yaratıp yaratmadığı sorulunca olumlu yanıt verdiler. Kadınların yalnızca düşük bir yüzdesi (kapıcı grubunda yüzde 2 ve gecekondu grubunda yüzde 5) çalışmanın evliliklerini olumsuz etkilediğini iddia ettiler.[13] Bu sorunun açık uçlu tetkiki, kadınlar arasında çalışma ve para kazanmaya ilişkin duygularda çok az fark olduğunu da ortaya çıkardı.

Bunun yerine kadınların yanıtlarında tutarlı biçimde yinele-

13 Her bir grupta kalan yanıt veren kişilerin (yaklaşık) yüzde 20'si, ya çalışmanın yaşamlarında hiçbir değişiklik yaratmadığını ya da çalışmaya yeni başladıklarını ve henüz bir görüşe sahip olamadıklarını söylediler.

nen üç tema buldum: ekonomik güvencenin ev yaşamında uyumun temeli olduğu anlayışı, ücret kazanmanın kocalarla eşleri arasındaki eşitliğin temeli olduğu anlayışı ve evlilikte parasal özerkliğin sağladığı kendine yetmenin çekiciliği. Çoğu zaman birbirleriyle bağlantılı olan bu temaların üzerinde çeşitli derecelerde duruluyordu. Altı kadının aşağıdaki yorumları ücret kazanmanın olumlu biçimde nitelendiriliş yollarını örnekliyor.

> Ben kocama hem maddi hem de manevi destek oluyorum. Artık istediklerimi alabiliyorum. Elinde para olunca daha serbest harcayabiliyorsun. Yoksa, size bugün para verse bile başka bir gün vermeyebilir. Onun eline bakıyorsun.
>
> Eve mobilya ve ev eşyası aldık. Benim kazancım sayesinde, siyah beyaz televizyonun kırık tüpünü bile alamazken yepyeni bir renkli televizyon alacak duruma geldik.
>
> Kocam ailede tek para kazanan kişiyken kendini üstün, ayrıcalıklı görüyordu, ama şimdi ben de onunla aynı konumdayım. Kendimi onunla eşit görüyorum. Konuşmak için daha güçlüyüm.
>
> Ekonomik rahatlık birçok sorunu çözüyor. Parasızlık sen farkında olmasan bile anlaşmazlığa ve uyumsuzluğa yol açıyor.... Evine katkıda bulunabilmek harika. "Bunu ben aldım" diyebilmek harika bir duygu.
>
> Eğer çalışmasaydım, [kocamın] eline bakmak zorundaydım. Param olunca ona hiç ihtiyacım olmaz. Dışarı çıkıp neye ihtiyacım varsa alabilirim.
>
> Para kazandığın zaman kocana ihtiyacın olmaz. Ben emeğimle yaşıyorum. Kendime yetiyorum ve kocama bağımlı değilim. Para kazanınca kendimi daha iyi hissettim.

Anlatılanların birçoğunda, en çok değinilen tema evlilikte parasal özerklikti. Bu konu popüler bir deyim olan "koca eline bakmamak" ile ifade ediliyordu; evlilikte parasal özerkliği de-

gerli ve onurlu kılan bir koşuldu bu. Türkiye'deki çoğu yetişkin kadın, özellikle köylü kökenli ve alt toplumsal sınıflardan kadınlar için, evliliğin dışında çok az yaşam sorunu vardır ya da hiç yoktur. Boşanmayı zorlaştırmayan yasalara rağmen Türkiye'de boşanma oranının çok düşük olması, boşanmanın makul bir alternatif olmadığını akla getiriyor. Bu yüzden, bu kadınların evlilik sınırları içinde özerkliklerinin arttığını düşünmeleri son derece önemlidir.

YEDİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Bu çalışma, Ankara'nın kentsel merkezinde kendilerine daha iyi bir yaşam kurmak için köy cemaatlerini terk edip işleri ve yaşamları onları çalıştıran kentli orta sınıf ile yakın ilişki içine giren kadınlarla ve erkeklerle ilgilidir. Görüşmeci ve katılımcı gözlemci olarak topladığım veriler bu araştırmanın temelini oluşturmasına rağmen, benim kentli bir orta sınıf kadını olarak bu kimselerle ilişkim de bilgi sağladı. İzleyen sayfalarda, bu araştırmanın kuramsal ve ampirik sonuçlarının altını çizerken kendi deneyimlerimin birkaçına da göz atıyorum.

Ankara'da mütevazı bir orta sınıf ailesinde doğdum ve büyüdüm; yaşça birbirine yakın üç kız kardeşim ve bir de en küçüğümüz bir erkek kardeşim var. Varlıklı olmamamıza rağmen, anne babam, yeni ulus devletinin bürokratik ve profesyonel sınıfına dahil oldukları için yüksek toplumsal statü ve itibar sahibiydiler. Kentli ve sağlam biçimde laik olan anne babam, laik, Batılılaşmış, sanayileşmiş bir ulus devletin yaratılması gibi düşünülen modernleşme projesini gerçekleştirmeyi üstlenmiş yeni Cumhuriyet'in ilk kuşak oğulları ve kızları arasında yer alıyorlardı. Geleneksel köylü nüfus, otoriter, paternalist ve laik bir devletin işleyişi yoluyla modern yurttaşlara dönüştürüleceklerdi. Altmışlardaki çocukluk yıllarımda, anne

babam ve onların arkadaşları, kısmen bu modernleşme projesine duyulan güçlü bağlılık ve derin kendini adamışlık ile eğitime verilen yüksek değer ile tanımlanan bir yaşam tarzını paylaşırlarken, bir yandan da kendi "medenileştirme" görevlerinden bir kişisel önem ve itibar duygusu çıkarıyorlardı.

Babam, ömründe kirli bir bulaşığa ya da giysiye elini sürmemiş biri olarak bizden uzak ekmeğini kazanan biriydi. İşi evden uzakta uzun süreler geçirmesini gerektirdiği için, onun kuşağındaki erkeklerden beklenen tamir, paranın idaresi ve veli toplantıları gibi erkeklere ait ev işleri ve ebeveynliği de yapması gerekmiyordu. Ömründe ücretli bir işe sahip olmayan annem, Türk kültürüne çok yabancı bir kavram sayılan - bilfiil de olsa- bekâr bir anneydi. Kendi ayarındaki kişiler arasında kural dışı durumunun gayet iyi farkında olduğu için çoğu zaman, "Bu evin hem kadınıyım hem erkeğiyim," derdi. Her şeyi biz kızlarına pek iş yüklemeden yürütürdü. Hiçbir zaman ev işleri için düzenli yardımcı tutmadı. Yalnızca çok hastalanınca ya da evde bir boya işinden sonra gerçekten temizliğe gerek duyulunca gündelikçi çağıran, kimsenin istemediği bir işverendi.

Ama annem kapıcı hizmetinden epey yararlanırdı. Aslında, annemin ve akranlarının günlük yaşam alışkanlıkları açısından kapıcılık büyük önem taşıyordu. Bu kentli orta sınıf kadınları ile köylü adam arasındaki yakınlık tuhaftı. Kapıcı, kocalarının dışında, bu kadınların her türlü haline tanık olan tek erkekti. Kapıcı onları, sabah erkenden hâlâ sabahlıklı ve saçları karışıkken ve akşam dışarı çıkmak için giyinmişken görürdü. Kapıcı onların ne pişirdiğini, kimlerin onları ziyaret ettiğini, kimlerle ziyarete gittiklerini, kimin kocasının eve sarhoş geldiğini ve kimin elektrik faturasını ödeyemediğini de bilirdi. Kapıcı onların akan musluklarını onarır ve ağır mobilyalarını kaldırmaya yardım ederdi. Çocuklar dışarıda oynarken onlara göz kulak olurdu. Topluca paylaşılan bir hizmetkâr ve elinden her iş gelen bir işçi olarak, bu kadınların kocalarını zaten kısıtlı ev sorumluluklarından kurtarırken, kadınları da Leonore Davidoff'un ifadesiyle (1974: 412) "yaşamın kirletici ve sefil

öğeleri"nden korurdu. Bulundukları konum bu kadınlara, farklı bir sınıftan da olsa erkekler üzerinde güç sahibi olma duygusu verirdi.

Altmışların ortalarında ben ilkokuldayken bizimle aynı apartmanda oturan babamın amcasının ailesi kapıcının eşini tamgün çalışmak üzere tuttu. Bu kapıcı ve eşi Veli ve Leman kapıcının ve ev hizmetlisinin dünyasına ilk bakışımı sağladı. Benim çocuk gözümde, Veli, genç Cumhuriyet'in bürokratik üniforması sayılan palto, kravat ve hiç eksik olmayan şapka ile işe giden (çoğu devlet hizmetinde yüksek düzeyde bürokrat olan) ciddi görünümlü yetişkin erkeklerden ayrılıyordu. Bu güçlü görünen erkeklerle karşılaştırılınca, Veli uysal ve güçsüz görünüyordu. Leman da, başörtüsü, şalvarı ve sarsak yürüyüşü ile, terzi işi tayyörleri, modern ince naylon çorapları, yüksek topukları ve fönlü saçları ile Cumhuriyet'in modern kadınlarından farklı duruyordu. Biz çocuklar için, Veli ile Leman'ın görünümleri, adları, evleri ve eşyaları büyük merak konusuydu. İçerisinde birkaç mobilyadan başka bir şey bulunmayan dairelerinin penceresinden (onların dairesi bodrumda değildi, apartman sakinlerinin kömürlerini sakladıkları ayrı bir birimin içindeydi) tamamen büyülenmiş gibi baktığımızı anımsıyorum. Ben 9 ya da 10 yaşındayken bu genç çiftin ilk bebekleri dünyaya geldi. Leman'ın doğum için hastaneye götürülmediğini duyunca büyük şaşkınlık geçirdim. Yetişkin kadınların, bebeğin göbek bağını paslı bir jiletle kocanın kestiğini söylediklerini duydum. Leman doğum yaptıktan sonraki gün kız kardeşlerimle birlikte yeni bebeği görmeye gittik, ama şaşırarak gördük ki yeni anne evde değildi -büyük amcama iş görmeye gitmişti. Neden yatağında dinlenip bebeği beslemediğini sordum. Annem şöyle dedi, "O bir köylü kadını. Onlar sağlamdır. Köyde tarlada doğurur, sonra işe devam ederler." Köylü kadınların nasıl bebeklerini sırtlarına bağlayıp tarlada saban sürdüklerini anlattı.

Birkaç yıl sonra ben ortaokula başlayınca, lüks bir semtte mütevazı bir apartman dairesine taşındık. Varlıklı bir aileden gelen en iyi arkadaşım Azat ve ben bizim sınıfta başka bir kızla

arkadaş olduk. Üçümüz Kennedy Caddesi'nde birbirimize yakın oturuyorduk. Her gün eve birlikte yürürdük. Yeni arkadaşımız sokaktaki en güzel, içinde göz kamaştırıcı yaşamların sürdürüldüğünü düşündüğüm apartmana girerdi. Ondan sonra Azat'ların oturduğu hali vakti yerinde binaya gelirdik. Benim binam sokaktaki sonuncu ve en mütevazı binaydı. Azat ve ben oynamak ve ödev yapmak için sıkça birbirimizi ziyaret etmemize rağmen, yeni arkadaşımız hiç bizi ziyaret etmiyor ve evine davet etmiyordu. Bir bahar günü arkadaşımız okula gelmedi. Azat ve ben ona uğrayıp kaçırdığı ödevi vermeye karar verdik. Her gün girdiği apartmana gidip dikkatle zilleri inceledik, ama onun soyadı yoktu. Hiç konuşmadan hınzırca fikir birliği ederek binanın arkasına, kapıcı dairesini bulabileceğimizi düşündüğümüz yere doğru ilerledik. Arkadaşımız orada arka bahçedeydi; çamaşır toplayan annesine yardım ediyordu. Onun adını unutalı (ya da zihnimde basturalı) uzun zaman oldu ama utançla donup kalan yüzünü hâlâ anımsıyorum. Onun sırrını ortaya çıkarmaktan duyduğum utancı da unutamıyorum. Arkadaşım ve ben, ödevi vermeden, derhal oradan ayrıldık ve gördüklerimiz ya da hissettiklerimiz hakkında hiç konuşmadık.

Yıllar sonra, yirmili yaşlarımın başında kendi evimi kurunca, Marksist ilkelere göre kapıcı Salim efendiyle naif bir biçimde karşılıklı ilişki kurmaya giriştim. Onun yaşadığı sömürüyü hafifletmek için Salim efendiye bizim çöpümüzü almamasını, bunu kendimin halledeceğini söyledim. Buna rağmen o her sabah hiç aksatmadan atılacak çöp var mı diye kapımızı çaldı. Sürekli olarak bizi adımızla çağırmasını söylememize rağmen, saygıyla bana "abla", kocama "abi" demeyi bırakmadı. Eşi Taze tipik bir kapıcı eşiydi; bina sakinlerine ev işine gidiyor ve kapıcılık görevlerinde kocasına yardım ediyordu. Onun binanın çevresinden ayrıldığını nadiren gördüm. Neredeyse altı ay boyunca, her hafta Taze'nin emeğini satın aldım. O geldiğinde ben her zaman okulda olurdum, ama bir önceki akşam, öğle yemeğine iki çeşit yemek pişirirdim. Kocası ve oğluyla paylaşıp tadını çıkarması için yemeğini aşağıda yemesini istedim. Bir gün o geldiğinde evdeydim. Bir ödev yetiştirebilmek için

bütün gece uyumamış ve öğlen için geleneksel sıcak bir Türk yemeği hazırlayacak zamanım olmamıştı. Güzel bir yemek olacağını düşünerek pahalı peynirler ile soğuk et çıkardım. Masaya oturunca, Taze açıkça görülen bir hoşnutsuzlukla yemeğin düşük kalitesi hakkında yorum yaparak "Biz bunu kahvaltıda yeriz," dedi. Kendimi ihanete uğramış hissettim. Orada durmuş bana, tam tersini kanıtlamak için bütün yaptıklarımdan sonra sıradan bir işveren kadın muamelesi yapıyordu. Ona soğuk günlerde pencereleri silmesine gerek olmadığını söylemiştim - bunun ne anlamı vardı ki? Her gelişinde halıları ve kapıları silmesine de gerek yoktu. Oğlunun ödevine ne zaman yardım gerekse onu benim daireme gönderiyordu. Köyde kalan yetişkin oğluna mektup gönderebilmesi için onun yazıcılığını yapıyordum.

Bu kitapta ifade edilen bodrum katından görünüş, günlük yaşam politikaları içinde kentsel-kırsal ayrımı çerçevesinde sayısız karşılaşmanın gözler önüne serildiğini ileri sürüyor. Ve bu karşılaşmaların ürettiği kimi öznellikler öbürlerinden daha acı vericidir. Köylü ve kentli ayrımı Türk toplumunun merkezinde bulunmayı sürdürüyor ve kırsal göçmenlerin kentsel manzaradaki varlıklarına kentli başkalarınca hâlâ karşı konuluyor. Bu ayrımı vurgulayan Türk kültürü yorumcularına katılmak kolaydır. Son zamanlarda bir köy cemaatini araştıran Carol Delaney (1991), kentli tanıdıklarının "köyde var olduğuna inandıkları medeniyetsizlik, tehlike ve pislik karşısında dehşete kapıldık"larını bildirir (208). David Hotham köylüler ile kentliler arasındaki ayrımın "bir karşıtlık" olduğunu gözlemliyor. "Gittiğim hiçbir ülkede eğitimli sınıflar kendi köylülerinin 'cehaleti' ve 'geriliği' konusunda Türkiye'deki kadar çok konuşmuyor" (akt. Delaney 1991: 208). Gerçekten, bu araştırmanın alan çalışması sırasında bir kez (o zaman 77 yaşında ve sağlığı bozulmuş olan) annemi muayene için hastaneye götürdüm. Her zamanki gibi uzun bir kuyruk vardı ve beklediğimiz saatler boyunca annemin sabırsızlığı arttı. Sonunda önündeki köylü kadını göstererek şöyle dedi: "Bütün şu köylü kadınlara bak. Sırayı onlar bekletiyor. Buraya kat kat

giyinip geliyorlar. Muayene için soyunmaları uzun zaman alıyor." Oysa beklemenin nedenini daha geçerli bir nedene, o sabah bütün bir onkoloji biriminde tek bir görevli doktor bulunmasına bağlayabilirdi.

"İçerideki yabancılar" sayılan kapıcılar, kentli ile köylü, modern ile geleneksel arasındaki eşiği düz anlamıyla ve simgesel olarak işaretledikleri için bu çatışmayı özellikle yakından yaşarlar. Ortak bir geçmişe ve benzer yaşam olasılıklarına sahip kırsal göçmenler arasında kapıcı aileleri ayrı bir grup oluştururlar. Onlara "Türkiye'deki Almancılar" denmiştir; Almanya'daki Türk "misafir işçiler" ile aralarında yapılan bu karşılaştırma kapıcı ailelerinin kentli orta sınıf ortamında sahip oldukları güçlü yabancılık ve yabancılaşma duygusunu yansıtır. Düştükleri zor durumu mesleksel bir damga olarak açıklıyor ve bu damganın oluşmasında onların köylü kökenlerinin ve kapıcı kimliklerinin, işlerinin yapısal özellikleriyle etkileşim içinde olan ve onlar yoluyla etkin hale gelen bir imge ve anlam birikimini içerdiğini savunuyorum. Damga, her sınıfın üyeleri arasındaki etkileşimi yapılandırarak, sınıflar arası fiziksel yakınlığın ve törenselleşmiş ilişkiler bulunmayışının yok saydığı uzaklığı yeniden oluşturur. Kapıcılar ve aileleri için, bu meslek acı verici bir ikilem yaratır. Daha iyi bir semtte, seçkin sınıflar arasında yaşamayı çocuklarının modern toplumla bütünleşmeleri ve sınıf atlamaları açısından kesin bir avantaj gibi görmelerine rağmen kendileri ve çocukları yine de damgalanmanın acısını çekerler. Bir ev hizmetlisinin 12 yaşındaki oğlu ısrarla, "Babam neden kapıcı olmak zorunda kaldı? Ona göre başka iş yok muydu?" diye sorar. Bu soru ve okul arkadaşımın utanışı aynı acı verici ikilemi yansıtır.

Altmışlardaki çocukluğumdan beri, kırsal alanlardaki ısrarlı dönüşümler daha birçok köylüyü kente getirdi. Veli ile Leman'ın, Salim ile Taze'ninkiler gibi birinci ve ikinci kuşak kırsal göçmen çocukların çocuklukları kentte geçti. Onlar kırsal/kentsel ayrımını daha da bulanıklaştırdılar. Çok azı profesyonel sınıf üyesi olmasına rağmen, kimileri küçük burjuvalarla bütünleşti. Bu kişilerin çoğu, gelirlerindeki ve modern işlere

girme düzeylerindeki farklılıklara karşın, "emir alan, tâbi sınıf" üyeleri arasına girmişlerdir ve temizlikçi, odacı, kurye, sokak satıcısı, büro "çaycısı," küçük dükkân sahibi, hastane hademesi, çöp toplayıcı, dolmuş şoförü ve ev hizmetlisi olarak gördükleri işler yoluyla, kendilerine kentli toplumda yer edinmek için Ankara'daki kentli maaşlı burjuva sınıflarının toplumsal yeniden üretimine katkıda bulunmayı sürdürürler.

Bu süreçte, modern ve kentli olmayla özdeşleştirilen değerleri ve pratikleri kabul etmişler, yeniden oluşturmuşlar, değiştirmişler ve onlara direnmişlerdir. Bölgesel cemaatlerini kentte yeniden oluşturmuşlardır ama kentin vaat ettiği kentli yaşamdan eşit pay talep etmişlerdir. Yalnızca oy verme gücü ve yoksulluk ve dışlanma ile başa çıkmakta gösterdikleri beceriyle, homojen bir toplum yaratmaya dönük tepeden inme çabaları kesintiye uğratmışlardır. İş ve boş zaman alanında yeni yaşam tarzları, duyarlılıklar, üsluplar, alışkanlıklar ve zevkler geliştirmişlerdir. Kısacası, Türk kentlerinde, artık geleneksel köylü ve modern kentli kategorileri arasındaki kaba karşıtlık çerçevesinde anlatılamayacak yeni kültürel farklılık biçimleri yaratmışlardır.

Sosyal bilimciler bu yeni ortaya çıkan kimlikleri ve yaşam tarzlarını geçiş dönemine özgü biçimler olarak değil de ayrı yaşam biçimleri olarak ele almaya ancak son zamanlarda başladılar. Sencer Ayata'nın yeni kentlilerin (küçük burjuvalar) ev içlerine ilişkin araştırması (1988), modernlik ile gelenek arasındaki çizgiyi evlerin mekânsal düzenlemesi bağlamında ortaya çıkarır; buna göre, modernlikle ilişkili eşyalar, nitelikler ve tarzlar salonda sergilenirken, gelenekle ilişkili olanlar evin mahrem iç mekânında "saklı" tutulur ve bu da farklı türden öznelliklere ve etkileşimlere karşılık gelir. Bu karşıtlık, modernlik ile gelenek arasındaki gerilimin anlaşılma ve yaşanma biçiminin güçlü bir resmini çizer. Meral Özbek'in arabesk müziği, 1960'larda gecekondu nüfusunun hoşnutsuzluklarından, arzularından ve beklentilerinden çıkan başlangıcından 1980'lerde farklı sınıflardan ve ortamlardan gelen milyonlarca insanın sevdiği en üretken müzik türlerinden biri haline geli-

şine dek ele alan araştırması (1997) Türkiye'nin muğlak modernleşme arayışının ve marjinalleştirilmiş toplulukların modernleşme projesinin kimi koşullarını dönüştürme yeteneğinin bir başka iyi örneğidir. Kırsal göçmenlerin -kaba, zevksiz, geri ve kaderci- ucuz kültürü olarak nitelendirilen bu melez müzik türü modernleştirici devlet tarafından devlet radyo ve televizyonunda yasaklandı ve 1990'larda özel radyo ve televizyonlar yayına başlayana dek hiç yayınlanmadı. Özbek'e göre (1997), bu popüler müzik yoluyla modernleşme "hem onaylanır, hem dışlanır, hem kabul edilir, hem de direnç görür" (217). Benzer biçimde, İslâmcı politikaların yükselişi de, modernleşmenin aracısı olan ulus devletin siyasi kurumlarını değiştiren zorla kabul ettirilmeye çalışılan bir modernliğe karşı, geleneksel değerlerin ve kimliklerin savunulması ve onlara yapılan bir yatırım gibi görülebilir.[1]

Orta sınıf ev ortamlarında çalışıp yaşayan ve orta sınıfın kültürel varoluşunun ve kimliğinin yaratılıp korunmasına temel oluşturan ev hizmetlilerinin ve kapıcıların deneyimleri geleneksel ile modern arasındaki karmaşık etkileşimi barındırır. Sınıfların bu etkileşimi bunda yer alan insanların günlük yaşamlarını ve öznelliklerini olduğu kadar Türkiye'de ortaya çıkan dönüşümleri de biçimlendirir.

Bu araştırma modernlik ve gelenek güçlerinin kimi ampirik ve kuramsal maddelerini yeniden düşünmemiz için iki önemli yol sunar. Birincisi, gelenek/modernlik karşıtlığının bu toplulukların kültürel pratiklerinin karmaşıklığını ve genel olarak kültürel değişimi yeterince açıklayamadığını savunanlara katılıyorum. Ama bulgularıma dayanarak, modernliğin kenarlarındaki bu insanların öznelliklerinin oluşumunda temel yeri tutan bu karşıtlığın görmezlikten gelinmemesini öneriyorum. Benim incelediğim insanların yaşamında modernlik ve gelenek güçlerinin özel bir etkisi var; özellikle kentli orta sınıflarla karşılaşmalarında onların deneyimini ve bilincini düzene so-

1 Türkiye'de yükselen İslâm ile modernleşme projesinin ilişkisini değişik yönlerden kavramlaştıran yakın dönem kimi analizler için bakınız Bulaç 1992; Göle 1997; Gülalp 1997; ve Saktanber 1994.

kuyor. Bu güçler onların değişen cinsiyet kavrayışlarını olduğu gibi sınıf kavrayışlarını da biçimlendirir. Modernliğe verilen değer ile geleneğin kötülenmesi, benliğin davranışları ve duygularının sürekli olarak modernlik ve kentlilik açısından değerlendirildiği bir düşünümselliğe yol açıyor. Günlük yaşamın görünüşte basit yönleri bu kaygıyla doluyor. Neredeyse bütün ziyaret ettiğim göçmen evlerinde kentli inceliği gösteren Neskafe fincan takımı vardı ama nadiren kullanılıyordu. Bu evlerin kadınları kırsal çağrışımlı sade kekler yerine çikolatalılarını yapıyor. Daha ucuz toz şeker yerine, kentli, modern inceliği gösteren kesme şekeri tercih ediyorlar. Modern orta sınıf kadınlarının uygulamalarını edinerek üniversite giriş sınavına giden çocuklarına eşlik ediyor, sınav süresince dışarıda bekliyorlar. Bunlar modernliğe yapılan kategorik yatırımlardan yalnızca birkaç örnektir.

Metalar ve kültürel pratikler gibi, kimlikler ve kişilikler de gelenek/modernlik karşıtlığı çerçevesinde anlaşılır ve yargılanır. Kadınlar kendi çalışmalarına erkeklerin getirdiği yasağı olduğu gibi fiziksel hareketliliklerine ve toplumsal etkinliklerine konan öbür kısıtlamaları da kocalarının köylü geriliğine, geleneğin baskısından kurtulamayışlarına ve modernleşmeyi başaramamalarına bağlarlar. Bu kadınların söyleminde genelleştirilmiş ya da evrensel "erkekler" ya da "kocalar" yoktur. Bunun yerine, muhayyel bir modern erkeğe karşıt olarak "bizim erkeklerimiz" ve "bizim kocalarımız" sözcükleri ile onlara değinirler. Ev yaşamındaki iş bölümünü, evlilikte aşkı ya da kadına dayak atmayı tartışırken erkeklerin davranışını ve hal ve gidişlerini değerlendirmekte kullandıkları terimler köylü ve modern erkeklik arasındaki bu simgesel karşıtlığı yansıtır. Kişilerin zihninde bu ikilemin hâkim olması bundan vazgeçmek için yapılan kuramsal çabalara ciddi biçimde meydan okur. Yorumlama ya da analiz sırasında gelenek/modernlik karşıtlığını kabul edememek bunu yaşayan kişilerin dünya görüşüne ve benlik imgelerine temel oluşturan koşulları yanlış anlama tehlikesi yaratır.

İkincisi, geleneğin ve modernliğin kendilerine özgü yönlerini, pragmatik anlamda ve ideolojik değer olarak nasıl kullanıl-

dıklarını incelemek, ücretli ev emeğinin nasıl yapılandığım ve ev emeği pazarıyla ilgili kimselerin kimliklerinin nasıl tanımlandığını görmemize olanak tanır. Daha önceki bölümlerde tartışıldığı üzere erkeklerin ataerkil geleneğe yatırım yapmaları Ankara'da ev hizmetini modernleştirmiştir.

Köylü erkeklerle seçkin kadınların etkileşimi geleneğin gücünü ya da daha doğrusu, başka türlü olsaydı yapısal ve ekonomik yönden güçsüz kalmaları beklenen geleneğin taşıyıcılarının gücünü ortaya serer. Köylü erkeklerin eşlerinin emeği üzerindeki geleneksel denetimi eşlerinin orta sınıftan kentli kadınlarla ilişkilerine yeni bir biçim kazandırmıştır. Makro düzeyde, göçmen kadınların emeği üzerindeki geleneksel ataerkil denetimin onların emeğini pahalı ve az bulunur yaptığını ve bunun sonucunda orta sınıftan kadınların ucuz ücretli ev hizmetine erişimini kısıtladığını gösteriyorum. Göçmen kadınların emeğinin böyle geleneksel olarak sınırlanması paradoksal bir biçimde, modernleşmiş ev hizmetlerinin yaratılmasında anahtar rolü oynar; bu hizmetlerin en önde gelen türü çok-işverenli gündelik işidir ve iş ilişkileri sözleşmeyle yapılandırılır. Mikro düzeyde, her iki kadın topluluğunun kadın kimliğinin egemenlik altına alınışına ve ataerkil yönden yapılandırılışına ilişkin anlayışlarını ilişkilerini yönlendirmek açısından stratejik olarak nasıl kullandıklarını gösteriyorum.

Erkeklerin kadınların emeğini ve kazancını geleneksel biçimde denetlemelerini sağlayan bir kurum olarak kapıcılığın rolü üzerinde odaklanmak, kentsel kurumların, modernleşme olasılıklarını engellediği ve göçmenlere sınıf ve cinsiyet köleliğinin geleneksel biçimlerini yeniden empoze ettiği karmaşık yolları ortaya koyar. Öte yandan, apartman kapıcılığının yapısı ev emeğinin cinsiyete göre geleneksel ayrımını önemsizleştirir.

Kapıcılık, aile içinde cinsiyete ve yaşa bağlı hiyerarşi ilişkilerini hem kuran hem de güçlendiren aile emeği sömürüsüne dayalı bir emek sistemi gibi görülebilir. İş yeri ile ev arasında kesin sınır bulunmayışı resmî iş sahibinden başka hane üyelerinin dışarıdan işe dahil olmasına olanak tanır. Bu yönüyle, göçmen aileyi, ortak emeği baştaki bir erkek tarafından yöne-

tilen bir çalışma birimi gibi yeniden yapılandırır. Gecekondu kadınlarının tersine, kapıcı eşleri, ücretli olarak çalışmalarına rağmen, kırsal geçmişlerinden gelen "ücretsiz aile emekçisi" statülerini korurlar. Kentli orta sınıf varlığının, kapıcı ailelerinde cinsiyet otoritesinin geleneksel biçimlerinin sürdürülmesini desteklemesi ve ona bağımlı olması ironiktir.

Oysa aynı kurum, kocayı eve bağlayarak cinsiyete dayalı geleneksel iş bölümünü değiştirir. Kocanın ev merkezli işi, hanedeki iş bölümünü düzenleyen cinsiyet normlarının baskısından kurtulabilme olanağını yaratır gibi görünüyor. Benim incelemem gösteriyor ki kapıcı kocalar çocuk bakımına önemli katkıda bulunuyor ve bu katkı, küçük çocuklu ev hizmetlilerinin tamgün çalışabilmesine olanak sağlayan temel unsur. Ama bu "nesnel" koşul, ev işi ile cinsiyet kimliği arasındaki güçlü bağlantıyı etkili biçimde ortadan kaldıramıyor. Aynı zamanda, bu gruptaki erkekler arasında evcimenliğe ve iş bölümüne ilişkin evlilik çatışmalarına umduğumdan daha az rastladığımı ileri sürüyorum. Kapıcının kadını ve tâbi mesleksel kimliği, defansif stratejilerin gelişmesine yol açıyor ve kapıcıları kadına ait ev işlerinden uzaklaştırıp ataerkil otorite iddialarını güçlendiriyor.

Gecekondu hanelerinde, ev hizmetlileri çocuk bakımı ve ev işi sorumluluklarının bir bölümünü ya da tümünü, onlar evde yokken temizlik işlerinin, çamaşırın ve çocuk bakımının büyük bölümünü yerine getiren kızlarına ve evde birlikte yaşadıkları akrabalarına aktarırlar. Eve dönünce hiçbir iş yapmadıklarını söyleyen ya da sıfır saat ev işi yaptığını bildiren birkaç kadın vardı. Bu kadınlar geç evresindeki hanelere mensuptur ve bütün erkek hane üyeleri gibi ev işlerinden tamamen muaf olmalarını başka yetişkin kadınların (evli olmayan kızlar ya da gelinler) bulunması sağlar. Ataerkil akrabalık ideolojisi kadınların ev içinde sosyalleşmeleriyle birleşince, hanedeki kadın hiyerarşisinde yaşça büyük kadınlara genç kadınların emeğini kullanma ve denetleme olanağı verir. Geleneksel cinsiyet yapıları yine kadınların, geleneksel cinsiyete dayalı iş bölümüyle uyuşmayan iş kimlikleri edinmelerini sağlayacak

yönde kullanılır. Bu paradoksal ilişki, geleneksel cinsiyet işi konusunda kızlarının performansına bağlı olan ama kızlarına modern eğitim ve iş fırsatları yaratabilmeyi arzulayan ve bunun için çalışan kadınlar açısından çelişkiler doğurur.

Ev işi ve çocuk bakımı emeğinin düzenlenmesinde büyük ölçüde özelleşme ve soyutlanma niteliklerine sahip kapıcı ailelerinin tersine, hane sınırlarının kolayca aşılabileceği ve kadınlar arası yakın toplumsal ilişkilerin bulunduğu gecekondu cemaati, ailenin özelleşmesini ve kentli "ev kadını" rolünün ortaya çıkışını köstekler. Geleneksel akrabalık ve komşuluk bağları ve onların getirdiği görevlerle sorumluluklar, anneliğini ve ev işlerini tek başına ve özel aile yaşamı içinde yerine getirmeyen kadınlar tarafından sürekli olarak yeniden üretilirler.

Her iki araştırma grubunu incelemek, cinsiyete bağlı katı hane iş bölümünde, kesin bir lojistik gereksinim olduğunda kısmî bozulmalar meydana geldiğini gösteriyor. Geleneksel kadın işine en yüksek erkek katkısı, ev hizmetlisinin yerini alacak yaşta kızların ya da hanede yaşayan kadın akrabanın bulunmadığı genç kapıcı ailelerinde, çocuk bakımında söz konusudur. Başka sosyal bilimcilerin (Benson 1996; Gutmann 1996; Hondagneu-Sotelo 1994a) incelediği işçi sınıfı ailelerinde iş düzenlemeleri bu Türk ailelerle şaşırtıcı benzerlikler sergiliyor. Bu çalışmalar gibi, benim verilerim de, maddi yaşam koşullarının cinsiyete dayalı iş bölümlerinin değişmesinde eşitlikçi düşüncelere soyut bağlılıklardan çok daha etkili olduğunu ortaya koyuyor. Bu araştırmadaki kadınların çoğunluğu pragmatik bir eşitlik arayışı içindeydi: Aile işlerinin, ücretli işler gibi, karı koca tarafından eşit paylaşıldığı bir ev işi düzenlemesi arzu ediyorlar. Yaşamlarının acımasız koşulları bu arayışı biçimlendirir ve onların geleneksel cinsiyet düzenlemelerinin "doğallık" yanını sorgulamalarına neden olur.

Ev hizmetlilerinin çalışma örüntüleriyle ilgili verilerim, ev hizmetinin cinsiyet ve sınıf dinamikleri ve ev hizmetlilerinin kendilerini hem geleneksel hem modern bağlamda değerlendirmelerinin yollarını kavrama olanağı sunuyor. Bu araştırmadaki işçilerin yüzde 91'i (160'tan 145'i) çok-işverenli çalışır-

ken, yalnızca çok az sayıda işçi tek bir işverene bağlıydı. Ev hizmetlilerinin toplam 691 işvereni vardı (yüzde 62 ev kadını ve yüzde 38 çalışan kadın). Ev hizmetlileri, iş gününe, işveren sayısına ve haftada kaç kez çalıştığına dayanarak bütünüyle "uzmanlaşmış" (proleterleşmiş ev temizlikçileri) ve "genel beceri edinmiş" (geleneksel hizmetçiler) işçiler yelpazesindeki, yerine göre tanımlanır. Ev hizmetlilerinin çoğunluğu "uzmanlaşmış" uca yakın yer alıyordu. Uzmanlaşmış işçilerin durumunda, nesnel yönden en avantajlı programı, daha kısa çalışma saatleri ve hacmi, iş çeşitleri ve daha iyi patronaj yardımı olasılıkları içeren aynı işverene hafta birkaç kez gitmek oluşturuyordu. Her gün başka bir evde çalışmayı ve aynı iş yerine uzun aralıklarla dönmeyi gerektiren tam "uzmanlaşma", emek sürecine ilişkin daha büyük özerklik sağlıyordu ama en pis ve bedensel yönden yorucu işlerin yinelenmesini gerektiriyordu. Dahası, böyle bir "proleterleştirme" düzeyi, emekçiye hizmetçi kimliği yükler ve köylü kadınlar hakkındaki stereotipleri çağrıştıran bedensel yönden güçlü ve dayanıklı kadın imgesini besler. Farklı nedenlerden dolayı, ev hizmetlileri hem uzmanlaşmanın akla getirdiği köylü benzeri proleterleşmiş imgeleri, hem de tek işverene tamgünlü çalışmakla bağlantılı hizmetçi rolünü reddederler.

Ev hizmetlilerinin orta sınıftan kadınlarla karşılaşmaları onlara, Türk toplumunda başka yerde bulunmayan bir fırsat tanır: Kadın olarak kimliklerini ve sınıflarına özgü özlemlerini ifade etmek ile baskın sınıf ve cinsiyet yapılarına ve baskın kadınlık tanımlarının dışında tutulmalarına karşı çıkmak. Bu etkileşimlerde, ev hizmetlisi olarak kendilerine sunulan rollerden ve kimliklerden duydukları hoşnutsuzluğu dile getirirler ve sınıf eşitsizliğini sömüren ve bunu kapatmaya yarayan simgesel ve pratik ilişkileri müzakere ederler. Hâkim, baskılayıcı bir güç olarak iktidar modeli ve ezilmeye karşı otomatik ya da mekanik bir karşılık olarak direniş modeli, ev hizmeti araştırmalarında görülen yaygın bir analitik varsayımdır ve işçinin işteki ve ev hizmetinin sosyal ilişkilerindeki eyleyiciliğini tam olarak hesaba katamaz. İlişkisel bir iktidar modeli ve daha ay-

rıntılandırılmış bir direniş anlayışı, ev hizmetlilerinin müzakerelerinin işlerinin yapısını nasıl etkilediğini ve hem kendilerinin hem de işverenlerinin kimliklerini nasıl biçimlendirdiğini görmemizi sağlar.

Bundan önceki bölümlerde üzerinde durduğum gibi, Ankara'nın ev emeği pazarındaki arz ve talep yapılarının özgül karşılaşması, proleterleşmiş ev temizlikçileri iş gücü yaratan bir proleterleşme sürecini destekler ve böylece ev hizmetinin samimiyet yanını ortadan kaldırır. Bunun sonucu şudur: İki sınıftan kadın ev hizmeti bağlamında cinsiyet kimliğine sahip kadınlar ve anneler yerine yalnızca işçiler ve işverenler olarak karşı karşıya gelirler. Ev hizmetlileri bu proleterleştirmeyi etkisiz kılmaya çalışırlar. Köylü kimliğine benzeyen ve dayanan ev hizmetlisi proleter kimliğini reddetmekteki başarıları büyük ölçüde, iş günü sayısını ve aynı işverene gitme sıklığını içeren ev hizmetine katılımlarının koşullarını belirleyebilmelerine bağlıdır. Kendilerine açık iş kimlikleri repertuarında (hizmetçiden proleterleşmiş işçiye uzanan yelpazede) temizlikçi kimliğine karşıt olarak tanımlanan evin bakımından sorumlu kimse rolü en çok arzulanan roldür çünkü daha kısa iş saatlerine, çeşitli iş yüküne ve orta sınıftan işverenlerle kadın ve anne olarak girilen ilişkilerden dolayı daha iyi patronaj avantajlarına sahiptir. Gösterdiğim gibi, patronaj yoksul kadınlar açısından güçlü bir kaynaktır; yalnızca sağladığı elle tutulur yararlar (avans ödeme, işverenler tatildeyken ödeme ve ailede ve cemaatte önemli ötekilere iş bulma yardımı) açısından değil aynı zamanda işçilerin kendilerinin patron rolünü üstlenebilmelerinden gelen kendine değer verme duygusu açısından da önemlidir. Gecekondu grubundaki ev işçileri için bu iş kimliğini benimsemek iki unsura bağlıdır. Birincisi, pazarı yönlendirmek ve işveren tercihlerini kabul ettirebilmek için erkek işbirliğine gerek duyarlar. Yani, sınıfsal tâbiyeti müzakere etmek için kendi evlerinde mekânsal ve toplumsal hareketliliklerini kısıtlayan cinsiyet tâbileştirmesini altetmeleri gerekir. İkincisi, ev hizmetlileri cemaatinin iş bulma ağında iyi ilişkiler geliştirip sürdürmek zorundadırlar. Teyzeler, kuzenler, gelinler ve komşular olarak akraba-

lık ve komşuluk ilişkilerindeki çeşitli stratejileri uygularken bir yandan da, akrabalık ve komşuluk bağları iş ağları bağlarını bilgilendirdiği ve güçlendirdiği için, iş kimliklerinin gereklerini yerine getirmeliler. Bu ağlar yoluyla bir iş ahlâkı ve iş ve ücret standartları geliştirir, arzu edilen işlerle ilgili bilgi alışverişi gerçekleştirirler. Aynı zamanda birbirleri üzerinde ve işverenleri üzerinde güç kullanırlar. Bu etkileşimlerin karmaşıklığı, herhangi bir romantize edilmiş kız kardeşlik dayanışması kavrayışını baltalar. Latin Amerika ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ev hizmetlileriyle ilgili araştırmalar kadın göçü, çalışma örüntüleri ve ev hizmetinde bunlara bağlı olarak ortaya çıkan iş kimlikleri arasında sağlam bağlar kurarlar. Bu ampirik gerçek, iş mekânında işveren ile işçi arasındaki ilişkinin dinamiklerine dar bir açıyla odaklanan bir kuramsal yaklaşım ve araştırma gündemi yerine daha kapsamlı bir kuramsal yaklaşım ve araştırma gündemi gerektirir. Ev hizmetlilerinin ilintili olduğu ailelerde ve cemaatlerde başka toplumsal ilişkilerin, ev hizmeti işine ilişkin deneyimleri nasıl etkilediğini anlamamız gerekir. Böylece, ev hizmetinde gücün, direnişin ve kimliğin işleyişini daha iyi görürüz. Türk örneği, karmaşık akrabalık, cemaat ve emek ilişkileri ile enformel düzenlenen emeğe ilişkin çalışmalarda araştırma alanını genişletme gereğini ortaya serer.

Kapıcı eşlerinin en iyi işvereni bulma seçenekleri çok daha kısıtlıdır çünkü aynı apartman kapısını ve çatıyı paylaştıkları orta sınıf kadınları için tutsak bir emek arzı oluştururlar. Kapıcı eşleri, birinci sıradaki bir talep havuzundan yararlanma ayrıcalığına sahiplerdir ama işveren tercihi yapmakta esneklikten yoksunlardır ve evin bakımından sorumlu kişi işlevini görmek onlara zor gelir. İşveren olabilecek kişiler arasında seçim yaparken, önceliği apartmandaki daire sahiplerine (kapıcı işe alıp çıkarma dahil binanın yönetimiyle ilgili meselelerde oy sahibi olan daha kalıcı sakinler) tanımak zorundadırlar ve bir dereceye kadar, kendi binalarındaki işverenlere çalışmak durumundadırlar.

Ev hizmetlilerinin kimi iş seçenekleri konusundaki tercihleri işveren kadınlar açısından önemli sonuçlar doğurur. Ev hiz-

metlileri, onların emeğini daha sık satın alabilecek ve patronaj yardımında bulunabilecek işverenleri seçme eğilimindedirler. Böylece, orta sınıfın aşağı kademeleri yerine üst-orta sınıf işverenleri tercih ederler. Ev hizmeti, kir ve pislikle ilgili işleri ev kadını rolünün öbür yönlerinden ayırarak kadınların ev yaşamıyla ilintisini yeniden tanımlar. Ve orta sınıfın kadınlarını işten kurtararak onların kamusal alana daha çok katılmalarını sağlar. Bu kadınlar, tüketici, meslek sahibi ya da anne olarak daha modernleştirilmiş roller oynayabilirler ve böylece ailelerinin statüsünü yükseltirler. Bu etki, birkaç gün yardımcı tutabilen kadınlar açısından daha belirgindir. Bir de ev işçileri ile işveren kadınların karşıt arzuları meselesi vardır: Ev hizmetlileri evin bakımından sorumlu kişi kimliğini edinmek isterler çünkü bu onlara işveren kadınlarla yakınlık kurma ve işveren kadınları duygusal emek vermeye zorlama olanağı verir; öte yandan, işveren kadınlar, özellikle ev kadınları, duygusal emek vermekten ve duygusal sömürü olarak algıladıkları ilişkilerden kaçınmak için yeni ortaya çıkan ticari temizlik hizmetlerinden yararlanmaya heveslidirler. Başka bir deyişle, işçileriyle kadın olarak ilgilenmek istemezler. Ev hizmetlileri için, evin bakımından sorumlu kişi rolünü yerine getirmek -orta sınıftan kadınlar arasında geleneksel rol- aynı anda hem daha modern ama hem de ağır köylü işini çağrıştıran proleterleşmiş temizlik işinden kaçınmalarını sağlar. Kentli ev idaresinden sorumlu kişi rolü aynı zamanda onların kendi yaşamlarında ekonomik ve toplumsal ilerleme ve modernleşme yönünde en büyük fırsatı yaratır. Bunun tersine, işverenlerin proleter temizlikçi tercihi paylaştıkları, cinsiyete dayalı tâbileştirmeyi dramatize eden köylü kadınlarla ilişkilerden kendilerini kurtarma isteğini dile getirir ve modern tüketici, meslek sahibi ve anne olarak arzuladıkları statüyle çelişir. Bu önemli meselenin daha çok araştırılması, çeşitli işveren kadın grubu arasındaki (yaşa, sınıfa, kuşağa ve iş statüsü ile toplumsal statüye göre tanımlanan) farklara yakından dikkatle bakmayı gerektirir.

Türk örneği, üçüncü dünya kentlerindeki enformel sektörün, enformel işçilerin yaşamlarında geçici bir evre oluşturan

istikrarsız ve kaotik bir dizi ekonomik etkinlikten ve yalnızca bir hayatta kalma stratejisi olmaktan daha fazla anlam ifade ettiğini ileri süren görüşe ampirik destek sağlar. Bu sektör düzenlenmiştir ve dinamiktir. Benim verilerim ev hizmetlilerinin ücretlerinin, programlarının, iş geçmişlerinin ve işe alınma örüntülerinin düzenlilik, süreklilik ve istikrar ile tanımlanan "formel" bir sektörün nitelikleri olduğunu gösteriyor. Bu "enformel" emek pazarının işleyişi, kentteki göçmen cemaatlerinde görülen aile-akrabalık ve komşuluk ağlarına içkin geleneksel ilişkiler tarafından yapılandırılır ve düzenlenir.

Ev hizmetlileri ile enformel sektörün öbür kollarında çalışan kadınlar arasındaki karşıtlık, kadınların ücret kazananlar olarak bilinç ve öznelliklerindeki farkları ve ücret kazanma kimliğinin kadınların öbür kimlikleriyle etkileşim biçimlerini daha iyi anlamamıza yardımcı olur. Kadınların belli kültürel ve ulusal bağlamlarda enformel sektöre katılımını ele alan araştırmalar genellikle, kadınların bu alanlardaki etkinliklerinin -ev temelli, soyutlayıcı ve doğal olarak kadınca diye tanımlanan becerilere dayanan etkinlikler- kadınların işi ile anne ve eş olarak toplumsal rollerinin birleşmesini nasıl desteklediğini belgeler. Kadınların ücretli işi ile geleneksel cinsiyet işinin birleşmesi kendilerini çalışan kadın gibi görmelerini engeller ve onları ekonomik eyleyicilik duygusundan mahrum bırakır. Vanessa Maher (1988) bu deneyimi en iyi, Faslı kadınlarla ilgili çalışmasında anlatır. Hem gelir getiren işlerle hem de ev işleriyle uğraşan kadınlardan günlük etkinliklerini anlatmalarını isteyince, herhangi bir kesin yanıt yerine yalnızca şaşkınlık ifadeleriyle karşılaşmış. Maher şunları yazar, "belki de benim soruma verilecek en geçerli yanıt 'Bütün gün kadınlık yaptım' olurdu" (122). Araştırmacıların vardığı sonuca göre kadınlar gelir getiren işle ev işi arasındaki farkı algılamadıklarına göre, o zaman gelir getiren etkinlikler, kaynakları ve karar almayı daha büyük ölçüde denetleyebilmek anlamında yaşamlarını etkilemez. Ev hizmetinde çalışmak, soyutlanmış özel işyerlerinde yürütülen kadınlara özgü bir meslektir, ama kadın kimliğinin çeşitli yüzlerinin birarada bulunmasına izin

vermez. Oysa, bu çalışmanın ortaya çıkardığı gibi, bir kadının annelik kimliği, ücret kazanan kişi kimliğinin dışında ve rastlantısal olmaktan çok uzaktır ve aslında ücret kazanma konusunda kesin kararlı olmasının temelini oluşturur. Anneliğinin, kimliğinin özü olarak önemi, iş deneyimi yüzünden tehlikeye düşmez. Başka bir deyişle, ev hizmetlileri benliği, bağlantılar ve ilişkiler anlamında, yani eş ve anne rolleri yoluyla da tanımlarlar. Ama bu, kadınların emeklerinin parasal değerini görmezden geldikleri ya da aile birliği ideolojisi ve çıkarların niteliğinin kendi bireysellik duygularını yok ettiği anlamına gelmez.

Kadınların eve yaptıkları parasal katkı evde bağımsız para denetimiyle ya da karar alma otoritesiyle doğrudan bağlantılı değildir. Kapıcıların eşleri hane gelirine, gecekondulardaki ev hizmetlilerinden çok daha fazla katkıda bulunurlar, ama karar alma konusunda gecekondu kadınlarından daha az söz hakkına sahiptirler. Bu çalışmanın gösterdiği gibi para kapıcı ailelerinde neredeyse tamamen erkek denetimindedir; bu durum kapıcılık kurumunun geleneksel ataerkil denetimin sürdürülmesindeki gücünü sergiler. Dahası, kadınların kazancı, kocanınkine eşit ya da ondan az olduğu sürece karar alma konusunda etkilerini bir noktaya kadar artırır. Kadınlar bu noktayı aşınca ve kocalarından daha fazla kazanmaya başlayınca, kocalar bunu aile içindeki ataerkil güçlerini yitirmek gibi görür ve karar alma konusunda daha sıkı bir denetim uygulayarak telafi ederler. Ama iki kadın grubunun karar alma profilleri, kadınların kendilerine ilişkin kararlar ve genel karar alma konularında neredeyse özdeştir; bu durum ne kazanma gücünün hacminin ne de denetiminin kadın özerkliğine dönüşmediğini yansıtır. Genelde, geleneksel erkek egemenliği daha derin, yapısal düzeylerde sürdürüldüğü zaman bile, kadınlar evle ilgili bir dizi karara "eşit katkı" yapabilirler şeklinde bir sonuca varılabilir. Para kazanmak kadınların benlik algılarını önemli ölçüde biçimlendirir. Bu araştırmadaki kadınlar para kazanan haline gelerek sağlam bir öz değer duygusu edinmişlerdir. Gerçekten, bu etki, kazanç gücü ailelerini ge-

çindirmelerini ve çocuklarının yaşam olanaklarını iyileştirmelerini mümkün kıldığı için bu kadınların ücretli işte kararlı olmalarını belirlemiştir.

Korunmasız emek enformel sektörün belirleyici yönüdür. Bu araştırmadaki ev hizmetlilerinden hiçbirinin (ev hizmetlisi olarak) sigorta güvencesi yoktu, ama çoğunluğu bir iş koşulu olarak korunma ve güvence hakkında güçlü bir kavrayış geliştirmişti. Ev hizmetlileri bunun politika belirlenmesi gerekli bir alan olduğunu açıkça ifade ettiler. Ama, iş güvencesi kavrayışları emeklilik maaşına hak kazanabilmek ile işle ilgili yaralanmalar ve hastalık söz konusu olduğunda hak talep edebilmek üzerinde yoğunlaşıyordu. Güvence tanımlarında ücret ve iş saatleriyle ilgili düzenlemelere yer olmayışı şaşırtıcı değildir, çünkü bunlar Türkiye'de evrilen mevcut enformel mekanizmalar yoluyla tatmin edici şekilde idare edilirler. Mevcut sosyal sigorta yasasının ev hizmetlilerini de kapsayacak şekilde genişletilmesi öyle bir şekilde yapılmalıdır ki tek bir işverene bağlı kalma zorunluluğu getirmemeli ama ev hizmetlilerinin ortaya koydukları arz pazarını denetleme yeteneklerini korumalıdır. Başka bir açıdan incelenince, bu kadınların "bireyselleşmiş" bir sigorta güvencesine dahil olma gereğine duydukları inanç, geleneksel ataerkil ailenin sağladığı korumanın artan kırılganlığını algılayışlarını yansıtır. Onlar kocalarının ve oğullarının yerine işlerini, giderek artan ölçüde, güvence ve korunmanın kaynağı olarak görmektedirler. Bu değişim bu kadınların ekonomik eyleyiciliklerine dair güçlü duygularının bir ifadesidir. Bu araştırmadaki kadınlardan birinin dediği gibi: "'Bunu ben satın aldım' diyebilmek harika bir duygu."

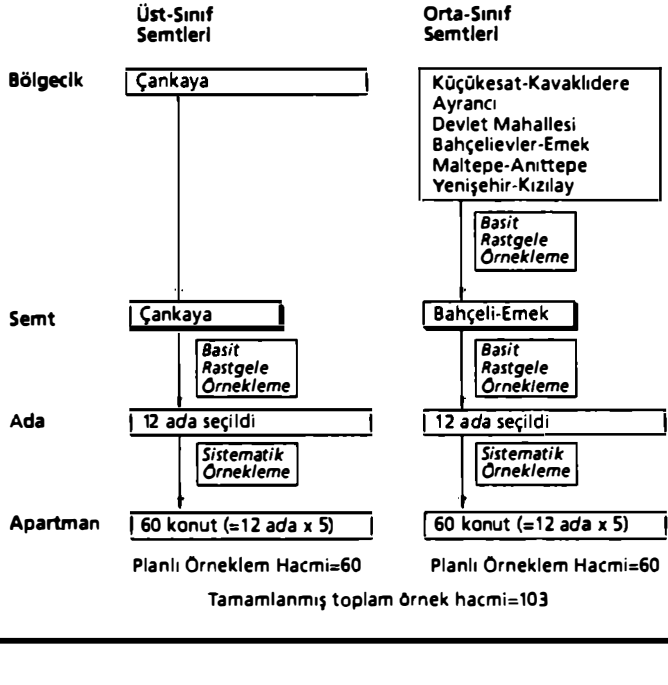
EK

ÖRNEKLEME İŞLEMLERİ

Bu araştırma bir ev hizmetlileri örneklemi gerektirdi. Ama kapıcı grubunun örnekleme çerçevesi Ankara Belediyesi'nin İnşaat ve Konut bölümünün hazırladığı bir bina listesiydi. Bu konutların yarısı Ankara'da orta sınıf mesken alanlarından, öbür yarısı da üst ve üst-orta sınıf alanlardan örneklenmişti. Konut alanlarını bir sınıf belirleyicisi olarak kullandım çünkü Türkiye'de konut alanları göreceli bir homojenlik gösterir ve sosyal sınıfa göre birbirinden ayrılır. Orta ve üst-orta sınıfların muhitlerinden seçim yaparken öncelikle göz önünde tutulan konu buraların farklı ev hizmetlileri gruplarını temsil etmeleriydi. Bu muhitlerde yaşayan işverenlerin sınıf farklarının ev hizmetlilerinin ücretlerine, iş yüklerine ve işveren kadının işçisine karşı tutumuna yansıyacağı varsayıldı. Bu örnekleme işlemi Şekil 1'de özetlenmiştir.

1970'te Ankara Nazım Plan Bürosu ayrıntılı bir hane anketinin verilerinden yararlanarak ortalama gelir düzeyine göre Ankara semt bölgeciklerini sınıflandırdı. Bu bilgiye dayanarak ortalama hane gelirine göre belirlenen otuz iki bölgeciğe yayılmış altı gelir grubu tanımlandı. En yüksek gelir grubu (üst ve üst-orta sınıf) üç semti içine alan (Güven, Aziziye ve Çankaya) tek bir bölgecikten oluştuğuna göre, bu gelir düzeyinde

ŞEKİL 1
Kapıcı Grubu Örnekleme İşlemi, Ankara

her üç semt de örneklendi. İkinci en yüksek gelir grubu (orta sınıf) altı bölgecik içeriyordu ve örneklenmesi gerekti. Böylece, o da üç semtten (Yukarı Bahçeli, Emek, Bahçelievler) oluşan Bahçelievler-Emek bölgeciği çekilişle seçildi.

Bölgecik seçimi yapıldıktan sonra, her semtten rastgele dört ada seçildi (bir ada üç dört blokla çevrili ve içeriden binalarla ve konut dışında kullanılan mekânlarla bölünen bir toprak parçasıdır). Öte yandan her seçim öncesinde birçok eleme yapıldı; adalar barındırdıkları bina sayısına göre farklılık gösterirler ve olduğu gibi park, okul, elçilik ve başka kamu alanları ile binalarından oluşanlar dışta bırakıldı. Bunun sonucunda, basit rastgele örnekleme yöntemiyle toplam yirmi dört ada seçildi. Yani, her adanın sayısı bir torbaya konup iyice karıştırıl-

dı ve sonra üst sınıfa ve üst-orta sınıfa ait on iki ada ile orta sınıfa ait on iki ada rastgele çekildi.

Adalar seçildikten sonra, her adadan konut (apartman) seçmek için sistematik örnekleme stratejisi kullanıldı. İlk bina (haritada her ada için işaretlenen 1 numaralı "parsel") seçildi ve bundan sonra, her bir üçüncü bina seçildi. Bu yolla, her iki gelir kategorisinden 60 bina olmak üzere, örneği oluşturacak 120 apartman seçildi.

Bu örnekleme işleminde kullanılan haritalar apartmanların sokak numaralarını içermiyordu. Bu yüzden, görüşmecilere önce, haritaların doğruluğunu onaylamak ve apartman numaralarını işaretlemek için elle çizilmiş basit haritalara göre adalara gitmeleri söylendi. Parsel başına gerçek apartman sayısı ile bizim haritalarımızda belirtilenler arasında hiçbir tutarsızlığa rastlamadık.

İlk ziyaretlerde, örneklemdeki binaların on yedisinin, ya lokanta ve banka gibi ticari iş kurumları ya da inşaat ve boş alan olduğunu gördük. Binaların on dokuzunda ya bina çok küçük olduğundan kapıcı yoktu ya da binada yaşamayan bir kapıcı hizmet görüyordu. Buna ilaveten, binaların birindeki kapıcı bekârdı. Üç kategoriden inşaat alanı, binada yaşamayan kapıcı ve kapıcısız apartman en çok orta sınıfa ait Bahçeli-Emek mahallesinde görülüyordu. Adı üstünde bahçeli evlerin bulunduğu Bahçelievler, yüksek evlerin küçük villa tipi evlerin yerini aldığı, yeniden inşa edilme sürecinde bir semt. Semtin bu özelliğinden dolayı, ilk örneklemdeki konutların yüksek bir oranının yerine başkalarını koymak zorunda kaldık.

Başlangıçta otuz yedi binanın elenmesinden sonra, hepsinde evli kapıcı bulunan geriye kalan seksen üçünde kapıcı eşlerinin on sekizi anket yapıldığı sırada ev hizmetinde çalışmıyordu. Bu grup şu bölümlere ayrılıyordu: On ikisi ev hizmetinde "hiç çalışmamıştı"; dördü son bir iki yıldır ev hizmetinde çalışmıyordu; ve ikisi başka işlerde görevliydi. Bu küçük oran, aslında, çalışmanın başlangıç hipotezlerinden birini doğruluyordu: Türkiye'de kapıcı eşlerinin büyük çoğunluğu ev hizmetinde çalışırlar. Bir de, bu seksen üç kapıcı eşinin üçü görüşmeyi kabul etmedi.

Uygun olmayan özellikleri nedeniyle başlangıçtaki örneklemden elenen binaların yerine, kapıcısının eşi ev hizmetinde çalışan yan bina koyuldu. Eskisinin yerine konan binalarda, beş ev hizmetlisi görüşmeyi kabul etmedi. Tamamlanmış örneklem hacmini oluşturan 103 hane ev hizmetinde çalışmanın yanı sıra resmî kapıcı olarak tutulmuş yedi ev hizmetlisini içeriyordu.

Abadan-Unat, Nermin. 1990. "The Legal Status of Turkish Women." *Women, Family, and Social Change in Turkey* içinde, der. Ferhunde Özbay. Bangkok: UNESCO.

—. 1991 "The Impact of Legal and Educational Reforms on Turkish Women." *Women in Middle Eastern History* içinde, der. Nikki R. Keddie ve Beth Baron. New Haven: Yale University Press.

Abercrombie, Nicholas ve Stephen Hill. 1976. "Paternalism and Patronage." *British Journal of Sociology* 27, no. 4: 413-29.

Abu-Lughod, Lila, der. 1998. *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*. Princeton: Princeton University Press.

Adam, Barbara. 1996. "Detraditionalization and the Certainty of Uncertain Futures." *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity* içinde, der. Paul Heelas, Scott Lash ve Paul Morris. Malden, Mass: Blackwell.

Amin, Samir. 1974. *Accumulation on a World Scale*. New York: Monthly Review Press.

—. 1977. *Imperialism and Unequal Development*. New York: Monthly Review Press. [Türkçesi: *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. çev. Semih Lim. Istanbul: Kaynak Yayınları, 1992]

Appadurai, Arjun. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Arat, Yeşim. 1997. "The Project of Modernity and Women in Turkey." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Seattle: University of Washington Press. [Türkçesi: *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. çev. Nurettin Elhüseyni. Istanbul: Tarih Vakfı, 1998]

Arizpe, Lourdes. 1975. "Women in the Informal Sector: The Case of Mexico City." *Signs* 3, no. 1: 25-37.

Ayata, Ayşe. 1989. "Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik." Sosyal Bilimler Kongresine Sunulan Tebliğ. ODTÜ, Ankara.

Ayata, Sencer. 1988. "Kentsel Orta Sınıf Ailelerde Statü Yarışması ve Salon Kullanımı." *Toplum ve Bilim* 42: 5-25.

—. 1989. "Toplumsal Çevre Olarak Gecekondu ve Apartman" *Toplum ve Bilim* 46-47: 101-27.

Ayata Sencer ve Ayşe Ayata. 1996. "Konut, Komşuluk ve Kent Kültürü/Housing, Neighborliness, and the Urban Culture." Housing Research Series 10. Ankara: Turkish Prime Ministry, Housing Development Administration.

Barkey, Henri. 1984. "The Political Economy of Industrialization: A Case Study of Turkey, 1960-80." Doktora tezi, University of Pennslyvania.

Bawly, Dan. 1982. *The Subterranean Economy.* New York: McGraw Hill.

Beneria, Lourdes ve Martha Roldan. 1987. *The Crossroads of Class and Gender.* Chicago: University of Chicago Press.

Beneria, Lourdes ve Gita Sen. 1981. "Accumulation, Reproduction, and Women's Role in Economic Development: Boserup Revisited." *Signs* 7, no. 2: 279—98.

—. 1982. "Class and Gender Inequalities and Women's Role in Economic Development: Theoretical and Practical Implications." *Feminist Studies* 8, no. 1: 156-76.

Bennholdt-Thomsen, Veronika. 1984. "Towards a Teory of the Sexual Division of Labor." *Households and the World Economy* içinde, der. Joan Smith, Immanuel Wallerstein ve Hans Dieter Evers. Beverly Hills: Sage.

Benson, Susan Porter. 1996. "Living on the Margin: Working-Class Marriages and Family Survival Strategies in the United States, 1919-1941." *The Sex of Things* içinde, der. Victoria de Grazia ve Ellen Furlough. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

Benton, Lauren A. 1990. *Invisible Factories: The Informal Economy and Industrial Development in Spain.* Albany: State University of New York Press.

Berik, Günseli. 1987. *Women Carpet Weavers in Turkey: Patterns of Employment, Earnings, and Status.* Cenevre: International Labor Office.

Berk, Sarah Fenstermaker. 1985. *The Gender Factory.* New York: Plenum Press.

Berk, Sarah Fenstermaker ve Catherine White Berheide. 1977. "Going Backstage: Gaining Access to Observe Household Work." *Sociology of Work and Occupations* 4, no. 1: 27-49.

Berkes, Niyazi. 1942. *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma.* Ankara: Uzluk Yayınevi.

Bhabha, Jacqueline, Francesca Klug ve Sue Shutter. 1985. *Worlds Apart: Women Under Immigration and Nationality Law.* Londra: Pluto Press.

Bickham Mendez, Jennifer. 1998. "Of Mops and Maids: Contradictions and Continuities in Bureucratized Domestic Work." *Social Problems* 45, no. 1: 114-35.

Bland, Lucy, Rachel Harrison, Frank Mort ve Christine Weedon. 1978. "Relations of Reproduction Approaches Through Anthropology." *Women Take Issue* içinde, der. Birmingham Kadın Araştırmaları Grubu. Londra: Hutchinson.

Blood, Robert ve Donald M. Wolfe. 1960. *Husbands and Wives.* New York: Free Press.

Blumberg, Rae Lesser. 1984. "A General Theory of Gender Stratification." *Sociological Theory* içinde, der. Randall Colins. San Francisco: Jossey-Bass.

—. 1991. "Income Under Female Versus Male Control: Hypotheses from a Theory of Gender Stratification and Data from the Third World." *Gender, Family, And Economy: The Triple Overlap* içinde, der. Rae Lesser Blumberg. Newbury Park: Sage.

Blumberg, Rae Lesser ve Marion Tolbert Coleman. 1989. "A Theory-Guided Look at the Gender Balance of Power in the American Couple." *Journal of Family Issues* 10, no. 2: 225-50.

Blumstein, Philip ve Pepper Schwartz. 1983. *American Couples: Money, Work, and Sex*. New York: William Morrow.

—. 1991. "Money and Ideology: Their Impact on Power and the Division of Household Labor." *Gender, Family, and Economy: The Triple Overlap* içinde, der. Rae Lesser Blumberg. Newbury Park: Sage.

Bolak, Hale Cihan. 1990. "Women Breadwinners and the Construction of Gender: Urban Working-class Households in Turkey." Doktora tezi. University of California, Santa Cruz.

—. 1995. "Towards a Conceptualization of Marital Power Dynamics: Women Breadwinners and Working-class Households in Turkey." *Women in Modern Turkish Society* içinde, der. Şirin Tekeli. Atlantic Heights, N.J.: Zed. [Türkçesi: *Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. der. Şirin Tekeli. Istanbul: İletişim Yayınları, 1990]

Boran, Behice. 1945. *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki köy çeşidinin mukayeseli tetkiki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Boratav, Korkut. 1988. *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*. Istanbul: Gerçek Yayınevi.

Boserup, Ester. 1970. *Woman's Role in Economic Development*. Londra: George Allen and Unwin.

Bozdoğan, Sibel. 1997. "The Predicament of Modernism in Turkish Architectural Culture: an Overview." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Seattle: University of Washington Press. [Türkçesi: *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. çev. Nurettin Elhüseyni. Istanbul: Tarih Vakfı, 1998]

Bozdoğan, Sibel ve Reşat Kasaba. 1997. "Introduction" *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Seattle: University of Washington Press. [Türkçesi: *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. çev. Nurettin Elhüseyni. Istanbul: Tarih Vakfı, 1998]

Bromley, Ray ve Chris Gerry, der. 1979. *Casual Work and Poverty*. Londra: John Wiley and Sons.

Brydon, Lynne ve Sylvia Chant. 1989. *Women in the Third World*. Londra: Edward Elgar.

Bujra, Janet M. 1978. "Proletarianization and the 'Informal Economy': A Case Study from Nairobi." *African Urban Studies* 3: 47-66.

Bulaç, Ali. 1992. *Din ve Modernizm*. Istanbul: Beyan.

Bunster, Ximena ve Chaney Elsa. 1985. *Sellers and Servants*. New York: Praeger.

Cardoso, Fernando Henrique ve Enzo Faletto. 1979. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

Castells, Manuel ve Alejandro Portes. 1989. "World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy." *The Informal Economy* için-

de, der. Alejandro Portes, Manuel Castells ve Lauren A. Benton. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Castro, Mary G. 1989. "What is Bought and Sold in Domestic Service? The Case of Bogota: A Critical Review." *Muchachas No More* içinde, der. Elsa M. Chaney ve Mary G. Castro. Philadelphia: Temple University Press.

Chaney, Elsa M., ve Mary Garcia Castro, der. 1989. *Muchachas No More* Philadelphia: Temple University Press.

Chant, Sylvia. 1991. *Women and Survival in Mexican Cities: Perspectives on Gender, Labour Markets, and Low-Income Households*. New York: Manchester University Press.

Chaplin, David. 1978. "Domestic Service and Industrialization." *Comparative Studies in Sociology* içinde, der. Richard Thomasson. Greenwich, Conn: Jai Press.

Charles, Nicola ve Marion Kerr. 1987. "Just the Way It is: Gender and Age Differences in Family Food Consumption." *Give and Take in Families: Studies in Resource Distribution* içinde, der. Julia Brannen ve Gail Wilson. Londra: Allen and Unwin.

Clark, Gracia. 1994. *Onions are My Husband: Survival and Accumulation by West African Market Women*. Chicago: University of Chicago Press.

Clark-Lewis, Elizabeth. 1987. "This Work Had an End: African Domestic Workers in Washington, D.C., 1910-1940." *To Toil the Livelong Day* içinde, der. Carol Groneman ve Mary B. Norton. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

Cock, Jacklyn. 1980. *Maids and Madams: A Study in the Politics of Exploitation*. Johannesburg: Raven Press.

Cohen, Rina. 1991. "Women of Color in White Households: Coping Strategies of Live-in Domestic Workers." *Qualitative Sociology* 14, no. 2: 197-215.

Coleman, Marion Tolbert. 1991. "The Division of Household Labor: Suggestions for Future Empirical Consideration and Theoretical Development." *Gender, Family, and Economy: The Triple Overlap* içinde, der. Rae Lesser Blumberg. Newbury Park: Sage.

Colen, Shellee. 1986. "With Respect and Feelings': Voices of West Indian Child Care and Domestic Workers in New York City." *All American Women: Lines That Divide, Ties That Bind* içinde, der. Johnetta Cole. New York: Free Press.

—. 1989. "'Just a Little Respect': West Indian Domestic Workers in New York City." *Muchachas No More* içinde, der. Elsa M. Chaney ve Maria Garcia Castro. Philadelphia: Temple University Press.

Colen, Shellee ve Roger Sanjek. 1990. "At Work in Homes I: Orientations." *At Work in Homes: Household Workers in World Perspective* içinde, der. Roger Sanjek ve Shellee Colen. American Ethnological Society Monograph Series, no. 3. Washington, D. C.: American Anthropological Association.

Collins, Patricia Hill. 1991. "Learning from the Outsider Within: The Sociological Significance of Black Feminist Thought." *Beyond Methodology* içinde, der. Mary Fonow ve Judith A. Cook. Bloomington: Indiana University Press.

Connell, R.W. 1987. *Gender and Power*. Stanford: Stanford University Press. [Türkçesi: *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*. çev. Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998]

Coser, Lewis. 1973. "Domestic Servants: The Obsolescence of a Social Role." *Social Forces* 52, no. 1: 31-40.

Cowan, Ruth. 1983. *More Work for Mother*. New York: Basic Books.

Çiftçi, Oya. 1990. "Women in the Public Sector." *Women, Family and Social Change in Turkey* içinde, der. Ferhunde Özbay. Bangkok: UNESCO.

Çınar, Mine. 1988. "Subcontracting at Home: Disguised Female Employment in Urban Turkey." Loyola University of Chicago School of Business Administration Working Paper no. 8810.

—. 1991. "Labor Oppurtunities for Adult Females and Home-Working Women in Istanbul, Turkey." Working Paper no. 2, G. E. von Grunebaum Center for Near Eastern Studies, University of California, Los Angeles.

Çınar, Mine, Günar Evcimen ve Mehmet Kaytaz. 1988. "The Present-Day Status of Small-Scale Industries (Sanatkar) in Bursa, Turkey." *International Journal of Middle East Studies* 20, no. 3: 287-301.

Çulpan, Oya. 1979. *Kent Yaşamında Bir İşlev Türü: Kapıcılık*. Doçentlik Tezi. Ankara: T.C. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari İlimler Fakültesi.

Davidoff, Leonore. 1974. "Mastered for Life: Servant and Wife in Victorian and Edwardian England." *Journal of Social History* 7, no. 4: 406-28. [Türkçesi: "Ömür boyu esaret: Viktorya ve Edward dönemlerinde İngiltere'de hizmetçi ve evli kadın," *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet* içinde, yay. haz. Ayşe Durakbaşa, çev. Zerrin Ateşer-Selda Somuncuoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002]

—. 1976. "The Rationalization of Housework." *Dependence and Exploitation in Work and Marriage* içinde, der. Leonard Barker ve Sheila Allen. Londra: Longman. [Türkçesi: "Ev işinin rasyonelleşmesi", *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet* içinde]

Davis, Kingsley. 1988. "Wives and Work: A Theory of the Sex-Role Revolution and Its Consequences." *Feminism, Children, and the New Families* içinde, der. Sanford M. Dornbusch ve Myra H. Strober. New York: Guilford Press.

Deere, D. Carmen. 1976. "Rural Women's Subsistence Production in the Capitalist Periphery." *Review of Radical Political Economics* 8, no. 1: 9-17.

Delaney, Carol. 1991. *The Seed and the Soil*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press. [Türkçesi: *Tohum ve Toprak*, çev. Selda Somuncuoğlu-Aksu Bora. İstanbul: İletişim, 2001]

Delphy, Christine. 1979. "Sharing the Same Table: Consumption and the Family." *The Sociology of the Family: New Directions in Britain* içinde, der. C. C. Harris. Keele: University of Keele.

De Oliveria, Orlandina ve Bryan Roberts. 1994. "The Many Roles of the Informal Sector in Development: Evidence from Urban Labor Market Research, 1940-1989." *The Informal Sector Debate in Latin America* içinde, der. Cathy Rakowski. Albany: State University of New York Press.

DİE State Institute of Statistics 1989. *1985 Census of Population: Social and Economic Characteristics*. Ankara: DİE.

di Leonardo, Micaela. 1987. "The Female World of Cards and Holidays: Women, Families, and the Work of Kinship." *Signs* 12, no. 3: 440-53.

Dill, Thornton B. 1994. *Across the Boundaries of Race and Class: An Exploration of The Relationship Between Work and Family Among Black Female Domestic Servants.* New York: Garland.

—. 1988. "Making Your Job Good to Yourself: Domestic Service and the Construction of Personal Dignity." *Women and the Politics of Empowerment* içinde, der. Ann Bookman ve Sandra Morgen. Philadelphia: Temple University Press.

Douglas, Mary. 1989. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo.* Londra ve New York: Ark Paperbacks.

DPT (State Planning Office). 1992. "Türk Aile Yapısı Araştırması." *DPT Yayınları*, no. 2313.

Duarte, Isis. 1989. "A Question for The Feminist Movement: Household Workers in the Dominican Republic." *Muchachas No More* içinde, der. Elsa M. Chaney ve Mary Garcia Castro. Philadelphia: Temple University Press.

Duben, Alan. 1982. "The significance of family and kinship in urban Turkey." *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı. Bloomington, Indiana: Indiana University Press. [Türkçesi: "Türkiye kentlerinde aile ve akrabalığın önemi", *Kent, Aile, Tarih* içinde, çev. Leyla Şimşek, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002]

Duben, Alan ve Cem Behar. 1991. *Istanbul Households: Marriage, Family, and Fertility, 1880-1940.* Cambridge: Cambridge University Press. [Türkçesi: *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940.* İstanbul: İletişim Yayınları, 1996]

Dudden, Faye. 1983. *Serving Women: Household Service in Nineteenth-Century America.* Middleton: Wesleyan University Press.

Dwyer, Daisy ve Judith Bruce, der. 1988. *A Home Divided: Women and Income in the Third World.* Stanford: Stanford University Press.

Ehrenreich, Barbara. 1989. *Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class.* New York: Pantheon Books.

Elliot, Joyce ve William Moskoff. 1983. "Decision-Making Power in Romanian Families." *Journal of Comparative Family Studies* 14 no. 1: 38-51.

Elson, Diane ve Ruth Pearson. 1988. "The Subordination of Women and the Internationalisation of Factory Production." *Of Marriage and the Market: Women's Subordination in International Perspective* içinde, der. Kate Young, Carol Wolkowitz ve Roslyn McCullagh. Londra: Routledge.

Eralp, Atilla. 1990. "The Politics of Turkish Development Strategies." *Turkish State, Turkish Society* içinde, der. Andrew Finkel ve Nükhet Sirman. Londra: Routledge.

Ericksen, Julia, William Yancey ve Eugene Ericksen. 1979. "The Division of Family Roles." *Journal of Marriage and Family* 41: 301-13.

Erkut, Sumru. 1982. "Dualism in Values Toward Education of Turkish Women." *Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı. Bloomington: Indiana University Press.

Erman, Tahire. 1998. "The Impact of Migration on Turkish Rural Women: Four Emergent Patterns." *Gender & Society* 12: 146-68.

Esmer, Yılmaz, Hamit Fişek ve Ersin Kalaycıoğlu. 1986. *Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Öncelikler, Hane Gelirleri, Harcamaları ve Sosyo-ekonomik İhtiyaçlar Üzerine Bir Araştırma Dizisi.* Cilt 1. İstanbul: TÜSİAD.

Espinal, Rosario ve Sherri Grasmuck. 1993. "Gender, Households, and Informal Entrepreneurship in the Dominican Republic." 18. Karayip Araştırmaları Derneği Yıllık Toplantısı'nda sunulan tebliğ, Mayıs 24-29, Kingston ve Ocho Rios, Jamaica.

Fairchilds, Cissie. 1984. *Domestic Enemies: Servants and Their Masters in Old Regime France*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Fapohunda, Eleanor. 1988. "The Nonpooling Household: A Challeng to Theory." *A Home Divided: Women and Income in the Third World* içinde, der. Daisy Dwyer ve Judith Bruce. Stanford: Stanford University Press.

Featherstone, Mike, der. 1990. *Global Culture, Nationalism, Globalization, and Modernity*. Londra: Sage.

Fenstermaker, Sarah, Candace West ve Don H. Zimmermann. 1991. "Gender Inequality: New Conceptual Terrain." *Gender, Family, and Economy: The Triple Overlap* içinde, der. Rae Lesser Blumberg. Newbury Park: Sage.

Fernandez-Kelly, Maria Patricia. 1983. *For We Are Sold, I And My People: Women and Industry in Mexico's Frontier*. Albany: State University of New York Press.

Fernandez-Kelly, Maria Patricia ve Anna M. Garcia. 1989. "Informalization at the Core: Hispanic Women, Homework, and the Advanced Capitalist State." *The Informal Economy* içinde, der. Alejandro Portes, Manuel Castells ve Lauren A. Benton. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Finkel, Andrew ve Nükhet Sirman, der. 1990. *Turkish State, Turkish Society*. Londra: Routledge.

Folbre, Nancy. 1988. "The Black Four of Hearts: Toward a New Paradigm of Household Economics." *A Home Divided: Women and Income in the Third World* içinde, der. Daisy Dwyer ve Judith Bruce. Stanford: Stanford University Press.

Frank, Andre Gunder. 1972. "The Development of Underdevelopment." *Dependence and Underdevelopment: Latin America's Political Economy* içinde, der. James D. Cockcroft, Andre Gunder Frank ve Dale L. Johnson. New York: Monthly Review Press.

—. 1979. *Dependent Accumulation and Underdevelopment. New York: Monthly Review Press.*

Freeman, Carla. 2000. *High Tech and High Heels in the Global Economy: Women, Work, and Pink-Collar Identities in the Caribbean*. Durham: Duke University Press.

Frobel, Folker, Otto Kreye ve Jurgen Heinrichs. 1979. *The New International Division Of Labor*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gerry, Chris ve Chris Birkbeck. 1981. "The Petty Commodity Producer in Third World Cities: Petit Bourgeois or 'Disguised Proletarian'?" *The Petite Bourgeoisie: Comparative Studies of the Uneasy Status* içinde, der. Frank Bechofer ve Brian Elliot: Londra: Macmillan.

Gillespie, Dair L. 1971. "Who Has the Power? The Marital Struggle." *Journal of Marriage and the Family* 33, no. 3: 445-58.

Glenn, Evelyn Nakano. 1986. *Issei, Nissei, Warbride: Three Generations of Japanese American Women in Domestic Service*. Philadelphia: Temple University Press.

—. 1988. "A Belated Industry Revised: Domestic Service Among Japanese American Women." *The Worth of Women's Work: A Qualitative Synthesis* içinde, der.

Anne Statham, Eleanor M. Miller ve Hans O. Mauksch. Albany: State University of New York Press.

Goddard, Victoria. 1987. "Honour and Shame: The Control of Women's Sexuality and Group Identity in Naples." *The Cultural Construction of Sexuality* içinde, der. Pat Caplan. New York: Routledge.

Godwin, Deborah D., ve John Scanzoni. 1989. "Couple Consensus during Marital Joint Decision Making: A Context, Process, Outcome Model." *Journal of Marriage and the Family* 51, no. 4: 943-56.

Goffman, Erwing. 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday Anchor Books.

—. 1963. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

Gold, Ray. 1952. "Janitors vs. Tenants: A Status-Income Dilemma." *American Journal of Sociology* 57: 487-93.

Göle, Nilüfer. 1997. *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*. Ann Arbor: University of Michigan Press. [Türkçesi: *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis, 1991]

Grasmuck, Sherri. 1991. "Bringing the Family Back In: Towards an Expanded Understanding of Women's Subordination in Latin America." Latin Amerika Araştırmaları Derneği toplantılarında sunulan tebliğ, 16. Uluslararası Kongre, Washington, D. C.

Gregson, Nicky ve Michelle Lowe. 1994. *Servicing the Middle Classes*. New York: Routledge.

Grossman, Allyson. 1980. "Women in Domestic Work: Yesterday and Today." *Monthly Labor Review*, Ağustos, 17-21.

Gülalp, Haldun. 1997. "Modernization Policies and Islamist Politics in Turkey." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Seattle: University of Washington Press. [Türkçesi: *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Tarih Vakfı, 1998]

Gültekin, Şener ve Bülent Gürel. 1978. *Tüm Hukuk Sorunlarıyla Kapıcılar*. İstanbul: Üçer Matbaacılık.

Gutmann, Matthew C. 1996. *The Meanings of Macho: Being a Man in Mexico City*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

Hansen, Karen Tranberg. 1989. *Distant Companions*. Ithaca: Cornell University Press.

Hansen, Susan ve Geraldine Pratt. 1995. *Gender, Work, and Space*. Londra: Routledge.

Harris, Olivia. 1981. "Households as Natural Units." *Of Marriage and the Market: Women's Subordination Internationally and Its Lessons* içinde, der. Kate Young, Carol Wolkowitz ve Roslyn McCullagh. Londra: Routledge and Kegan Paul.

Harris, Olivia ve Kate Young. 1981. "Engendered Structures: Some Problems in the Analysis of Reproduction." *The Anthropology of Pre-Capitalist Societies* içinde, der. Joel S. Kahn ve Joseph R. Llobera. Atlantic Highlands, N.J: Humanities Press.

Harrison, Faye V. 1991. "Women in Jamaica's Urban Informal Economy: Insights from a Kingston Slum." *Third World Women and the Politics of Feminism* içinde,

der. Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo ve Lourdes Torres. Bloomington: Indiana University Press.

Hartmann, Heidi. 1976. "The Historical Roots of Occupational Segregation: Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex." *Women and the Workplace* içinde, der. Martha Blaxall ve Barbara Reagen. Chicago: University of Chicago Press.

—. 1981a. "The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle: The Example of Housework." *Signs* 6, no 3: 366-94.

—. 1981b. "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union." *Women and Revolution* içinde, der. Lydia Sargent. Londra: Pluto Press.

Harvey, David. 1989. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell. [Türkçesi: *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis, 1997]

Heper, Metin. 1983. *Türkiye'de Kent Göçmenleri ve Bürokratik Örgütler*. İstanbul: Üçdal.

HIPS (Hacettepe Institute of Policy Studies). 1989. *1988 Turkish Population and Health Survey*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Hochschild, Arlie R. 1983. *The Managed Heart*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

—. 1989. *The Second Shift*. New York: Viking.

Holmstrom, Engin Inel. 1973. "Changing Sex Roles in a Developing Country." *Journal of Marriage and the Family*, Ağustos, 546-53.

Hondagneu-Sotelo, Pierrette. 1994a. *Gendered Transitions: Mexican Experiences of Immigration*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

—. 1994b. "Regulating the Unregulated? Domestic Workers' Social Networks." *Social Problems* 41: 50-64.

Hondagneu-Sotelo, Pierrette ve Ernestine Avila. 1997 "'I am here, but I'm there': The Meanings of Latina Transnational Motherhood." *Gender & Society* 11, no. 5: 548-71.

Hondagneu-Sotelo, Pierrette ve Cristina Riegos. 1997. "Sin Organizacion, No Hay Solucion: Latina Domestic Workers and Non-Traditional Labor Organizing." *Latino Studies Journal* 8, no. 3: 1-28.

Hood, Jane C. 1988. "The Caretakers: Keeping the Area Up and the Family Together." *The Worth of Women's Work: A Qualitative Synthesis* içinde, der. Anne Statham, Eleanor M. Miller ve Hans O. Mauksch. Albany: State University Of New York Press.

Hoodfar, Homa. 1988. "Household Budgeting and Financial Management in a Lower- Income Cairo Neigborhood." *A Home Divided: Women and Income in the Third World* içinde, der. Daisy Dwyer ve Judith Bruce. Stanford: Stanford University Press.

Hughes, Everett. 1985. *Men and Their Work*. Glencoe, Ill.: The Free Press of Glencoe.

Huntington, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.

Illich, Ivan. 1981. *Shadow Work*. Boston: Marion Boyars.

Inkeles, Alex ve David H. Smith. 1974. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Jayawardena, Kumari. 1986. *Feminism and Nationalism in the Third World*. Londra: Zed.

Jelin, Elizabeth. 1977. "Migration and Labor Force Participation of Latin American Women: The Domestic Servants in the Cities." *Signs* 3, no. 1: 129-41.

—. der. 1991. *Family, Household, and Gender Relations in Latin America*. Londra: Kegan Paul International.

Kandiyoti, Deniz. 1982. "Urban Change and Women's Roles in Turkey: An Overview and Evaluation." *Sex Roles, Family, and Commodity in Turkey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı. Bloomington: Indiana University Press.

—. 1988. "Bargaining with Patriarchy." *Gender & Society* 12, no 3: 274-90.

—. 1989. "Women and the Turkish State: Political Actors or Symbolic Pawns?" *Woman-Nation-State* içinde, der. Nira-Yuval Davis ve Floya Anthias. Londra: Macmillan.

—. 1990. "Rural Transformation in Turkey and Its Implications for Women's Status." *Women, Family, and Social Change in Turkey* içinde, der. Ferhunde Özbay. Bangkok: UNESCO.

—. 1995. "Patterns of Patriarchy: Notes for an Analysis of Male Dominance in Turkish Society." *Women in Modern Turkish Society* içinde, der. Şirin Tekeli. Londra: Zed. [Türkçesi: *Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990]

—. 1997. "Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Seattle: University of Washington Press. [Türkçesi: *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Tarih Vakfı, 1998]

Karpat, Kemal. 1976. *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kartal, S. K. 1978. *Kentleşme ve İnsan*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü.

—. 1983. *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme*. Ankara: Yurt Yayınevi.

Katzman, David. 1978a. "Domestic Service: Woman's Work." *Women Working* içinde, der. Ann H. Stromberg ve Shirley Harkess. Palo Alto: Mayfield.

—. 1978b. *Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrializing America*. New York: Oxford University Press.

Kazgan, Gülten. 1981. "Labor Force Participation, Occupational Distribution, Educational Attainment, and the Socio-Economic Status of Women in the Turkish Economy." *Women in Turkish Society* içinde, der. Nermin Abadan-Unat. Leiden: E. J. Brill.

Keleş, Ruşen. 2000. *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge.

Keleş, Ruşen ve Michael N. Danielson. 1985. *The Politics of Rapid Urbanization: Government and Growth in Modern Turkey*. New York: Holmes and Meier.

Keyder, Çağlar. 1979. "The Political Economy of Turkish Democracy." *New Left Review*, no. 115: 3-44.

—. 1987. *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. Londra: Verso. [Türkçesi: *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989]

Khoo, Siew-Ean, Peter C. Smith ve James T. Fawcett. 1984. "Female Rural to Urban Migration in the Third World: Comparative Perspectives and Research Notes." *IMR [International Migration Review]* 18, no. 4: 1247-63.

Kıray, Mübeccel. 1964. *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*. Ankara: Devlet Planlama Dairesi.

—. 1985. "Metropolitan City and the Changing Family." *Family in Turhish Society* içinde. Ankara: The Turkish Social Science Association.

—. 1991. "Introduction: A Perspective." *Structural Change in Turkish Society* içinde, der. Mübeccel Kıray. Bloomington: Indiana University Press.

Köker, Eser. 1988. *Türkiye'de Kadın, Eğitim ve Siyaset: Yüksek Öğrenim Kurumlarında Kadının Durumu Üzerine Bir İnceleme*. Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi.

Komarovsky, Mirra. 1967. *Blue-Collar Marriage*. New York: Vintage Books.

Kongar, Emre. 1972. *İzmir'de Kentsel Aile*. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

KSSGM (Kadın Sorunları ve Statüsü Genel Müdürlüğü). 1995. *Women in Statistics*. Ankara: UNICEF.

—. 1998. *Türkiye'de Kadının Durumu*. Ankara: Takav.

Kuyaş, Nilüfer. 1982. "Female Labor Power Relations in the Urban Turkish Family." *Sex Roles, Family, and Community in Turhey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı, Bloomington: Indiana University Press.

Kuznesof, Elizabeth. 1989. "A History of Domestic Service in Spanish America, 1492- 1980." *Muchachas No More* içinde, der. Elsa M. Chaney ve Mary Garcia Castro. Philadelphia: Temple University.

Lancaster, Roger. N. 1992. *Life is Hard: Machismo, Danger, and the Intimacy of Power in Nicaragua*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Lasser, Carol. 1987. "The Domestic Balance of Power: Relations Between Mistress and Maid in Nineteenth-Century New England." *Labor History* 28: 5-22.

Lerner, Daniel. 1958. *The Passing of Traditional Society*. New York: Free Press.

Levine, Ned. 1973a. "Old Culture-New Culture: A Study of Migrants in Ankara, Turkey." *Social Forces* 51, no. 4: 355-68.

—. 1973b. "Value Orientation Among Migrants in Ankara, Turkey: A Case Study." *Journal of Asian and African Studies*. 8: 50-68.

—. 1982. "Social Change and Family Crisis: The Nature of Turkish Divorce." *Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı. Bloomington: Indiana University Press.

Lewis, Bernard. 1961. *The Emergence of Modern Turkey*. New York: Oxford University Press. [Türkçesi: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: TTK Yayınları, 1998]

Lim, Linda. 1983. "Capitalism, Imperialism, and Patriarchy: The Dilemmas of Third World Women Workers in Multinational Factories." *Women, Men and the International Division of Labor* içinde, der. June Nash ve Maria Patricia Fernandez-Kelly. Albany: State University of New York Press.

Luke, Timothy W. 1996. "Identity, Meaning and Globalization: Detraditionalization in Postmodern Space-time Compression." *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity* içinde, der. Paul Heelas, Scott Lash ve Paul Morris. Malden, Mass.: Blackwell.

Lukes, Steven. 1974. *Power: A Radical View*. Londra: Macmillan.

Maanen van, John. 1988. *Tales of the Field: On Writing Ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.

Magnarella, Paul J. 1972. "Conjugal Role Relationships in a Modernizing Turkish Town." *International Journal of Sociology of Family* 2: 179-92.

Maher, Vanessa. 1988. "Work, Consumption, and Authority Within the Household: A Moroccan Case." *Of Marriage and the Market: Women's Subordination in International Perspective* içinde, der. Kate Young, Carol Wolkowitz ve Roslyn McCullagh. Londra: Routledge.

Mardin, Şerif. 1997. "Projects as Methodology: Some Thoughts on Modern Turkish Social Sciences." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Seattle: University of Washington Press. [Türkçesi: *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. çev. Nurettin Elhüseyni. Istanbul: Tarih Vakfı, 1998]

Marx, Karl. 1976. *Capital*. Vol. I. Harmondsworth: Penguin.

Mauss, Marcel. 1954. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. Çeviri W.D. Halls. New York: W. W. Norton.

Maza, Sarah C. 1983. *Servants and Masters in Eighteenth Century-France: The Uses of Loyalty*. Princeton: Princeton University Press.

McBride, Theresa Marie. 1974. "Social Mobility for the Lower Classes: Domestic Servants in France." *Journal of Social History* 8: 63-78.

McClelland, David C. 1976. *The Achieving Society*. Yeniden Basım. New York: Irvington.

McKeever, Matthew. 1998. "Reproduced Inequality: Participation and Success in the South African Informal Economy." *Social Forces* 76, no. 4: 1209-43.

Meara, Hannah. 1974. "Honor in Dirty Work." *Sociology of Work and Occupations* 1, no. 3: 259-83.

Mencher, Joan. 1988. "Women's Work and Poverty: Women's Contribution to Household Maintenance in South India." *Home Divided: Women and Income in The Third World* içinde, der. Daisy Dwyer ve Judith Bruce. Stanford: Stanford University Press.

Mies, Maris. 1982. *The Lace Makers of Narsapur*. Londra: Zed.

—. 1986. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. Londra: Zed.

Migdal, Joe S. 1997. "Finding the Meeting Ground of Fact and Fiction: Some Reflections on Turkish Modernization." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Seattle: University of Washington Press. [Türkçesi: *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. çev. Nurettin Elhüseyni. Istanbul: Tarih Vakfı, 1998]

Mills, Mary B. 1997. "Contesting the Margins of Modernity: Women, Migration, and Consumption in Thailand." *American Ethnologists* 24, no. 1: 37-61.

Mohanty, Chandra Talpade. 1991a. "Cartographies of Struggle: Third World Women and the Politics of Feminism." *Third World Womenand the Politics of Feminism* içinde, der. Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo ve Lourdes Torres. Bloominton: Indiana University Press.

—. 1991b. "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses." *Third World Women and the Politics of Feminism* içinde, der. Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo ve Lourdes Torres. Bloomington: Indiana University Press.

—. 1997. "Women Workers and Capitalist Scripts: Ideologies of Domination, Common Interests, and the Politics of Solidarity." *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures* içinde, der. M. Jacqui Alexander ve Chandra Talpade Mohanty. New York: Routledge.

Moser, Caroline. 1978. "Informal Sector or Petty Commodity Production? Dualism or Dependence in Urban Development?" *World Development* 6. no. 9/10: 1041-64.

—. 1981. "Surviving in the Suburbs." *Women and the Informal Sector: Institute of Developmental Studies Bulletin* 12, no. 3 (Temmuz): 19-29.

Moser, Caroline ve Kate Young. 1981. "Women of the Working Poor." *IDS Bulletin* 12, no. 3: 54-62.

Nalbantoğlu, Gülsüm Baydar. 1997. "Silent Interruptions: Urban Encounters with Rural Turkey." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Seattle: University of Washington Press. [Türkçesi: *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Tarih Vakfı 1998]

Nash, June ve Maria Patricia Fernandez-Kelly, der. 1983. *Women, Men, and the International Division of Labor*. Albany: State University of New York Press.

Nash, June ve Helen Safa, der. 1985. *Women and Change in Latin America*. South Hadley, Mass.: Bergin and Garvey.

Oakley, Ann. 1974. *The Sociology of Housework*. New York: Pantheon Books.

Oliveria, Anazir Maria de ve Odete Maria da Conceicao. 1989. "Domestic Workers in Rio de Janeiro." *Muchachas No More* içinde, der. Elsa M. Chaney ve Mary Garcia Castro. Philadelphia: Temple University Press.

Olson, Emily. 1982. "Duo Focal Family Structure and an Alternative Model of Husband-Wife Relationship." *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı. Bloomington: Indiana University Press.

Ong, Aihwa. 1987. *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Factory Women in Malaysia*. Albany: State University of New York Press.

—. 1988. "Colonialism and Modernity: Feminist Representations of Women in Non-Western Societies." *Inscriptions*, no. 3/4: 79—93.

Öncü, Ayşe. 1981. "Turkish Women in the Professions: Why So Many?" *Women in Turkish Society* içinde, der. Nermin Abadan Unat. Leiden: E. J. Brill.

Özbay, Ferhunde. 1989. "Family and Household Structure in Turkey: Past, Present, and Future." Konferansta sunulan tebliğ; Ortadoğu'da Değişen Aile, 16-18 Aralık, Amman, Ürdün.

—. 1995. "Changes in Women's Activities both Inside and Outside the Home." *Women in Modern Turkish Society* içinde, der. Şirin Tekeli. Atlantic Heights, N. J.: Zed. [Türkçesi: *Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim, 1990]

Özbek, Meral. 1997. "Arabesk Culture: A Case of Modernization and Popular Identity." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel

Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Seattle: University of Washington Press. [Türkçesi: *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. çev. Nurettin Elhüseyni. Istanbul: Tarih Vakfı 1998]

Özbudun, Ergun. 1976. *Social Change and Political Participation in Turkey*. Princeton: Princeton University Press.

Pahl, Jan. 1980. "Patterns of Money Management within Marriage." *Journal of Social Policy* 3, no. 9: 313-35.

—. 1983. "The Allocation of Money and the Structuring of Inequality within Marriage." *The Sociological Review*, Mayıs 31, 237-62.

Palmer, Phyllis. 1987. "Housewife and the Household Worker: Employer-Employee Relationship in the Home, 1928-1941." *To Toil the Livelong Day* içinde, der. Carol Groneman ve Mary B. Norton. Ithaca: Cornell University Press.

—. 1989. *Domesticity and Dirt: Housewives and Domestic Servants in the United States, 1920-1945*. Philadelphia: Temple University Press.

Papanek, Hanna ve Laurel Schwede. 1988. "Women Are Good With Money: Earning and Managing in an Indonesian City." *A Home Divided: Women and Income in the Third World* içinde, der. Daisy Dwyer ve Judith Bruce. Stanford: Stanford University Press.

Parsons, Talcott. 1970. *Social Structure and Personality*. New York: Free Press.

Portes, Alejandro. 1994. "The Informal Economy and its Pradoxes." *Handbook of Economic Sociology* içinde, der. Neil. J. Smelser ve Richard Swedberg. Princeton: Princeton University Press.

Portes, Alejandro ve Lauren A. Benton. 1984. "Industrial Development and Labor Absorbtion: A Reinterpretation." *Population Development Review* 10, no. 4: 589- 611.

Portes, Alejandro ve Saskia Sassen-Koob. 1987. "Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies." *American Journal of Sociology* 93, no. 1: 30-61.

Portes, Alejandro ve Richard Schauffler. 1993. "Changing Perspectives on the Latin American Informal Sector." *Population and Development Review*. 19, no. 1 (Mart) 33-60.

Portes, Alejandro ve John Walton. 1981. *Labor, Class, and the International System*. New York: Academic Press

Portes, Alejandro, Manuel Castells ve Lauren A. Benton, der. 1989. *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Counries*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Pyle, Jean L. 1990. "Export-Led Development and the Underemployment of Women: The Impact of Discriminatory Development Policy in the Republic of Ireland." *Women Workers and Global Restructuring* içinde, der. Kathryn Ward. Ithaca, N.Y.: ILR Press.

Quataert, Donald. 1991. "Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing." *Women in the Middle Eastern History* içinde, der. Nikki R. Keddie ve Beth Baron. New Haven: Yale University Press.

Redclift, Nanneke ve Enzo Mingione, der. 1985. *Beyond Employment: Household, Gender, and Subsistence*. Oxford: Basil Blackwell.

Roberts, Byran. 1994. "Informal Economy and Family Strategies." *International Journal of Urban and Regional Research* 18: 6-23.

Roldan, Martha. 1985. "Industrial Outworking, Struggles for the Reproduction of Working-Class Families and Gender Subordination." *Beyond Employment: Household, Gender, and Subsistence* içinde, der. Nanneke Redclift ve Enzo Mingione. Oxford: Basil Blackwell.

Rollins, Judith. 1985. *Between Women: Domestics and Their Employers.* Philadelphia: Temple University Press.

Romero, Mary. 1988. "Day Work in the Suburbs: The Work Experience of Chicana Private Housekeepers." *The Worth of Women's Work: A Qualitative Synthesis* içinde, der. Anne Statham, Eleanor M. Miller ve Hans O. Mauksch. Albany: State University of New York Press.

—. 1992. *Maid in the U.S.A.* New York: Routledge.

Rostow, W.W. 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ruiz, Vicki L. 1987. "By the Day or Week: Mexicana Domestic Workers in El Paso." *To Toil the Livelong Day* içinde, der. Carol Groneman ve Mary B. Norton. Ithaca: Cornell University Press.

Safa, Helen. 1986. "Urbanization: The Informal Economy and State Policy in Latin America." *Urban Anthropology* 15. no. 1-2: 135-63.

—. 1990. "Women and Industrialization in the Carribbean." *Women, Employment, and the Family in the International Division of Labor* içinde, der. Sharon Stichter ve Jane L. Parpart. Philadelphia: Temple University Press.

Safa, Helen ve June Nash, der. 1976. *Sex and Class in Latin America.* New York: Praeger.

Safilios-Rothschild, Constantina. 1970. "Study of Family Power Structure: 1960-69." *Journal of Marriage and the Family* 32 (Kasım): 539-52.

—. 1976. "A Macro and Micro-Examination of Familty Power and Love: An Exchange Model." *Journal of Marriage and the Family* 38: 355-62.

—. 1984. "The Role of the Family in Development." *Women in Third World Development* içinde, der. Sue Ellen M. Charlton. Boulder: Westview Press.

—. 1990. "Socio-economic Determinants of the Outcomes of Women's Income-Generation in Developing Countries." *Women, Employment, and the Family in the International Division of Labor* içinde, der. Sharon Stichter ve Jane L. Parpart. Philadelphia: Temple University Press.

Saktanber, Ayşe. 1994. "Becoming the 'Other' as a Muslim in Turkey: Turkish Women vs. Islamist Women." *New Perspectives on Turkey* 11: 99-134.

Salzinger, Leslie. 1991. "A Maid by Any Other Name. The Transformation of 'Dirty Work' by Central American Immigrants." *Ethnography Unbound: Power and Resistance in the Modern Metropolis* içinde, der. Michael Burowoy. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

Sanjek, Roger ve Shellee Colen, der. 1990. *At Work in Homes: Household Workers in World Perspective.* American Ethnological Society Monograph Series no. 3. Washington, D.C.: American Anthropological Society.

Sassen, Saskia. 1988. *The Mobility of Labor and Capital: A Study of International Investment and Labor Flow.* Cambridge: Cambridge University Press.

—. 1996. "Toward a Feminist Analysis of the Global Economy." *Indiana Journal of Global Legal Studies* 4, no. 1: 7-42.

Sassen-Koob, Saskia. 1981. "Exporting Capital and Importing Labor: The Role of Caribbean Migration to New York City." Occasional Paper no. 28. Latin Amerika ve Karayip Araştırmaları Merkezi, New York University.

—. 1984. "The New Labor Demand in Global Cities." *Cities in Transformation* içinde, der. Michael P. Smith. Beverly Hills: Sage.

Scanzoni, John. 1982. *Sexual Bargaining: Power Politics in the American Marriage*. Chicago: University of Chicago Press.

Scanzoni, John ve Maximiliane Szinovacz. 1980. *Family Decison-Making: A Developmental Sex Role Model*. Londra: Sage.

Scott, Catherine V. 1995. *Gender and Development: Rethinking Modernization and Dependency Theory*. Boulder: L. Rienner.

Scott, James. 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press. [Türkçesi: *Tahakküm ve Direniş Sanatları: Gizli Senaryolar*. çev. Alev Türker. İstanbul: Ayrıntı, 1995]

Scott, Joan. 1988. *Gender and the Politics of History*. New York: Cambridge University Press.

Segal, Lynne. 1990. *Slow Motion: Changing Masculinities, Changing Men*. Londra: Virago. [Türkçesi: *Ağır Çekim: Değişen Erkeklikler, Değişen Erkekler*. çev. Volkan Ersoy. İstanbul: Ayrıntı, 1992]

Sen, Gita ve Caren Grown. 1987. *Development, Crises, and Alternative Visions*. New York: New Feminist Library.

Sennett, Richard ve Jonathan Cobb. 1972. *The Hidden Injuries of Class*. New York: Knopf.

Şenyapılı, Tansı. 1981a. *Ankara Kentinde Gecekondu Gelişimi*. Ankara: Kent Koop Yayınları.

—. 1981b. "A New Component in Metropolitan Areas: Gecekondu Women." *Women in Turkish Society* içinde, der. Nermin Abadan Unat. Leiden: E. J. Brill.

—. 1982. "Econumic Change and The Gecekondu Family." *Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı. Bloomington: Indiana University Press.

Sirman, Nükhet. 1988. "Peasants and Family Farms: The Position of Households in Cotton Production in a Village of Western Turkey." Doktora tezi, University of London.

—. 1989. "Feminism in Turkey: A Short History." *New Perspectives on Turkey* 3: 1-34.

—. 1995. "Friend and Foe? Forging Alliance with Other Woman in a Village of Western Turkey." *Women in Modern Turkish Society* içinde, der. Şirin Tekeli. Londra: Zed. [Türkçesi: *Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. der. Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim, 1990]

Sirman, Nükhet, Haluk Kasnakoğlu, Mehmet Ecevit ve Nazım Ekinci. 1989. "The Social and Economic Aspects of Decision-Making Related to Labour Utilisation and Choice of Technology: A Case Study of a Turkish Village-Kınık." *Agricultural Labor and Technological Change* içinde, der. Dennis Tully. Boulder: Westview Press.

Stack, Carol B. 1974. *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*. New York: Harper and Row.

Standing, Hilary. 1985. "Resources, Wages, and Power: The Impact of Women's Employment on the Urban Bengali Household." *Women, Work, and Ideology in the Third World* içinde, der. Haleh Afshar. Londra: Tavistock.

Statham, Anne, Eleanor M. Miller ve Hans O. Mauksch, der. *The Worth of Women's Work: A Qualitative Synthesis*. Albany: State University of New York Press.

Steinberg Ronnie ve Lois Haignere. 1991. "Separate but Equivalent: Equal Pay for Comparable Worth." *Beyond Methodology* içinde, der. Mary Margaret Fonow ve Judith A. Cook. Bloomington: Indiana University Press.

Tekeli, İlhan. 1984. "Ankara'nın Başkentlik Kararının Ülkesel Mekân Organizasyonu ve Toplumsal Yapıya Etkileri Bakımından Genel Bir Değerlendirmesi." *Tarih İçinde Ankara*. Ankara: Mimarlık Fakültesi, ODTÜ.

Tekeli, Şirin. 1981. "Women in Turkish Politics." *Women in Turkish Society* içinde, der. Nermin Abadan Unat. Leiden: E. J. Brill.

—. 1990. "The Meaning and Limits of Feminist Ideology in Turkey." *Women, Family, and Social Change in Turkey* içinde, der. Ferhunde Özbay. Bangkok: UNESCO.

Tellis-Nayak. V. 1983. "Power and Solidarity: Clientage in Domestic Service." *Current Anthropology* 24, no. 1 (Şubat): 67-74.

Thompson, John B. 1996. "Tradition and Self in a Mediated World." *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity* içinde, der. Paul Heelas, Scott Lash ve Paul Morris. Malden, Mass: Blackwell.

Thorne, Barrie ve Marilyn Yalom, der. 1982. *Rethinking the Family: Some Feminist Questions*. New York: Longman.

Tilly, Louise A., ve Joan Scott. 1978. *Women, Work, and Family*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Timur, Serim. 1972. *Türkiye'de Aile Yapısı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

—. 1981. "Determinants of Family Structure in Turkey." *Women in Turkish Society* içinde, der. Nermin Abadan Unat. Leiden: E. J. Brill.

Türel, Ali. 1987. "Ankara Kent Formunda Konut Alanlarının Gelir Gruplarına Göre Farklılaşması." *Ankara 1985'den 2015'e*. ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Çalışma Grubu. Ankara: Ajans İletim.

Undersecretariat for Women's Affairs and Social Services, Prime Ministry of Turkish Republic. 1993. *The Report Prepared in Accordance with Article 18 of the Convention of the Elimination of All Forms of Discrimination Against Woman*.

UNICEF 1991. *The Situation Analysis of Mothers and Children in Turkey*. UNICEF Country Program 1991-1995 series, no. 2. Ankara.

United Nations. 1999. *1999 World Survey on the Role Of Women in Development: Globalization, Gender, and Work*. New York: United Nations.

Wallerstein, Immanuel. 1974. *The Modern World System*. New York: Academic Press.

Ward, Kathryn. 1984. *Women in the World System: Its Impact on Status and Fertiliy*. New York: Praeger.

West, Candace ve Don H. Zimmerman. 1987. "Doing Gender" *Gender & Society* 12: 125-51.

White, Jenny. 1991. "Women and Work in Istanbul: Linking the Urban Poor to the World Market." *Middle East Report*, Kasım-Aralık. 18-22.

—. 1994. *Money Makes Us Relatives*. Austin: University of Texas Press. [Türkçesi: *Para ile Akraba*. çev. Aksu Bora. Istanbul: İletişim, 1999]

Whitehead, Ann. 1988. "'I'm Hungry, Mum': The Politics of Domestic Budgeting." *Of Marriage and the Market: Women's Subordination Internationally and Its Lessons* içinde, der. Kate Young, Carol Wolkowitz ve Roslyn McCullagh. Londra: Routledge.

Wilson, Gail. 1987. "Money: Patterns of Responsibility and Irresponsibility in Marriage." *Give and Take in Families: Studies in Resource Distribution* içinde, der. Julia Brannen ve Gail Wilson. Londra: Allen and Unwin.

Wolf, Lauren Diane. 1992. *Factory Daughters: Gender, Household Dynamics, and Rural Industrialization in Java*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

Yasa, İbrahim. 1953. *Hasanoğlan Köyünün İçtimai-İktisadi Yapısı*. Ankara: Doğuş.

Young, Gay. 1993. "Gender Inequality and Industrial Development: The Household Connection." *Journal of Comparative Family Studies* 24: 1-20.

"Pek az iş Sisyphos'un işkencesine sonsuzca tekrarlanan ev işleri kadar benzer. Temiz olan kirlenir, kirlenen temizlenir, tekrar ve tekrar, gün be gün. Ev kadını, zamanın dışındadır: o hiçbir şey yapmaz; sadece şimdiyi sürükler."

Simone de Beauvoir

Gül Özyeğin, öncü niteliğindeki bu çalışmasında, ev işlerini zamanın içine çekiyor – zamanın, tarihin, toplumsallığın. Bunu yaparken, gündelik hayatın ince kıvrımları içinde yol alıyor, gündelikçiler ve hanımları arasındaki mahrem ilişkileri birer iktidar ilişkisi olarak inceliyor. Modern orta sınıf ev kadınlığının ayrılmaz bir parçası olan ücretli ev hizmetlerinin kadınlar arası ilişkilerle olduğu kadar, toplumsal iktidarla ve ataerkiyle bağlantılarını ortaya koyuyor. Ankara'da kapıcılar, gündelikçiler, eşleri ve işverenleri ile yapılan derinlemesine görüşmelere, anketlere ve katılımcı gözleme dayanan kapsamlı bir saha araştırması yapan Özyeğin, pek çoğumuzun hayatına değdiği halde hâlâ yeterince çalışılmamış bir alan olarak duran "ücretli ev emeği" konusunda önemli tespitlerde bulunuyor. Cinsiyet ilişkilerinin salt kadın erkek eşitsizliği sorununa indirgenmesi, toplumsalı anlama çabamızın önündeki zihinsel engellerden biri haline gelmiş durumda. İnanıyoruz ki, *Bakalarının Kiri*, bu engelin aşılmasında güçlü bir etki yapacak.

İLETİŞİM 1069
ARAŞTIRMA İNCELEME 178

ISBN 975-05-0256-6
9 789750 502569